

17056

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM MEDENİYETİ VE SOSYAL BİLİMLER ANABİLİM DALI

**İSLÂM ŞEHİRLERİNİN
H. I-III. (M. VII-IX.) Y.Y.
FİZİKİ YAPISI**

DOKTORA TEZİ

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Rüçhan ARIK

Yılmaz CAN

ANKARA-1991

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ.....	VI-XI
I-İSLAM ÖNCESİ BÖLGE ŞEHİRCİLİK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ.....	1
A) İslâmiyet'in Yayıldığı Bölgelerdeki En Eski Şehircilik	
Anlayışları.....	2
B) Antik Şehircilik.....	3
1-Yunan Şehirciliği.....	3
2-Roma Şehirciliği.....	4
C) Bizanslılarda Şehircilik.....	5
D) Sasanilerde Şehircilik.....	6
E) İslâm Öncesi Türklerde Şehircilik.....	6
F) İslâm Öncesi Araplarda Şehircilik.....	8
II-İSLAM, İSLAM TOPLUMU VE ŞEHİRCİLİK.....	9
A) İslâm Toplumunun Sosyal ve Kültürel Yapısı.....	9
B) İslâm Dini ve Şehircilik.....	12
C) "İslâm Şehri" Kavramı.....	14
III-H.I.-III./M.VII.-IX.Y.Y. İSLAM ŞEHİRLERİ.....	16
A) İslâm Hakimiyetine Alınmış Şehirler.....	19
1-Mekke.....	19
2-Medine.....	22
3-Şam.....	25
4-Halep.....	27
B) Müslümanlar Tarafından Kurulmuş Şehirler.....	29
1-Basra.....	29
a) Kuruluş ve Gelişimi.....	29
b) Genel Fizikî Yapısı.....	30
2-Kûfe.....	37
a) Kuruluş ve Gelişimi.....	37

b) Genel Fiziki Yapısı.....	38
3-Fustat.....	42
a) Kuruluş ve Gelişimi.....	42
b) Genel Fiziki Yapısı.....	43
4-Kayravan.....	48
a) Kuruluş ve Gelişimi.....	48
b) Genel Fiziki Yapısı.....	49
5-Bağdat.....	51
a) Kuruluş ve Gelişimi.....	51
b) Genel Fiziki Yapısı.....	52
6-Samarra.....	55
a) Kuruluş ve Gelişimi.....	55
b) Genel Fiziki Yapısı.....	56
IV -H.I.-III./M.VII.-IX.Y.Y. İSLÂM ŞEHRİNİ OLUŞTURAN FİZİKÎ	
UNSURLAR.....	60
A) Şehrin Dış Çevresiyle İlgili Unsurlar.....	61
1-Hendek,Kanal ve Surlar.....	61
2-Şehir Kapıları.....	64
B) Şehrin Çekirdeğini Teşkil Eden Unsurlar.....	65
1-Cami.....	66
2-Dârü'l-İmâra.....	70
C) Yol Şebekesi.....	73
D) Çarşı ve Pazarlar.....	81
E) Mahalleler ve Evler.....	88
1-Mahalleler.....	88
2-Evler.....	91
F) Diğer Unsurlar.....	94
1-Hamam.....	94
2-Mezarlık ve Türbeler.....	95
3-Park ve Bahçeler (Yeşil Alanlar).....	96
4-Spor ve Eğlence Yerleri.....	98

V-DEĞERLENDİRME.....	99
VI -SONUÇ.....	103
KISALTMALAR.....	107
VII-NOTLAR.....	108
VIII-BİBLİYOGRAFYA.....	134
IX-ŞEKİL LİSTESİ.....	143
X-ŞEKİLLER.....	146

ÖNSÖZ

Türk şehir ve şehircilik tarihi konusu uzun zamandan beri ihmal edilmiştir. Yeterli olmasa da, cami, medrese, han ve saray gibi tarihî yapılarımız incelenmiş, araştırılmış, fakat bu yapıların içerisinde yer aldığı şehirlerimizin fizikî yapısı ve şehirlerimizde görülen şehircilik anlayışı üzerinde pek çalışılmamıştır.

Kanaatimizce bu sahadaki eksiklik biraz da bu konuda çalışabilmenin zorluğundan kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi, Türk kültür ve sanatı dolayısıyla Türk şehirciliği birkaç önemli kaynağa sahiptir. Söz konusu bu kaynaklar ise yeterince araştırılıp ortaya konmamıştır. Şehirciliğimiz üzerindeki İslâm öncesi yani Orta Asya kaynaklı etkilerin net bir şekilde tesbit edilebilmesi için, gerekli olan yeterli kazı çalışmaları henüz yapılamadığı gibi, Türk şehirciliği üzerinde pek çok etkileri bulunan İslâm şehirciliği de, bir bütün olarak ele alınıp derli-toplu bir tarzda incelenmiş değildir.

Mevcut arkeolojik gerçekler ve tarihî bilgilerin ışığında, Türk şehirciliğinin İslâm öncesi dönemi hakkında az da olsa bazı çalışmalar yapılmış, fakat İslâm şehirciliği yeterince bilinemediğinden, Türk şehirciliğinin İslâm şehirciliği ile ilişki ve bağları konusunda tatmin edici açıklamalar yapılamamıştır. İşte biz bu çalışmamızda, Türk şehirciliğini etkileyen ana etkenlerden biri olan İslâm şehircilik anlayışının, Türkler'in İslâmiyet'i kabulünden önceki sürecini inceleyerek, Anadolu Türk şehirciliğinin kaynağında yatan bazı gerçeklerin anlaşılmasına katkıda bulunmak ve Türk şehirciliği konusunda yapılacak çalışmalara sağlam bir zemin oluşturmak istiyoruz.

GİRİŞ

Bugün şehirlerimizi süsleyen cami, saray, medrese, han, hamam ve türbe gibi tarihî yapıların pek çoğu incelenmiş, fakat bu mimarî unsurların birlikte yer aldığı "şehir ve şehircilik anlayışı" konusunda yeterli açıklamalar henüz yapılamamıştır. Şehirlerimizdeki bu mimarî unsurların geçmişlerinde yatan bazı gerçeklerin anlaşılabilmesi, karanlık kalan birçok noktanın gün ışığına çıkarılması için, Türk şehirciliğinin tarihî boyutlarıyla araştırılıp ortaya konması gerekmektedir¹. Bu amaca ulaşılabilmesi için, Türkler'in Anadolu öncesi tarihî macerasına bağlı kültür alış-verişlerinin ve yakın kültür çevrelerindeki şehir ve şehircilik anlayışlarının incelenmesi, elbette Türk şehirciliğinin anlaşılmasına büyük bir katkı sağlayacaktır.

Böyle bir düşünceden hareketle Türk kültür ve sanatının sentezini hazırlayan en önemli köklerden birisini teşkil eden İslâmiyet'in şehircilik anlayışının öncelikle ele alınıp aydınlatılması kaçınılmaz görünmektedir.

Bununla beraber, İslâm öncesi Türk şehirciliğinin de bilinmesi ve Anadolu'ya kadar uzanan bütün köklerin izlenmesi, elbette ki Anadolu Türk şehirciliği konusunda yapılacak çalışma-

lara sağlam bir zemin oluşturulması için elzemdir. Ancak gerek arkeolojik araştırmalar ve gerekse kaynakların yetersizliği sebebiyle, henüz tam ve kesin sonuçların ortaya konamadığı bu konularda, daha uzun yıllar ve çok geniş kapsamlı çalışmalar yapılması ihtiyacı belirmektedir.

Konumuzun seçiminde çeşitli faktörlerin etkisi bulunmakla birlikte, Türk şehirciliğinin İslâm şehirciliği ile bağlantısı konusundaki yayın boşluğu özellikle dikkatimizi çekerek etkili olmuştur.

Şehircilik, şehirlerin tarihî gelişimi ve fizikî yapılarıyla ilgili yayınlar zaten oldukça kısıtlı görünmekle birlikte, geniş, kapsamlı ve şehirlerin veya şehircilik anlayışlarının gelişimini mukayeseli, tarihî bir perspektif içinde veren derli-toplu çalışmalar hemen hemen hiç yoktur. Mevcut çalışmaların çoğu ise, sınırlı sayıdaki birkaç yayın dışında, çeşitli yabancı dillerde yazılmış eserlerdir. Herbiri farklı anlayışla ele alınan, dağınık ve elde edilmesi güç bu yayınları birlikte görerek değerlendirmek bile, çok zaman ve emek isteyen bir iştir.

Türk şehirciliği konusunda yapılacak araştırmalara bir "giriş" veya "zemin hazırlığı" olarak ele aldığımız bu çalışmamızda, H.I.-III./M.VII.-IX.y.y. İslâm şehirlerinin genel fizikî yapısını, bu fizikî yapıyı belirleyen temel özellikleri ve bu özelliklerin oluşumunda etkili olan faktörleri tesbit etmeye çalışacağız.

Konumuzun zaman sınırlarını belirlerken, Türkler'in İslâm kültür ve medeniyetinde iz bırakmaya başladıkları tarihleri dikkate alarak, İslâmiyet'in doğuşundan Abbasi Halifesi Mu'taşım zamanına(H.218-228/M.833-842) kadar geçen zaman dilimindeki

İslam şehirciliğini çalışma konusu edinmiş bulunuyoruz.

Araştırma konumuz, zaman ve mekân bakımından hayli geniş kapsamlı sınırlar içindedir. Buna paralel olarak, özellikle yayın boşluğu, veya mevcut yayınların temini, zor ve yoğun bir çalışmayı gerektirmiştir. Bunun için öncelikle Türkiye'deki kütüphaneler tarandıktan sonra, hemen hemen İslâm ülkelerinin tamamı ve Batı dünyasının önde gelen ülkelerindeki birçok kişi veya kurumla kaynak tesbiti ve temini konusunda yazışmalar yapılarak konumuzla ilgili yayınlar belirlenmiş ve bu yayınların çoğu da temin edilmiştir.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz yayınları başlıca üç grupta toplamak mümkündür. 1-Kazı sonuçlarına dayalı yayınlar. 2-Tarihî kaynaklar. 3-Gözlemlere, tarihî nakillere ve kısmi bazı arkeolojik gerçeklere dayanan inceleme ve araştırmalar.

Bunlar arasında, konumuz için çok büyük önemi hâiz kazı sonuçlarına dayalı yayınlar, ne yazık ki birkaç adedi geçmemektedir².

Tarihî kaynaklara gelince, bu eserlerde konumuzla ilgili bilgiler, bazen düzenli olarak bir arada, bazen de eserin bütünü içine serpiştirilmiş durumdadır. Söz konusu kaynaklarda nadiren de olsa, gerçeklerle uyuşturulması güç, veya biraz abartılmış haberlere de tesadüf etmek mümkündür³.

Üçüncü kaynak grubumuzu teşkil eden yayınlar arasında, çok ciddi biçimde hazırlanmış çalışmalar mevcut olmakla birlikte, bu gruba giren yayınların çoğu oldukça yüzeyseldir. Söz konusu bu yüzeysel çalışmaların bazılarında, ön yargıların tesiriyle, delillere dayanmayan, sağlıklı yorumlara gidildiğine bile şahit olunmaktadır⁴.

Konumuzla ilgili yayınların çoğu, İslâm şehirlerinin bütününe kapsayan genel çalışmalardan ziyade, herhangi bir şehre, veya bir bölgenin belirli şehirlerine aittir. Tabii olarak bu tip incelemelerde, İslâm şehirlerinin bütünü hakkında değerlendirmeye gidilmesi ve kesin genel sonuçların tesbit edilmesi, çalışmanın mahiyeti gereği mümkün değildir. Genel mahiyetteki çalışmalar ise, kaynaklara dayanmayan oldukça yüzeysel yorumlar niteliğindedir. Hatta, bu çalışmalardan pek çoğunun başlığı genel görünmekle birlikte, muhtevası birkaç örnek şehre dayalıdır. Dolayısıyla, eksiklikler ve bazı yanlışlıklarla dolu bu genel mahiyetteki yayınlar da, karakteristik özellikleriyle İslâm şehrinin fizikî yapısını ortaya koymaktan uzaktır.

Biz bu çalışmamızda, ilgili yayınlardaki mevcut dağınık bilgi ve arkeolojik verileri aşağıda belirteceğimiz belirli kriterlere göre ayıklayıp değerlendirerek, İslâm şehirlerinde görülen şehircilik anlayışının özelliklerini tesbit etmeye çalıştık.

Konumuz, İslâmiyet'in başlangıcından H.III./M.IX.y.y.'a kadar uzanan, oldukça geniş tutulmuş bir zaman diliminde, bizzat Müslümanlar tarafından kurulmuş veya fetihle İslâm hakimiyetine alınmış çok sayıda İslâm şehrini kapsamaktadır.

Çalışmamızda, incelediğimiz döneme ait İslâm şehirleriyle ilgili bulabildiğimiz bütün bilgi ve dökümanları değerlendirirken, ulaşacağımız sonuçların daha sağlıklı olabilmesi için, bütünü muhtevasını yansıtacak şekilde farklı kategorilerden bazı örnek şehirler seçerek bu şehirleri başlıca fizikî unsurlarıyla incelemeye çalıştık. Söz konusu bu örnek şehirler tesbit edilirken, İslâm devletlerine başkentlik yapmış veya belirli dönemlere damgasını vurmuş olanlar tercih edilmiş; zaman ve mekân faktörü göz önünde bulundurularak, örneklerin farklı bölgelerden ve

farklı zamanlardan seçilmesine dikkat edilmiştir. Fetihle ele geçirilen şehirlerden ise İslâmiyet'in ilk yıllarında fethedilmiş ve İslâm tarihinde önemli roller üstlenmiş olanlara öncelik verilmiştir.

Bu incelememizde, asıl dayanak noktalarımızı arkeolojik gerçekler teşkil etmiştir. Tarihî bilgilerden istifade ederken, kronolojik sıraya dikkat edilmiş ve kaynaklarda sunulan bilgiler, arkeolojik verilerle uyum içinde olup olmamasına göre bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Arkeolojik mahiyette olmamakla birlikte, mahallinde yapılmış inceleme ve gözlemlere dayanan, ayrıca tarihî malumatlarla da desteklenerek güçlendirilmiş tesbitler ise, ikinci derecede itibar ettiğimiz döküman grubunu oluşturmuştur.

Müslümanların bizzat kendilerinin kurduğu ilk şehir olması sebebiyle, Basra'nın, mevcut yazılı kaynak ve dökümanlara göre, ilk dönemlerdeki halini yansıtan bir plânını hazırladık (şek.28). Hazırladığımız bu plân, ileride yapılacak daha ayrıntılı arkeolojik çalışma ve yayınlanacak yeni incelemelerle belki daha da geliştirilebilir. Ancak bu çizimin, şimdiki haliyle de, Basra şehrinin ilk yıllardaki tanzimini ana hatlarıyla yansıttığı kanaatindeyiz.

Tezimizi sunarken, Giriş'ten sonra yer alan I.bölümde, İslâm toprakları üzerindeki eski şehircilik anlayışları ile İslâm'a komşu ülkelerde görülen şehircilik anlayışlarından kısaca bahsedilmiştir.

II. bölümde, ilk önce İslâm toplumunun sosyal ve kültürel yapısı konusunda özet bir bilgi sunulmuş, daha sonra ise İslâm Dini ile şehircilik arasındaki ilişki üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca "İslâm şehri" kavramı da tartışılmıştır.

III.bölüm,İslâm şehirlerinden çalışmamıza dahil olanların tek tek bütün unsurlarıyla derinlemesine incelendiği bir katalog niteliğindedir. Bölümün başında, kuruluş ve gelişim özellikleri dikkate alınarak İslâm şehirleri hakkında genel bir bilgi de sunulmuştur.

IV. bölümde ise çalışmamıza dahil olsun veya olmasın,bütün İslâm şehirlerine ait mevcut bilgi ve veriler, şehri oluşturan fiziki unsurlara göre sınıflandırılarak değerlendirmeler yapılmış ve neticede birtakım sentezlere ulaşılmıştır. İslâm şehirlerinin fiziki yapısını belirleyen özelliklerin mümkün olabildiği ölçüde belirgin bir tasnif ile tesbit edilerek ortaya konduğu bu bölümde,söz konusu özellikleri yaratan faktörler üzerinde de durulmuştur.

V. bölümde genel bir değerlendirme yapılmış, incelenen örnek şehirlerde tesbit edilen özellikler karşılaştırılarak, fiziki yapı bakımından,incelediğimiz dönem İslâm şehirleri arasında görülen benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmuştur. Sonuç bölümünü takip eden Notlar'dan sonra ise Şekiller yer almıştır.

Çalışmamızda geçen Arapça kelime ve terkipler Türkçe'ye aktarılırken,aşağıda görülen transkripsiyon işaretleri kullanılmıştır. Ancak Arapça kaynaklı olmakla birlikte Türkçe'ye malolmuş kelimeler bu kapsamın dışında tutulmuştur.

Ğ : غ	Һ : ح	Һ : خ	Қ : ق	س : ث	Ş : ص	Т : ط	Z : ذ
Ž , ƶ : ض	ž : ظ	ء : ع	د : د	A,E : ا	I,i : ا		
U,u : و	А : آ , ا , ا	І : ا	U : و				

I-İSLAM ÖNCESİ BÖLGE ŞEHİRCİLİK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

İnsanoğlu içtimai, iktisadi, askerî ve başka birtakım faktörlerin etkisiyle yerleşik hayata geçmiş ve zamanla yerleşim merkezlerinden de şehirler doğmuştur. Yeryüzünde bilinen ilk yerleşimler, M.Ö. 5000-4700 yıllarına ait olup, Mısır, Suriye, Filistin, Mezopotamya ve İran topraklarında ortaya çıkmıştır. Bu ilkel yerleşimler, M.Ö. 4400 yıllarında köy karakterini almış; daha sonra ise, bu köylerden şehirler teşekkül etmiştir⁵.

Bilindiği gibi, İslâmiyet kısa zamanda, yukarıda isimlerini saydığımız, yeryüzünde ilk yerleşimlerin görüldüğü bölgelere yayılmış ve tabii olarak, bu topraklarda mevcut eski kültür ve medeniyetlerden etkilenmiştir. Bu sebeple, İslâm şehirciliğinin karakteristik özelliklerinin ve genel şehircilik tarihi içindeki yerinin, iyi tesbit edilebilmesi için, genel şehircilik tarihinin ve özellikle de İslâmiyet'in yayıldığı topraklar üzerindeki eski şehircilik anlayışlarının, ana hatlarıyla da olsa

tanınması, bilinmesi gereklidir. Şimdi sırasıyla söz konusu bu şehircilik anlayışlarından kısaca bahsetmek istiyoruz.

A) İSLÂMİYETİN YAYILDIĞI BÖLGELERDEKİ EN ESKİ ŞEHİRCİLİK ANLAYIŞLARI

Yeryüzünde en eski uygarlıklara beşiklik etmiş bölgelerden birisi Mısır'dır. Eski çağlarda Mısır'da, genellikle dikdörtgen formda surlarla çevrili, birbirini dik kesen muntazam yol şebekesine sahip şehirlerin kurulduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, Kâhun ve Amarna isimli eski Mısır şehirlerinde son derece düzgün yol düzenlemeleri ortaya konmuştur(şek.1,2). Su kanalları ile mukaddes havuz tesisleri eski Mısır şehrinin karakteristik unsurlarındandır. Mabetler eski Mısır şehrinin merkezinde yer almışlardır⁶.

Mısır gibi Mezopotamya da çok eski uygarlıkların yaşadığı bir bölgedir. Bölgede en eski uygarlıkları yaratan Sümer ve Akadlar'a ait şehirlerin çoğu dıştan oval bir çevre duvarıyla kuşatılmıştır. Şehir merkezindeki mabet ve sarayların da dikdörtgen formda ikinci bir duvarla çevrildikleri görülmektedir⁷. Asur şehirlerinin de, yine oval bir çevre duvarıyla çevrildiği ve birbirini dik olarak kesen iki ana yola sahip olduğu anlaşılmaktadır(şek.5,6). Babil şehirlerine gelince, bu şehirler genellikle dikdörtgen veya kare formda surlarla çevrilmiş olup, birbirini dik kesen yol sistemine sahiptirler(şek.4)⁸. Eski Mezopotamya şehrinin merkezinde saray ve tapınağın yer aldığı ve şehir içi yol şebekesinin ana yollar hariç genellikle eğri-büğrü ve çıkmazlarla donatılmış sokaklardan teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Şehirlerin genel olarak birbirinden duvarlarla ayrılan mahallelere bölündüğü⁹ ve avlulu yapı tarzının eski Mezopotamya'da da kullanıldığı bilinmektedir¹⁰.

Bir başka uygarlık beşiği Yunanistan, Anadolu ve Ege adalarında ise, ilk çağlarda şehir düzenlemelerinde belirli kuralara ve geometrik hesaplara uyulmamış; şehir planları serbest formda ve genellikle araziye göre şekillenmiştir¹¹.

B) ANTİK ŞEHİRCİLİK

Antik şehircilik anlayışının ilk örnekleri, M.Ö.980 yıllarında başlatılan Klasik Antik Çağ'da, Yunan Yarımadası'nda ortaya konmuştur. Daha sonra Roma topraklarında da görülen bu şehircilik anlayışı, Yunan ve Roma kolonileri ile eski dünyanın pek çok yerine yayılmıştır. Antik şehirciliğin en belirgin özelliği, şehir içi yol şebekesinin birbirini dik olarak kesen ızgara tarzında düzenli bir forma sahip olmasıdır. Antik şehircilik Yunan ve Roma tarzı diye ikiye ayrılmaktadır.

1-Yunan Şehirciliği

Yunan Yarımadası'nda ızgara planlı düzenli ilk şehirler M.Ö.VII-VI. asırlarda kurulmaya başlanmıştır. Ancak antik şehirciliğin ilk anıtsal örneği olarak M.Ö.479 yılında yeniden inşa edilen Milet şehri gösterilmektedir(şek.7). Milet, Hippodamos isimli bir mimar tarafından planlanmıştır. Izgara tarzında ilk düzenli şehrin kurucusu olan Hippodamos'un adı, daha sonra bu plan tarzına isim olmuş ve ızgara planlı şehirler Hippodamos tarzı diye nitelendirilmiştir¹².

İlk antik Yunan şehirlerinde yollar, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, tıpkı bir ızgara formunu andırmaktadır. Daha sonra giderek yaygınlaşan bir seyir içinde, şehrin ortasından ana trafiğin geçtiği bir sokak, diğerlerine göre daha geniş yapılmış ve bir süre sonra ise bu ana yolu dikine kesen ikinci bir geniş yol tesis edilmiştir. Bu ana caddeler doğu-batı ve kuzey-

güney istikametinde uzanmaktadır¹³. Söz konusu bu iki geniş cad-
deli plan, aşağıda belirteceğimiz üzere daha çok Roma şehrinin
karakteristik bir özelliği olmuştur. İdarî yapılarla pazarın bu-
lunduğu agora(merkezî meydan),şehrin merkezinde ana cadde üzerin-
de yer almış olup, genellikle dikdörtgen bir şemaya sahiptir. Ta-
pınak ise çoğu kere agora yakınında ve temenos ismiyle anılan ö-
zel bir meydanda bulunmaktadır. Fakat bazı şehirlerde tapınak,
şehrin dışında veya şehre hakim yüksek bir mevkide yer almakta-
dır¹⁴. Şehri kuşatan surlar topoğrafik şartlara göre serbest ola-
rak düzenlenmiştir¹⁵. Şehrin genellikle dışında bulunan tiyatro,
askerî ve sportif faaliyetlerin yapıldığı gymnasion ve şehrin çe-
şitli yerlerine dikilmiş heykeller, Yunan şehrinin diğer özellik-
leri olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁶.

M.Ö.334 yılında Makedonya Kralı Büyük İskender'in Doğu
seferine çıkmasıyla başlatılan Hellenistik dönemde,antik Yunan
şehircilik anlayışı,kurulan kolonilerle Doğu'ya da taşınmıştır.
Ana unsurlar değişmemekle birlikte,yerel kültürlerin tesiriyle
hellenistik şehirlerin planlarında antik Yunan şehirlerine göre
bazı önemsiz farklılıklar söz konusudur. Meselâ İskenderiye'de,
yollar arasında kalan parsellerin boyutları eşit değil farklı ya-
pılmış; ayrıca doğu-batı doğrultusunda şehrin ortasından geçen
ana caddeye 30 m. gibi büyük bir genişlik verilmiştir¹⁷. Yine
Dura-Europos'da da agora,şehir alanının beşte birine eşit bir bü-
yüklüğe erişmiştir¹⁸.

2-Roma Şehirciliği

Roma şehrinin şeması eski Roma askerî karargâhının(şek.9)
düzeninden alınmıştır. Castrum ismiyle bilinen Roma askerî karar-
gâhı,genellikle dikdörtgen veya kareye yakın bir surla çevrilmiş
olup, birbirini dik olarak kesen "cardo" ve "decumanus"¹⁹ isimli
iki ana yola sahiptir²⁰. Romalılar Yunan şehirlerinde gördükleri

ızgara planla askeri karargâhlarının düzenini birleştirerek kendi şehir tiplerini ortaya koymuşlardır²¹. Yukarıda sözünü ettiğimiz ana yollardan doğu- batı yönünde uzanmakta olan decumanus, zamanla cardoya göre daha geniş yapılmış ve kenarlarına dikilen sütunlar dolayısıyla kolonlu cadde(sütunlu cadde) diye anılmıştır²². Bazı şehirlerde kolonlu caddenin revaklarla çevrildiği görülmektedir²³. Ana yollar arasında kalan bölümler ise birbirini dik açıda kesen paralel ve dikey sokaklarla donatılmıştır²⁴. Ana yolların kesiştiği kısımda forum denilen meydan bulunur. Forum, Roma şehrinin merkezini teşkil etmekte ve mabet de burada yer almaktadır²⁵. Antik Roma şehrinin çok katı kurallara göre düzenlendiği anlaşılmaktadır. Meselâ, M.Ö.450 yılında hazırlanmış 12 Levha Kanunu'nda yollar konusuna değinilmiş ve Roma şehri yollarının 4.30 m.'den daha dar olamayacağı belirtilmiştir²⁶.

C) BİZANSLILARDA ŞEHİRCİLİK

Bilindiği gibi, M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmış ve bu iki devletten doğudaki Bizans İmparatorluğu ismiyle uzun süre varlığını sürdürmüştür. Bizans döneminde antik şehirlerde gördüğümüz ızgara tarzındaki planlı şehir anlayışından biraz uzaklaşıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ, Milet'te Hippodamos tarafından kurulan düzenli yol sisteminin Bizans döneminde kısmen bozulduğu görülmektedir. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, antik dönem şehirleri genel olarak eski plan özelliklerinden çoğunu Bizans döneminde de korumuşlardır²⁷.

Şehrin merkezinde yer alan kilise Bizans şehrinin en önemli unsurudur. Saray ile ticarî faaliyetler de şehir merkezinde konumlanmıştır. Limana sahip şehirlerde ise, ticarî faaliyetlerin önemli bir kısmının iskele civarında toplandığı görülmektedir²⁸. Antik şehirlerde gördüğümüz agora, forum ve tiyatro gibi klasik unsurlar, Bizans döneminde eski konumlarını yitirmeye başlamışlardır²⁹.

D) SASANİLERDE ŞEHİRCİLİK

İslâm öncesi İran şehirlerinde, çeşitli plân tipleri görülmektedir. Sasaniler'in Yakın-Doğu tarihinde oynadıkları rol düşünülürse, bu çeşitliliğin çok tabii bir durum olduğu anlaşılabacaktır. Zira onlar, sadece eski Doğu imparatorluklarının değil, Büyük İskender'in de varisleridirler. İşte bu sebeptendir ki, eski İran şehri, bütün bu farklı medeniyetleri yansıtmaktadır.

Eski İran şehirlerini plân tipleri bakımından üç grupta toplamak mümkündür. 1-Dıştan çok köşeli bir surla çevrilmiş şehirler. Persepolis ve Pasargade şehirleri bu tipin örneklerindendir. 2-Birbirini dik kesen yol düzeninin görüldüğü şehirler³⁰. Bu plân tipi, eski Mezopotamya şehirlerinden bahsederken belirttiğimiz üzere, Büyük İskender'in Doğu seferinden yani Hellenistik kültürden önce de, bölgede bilinen bir düzenleme tarzıdır³¹. 3-Bu grubu ise, yuvarlak bir forma sahip şehirler teşkil etmektedir. Bu düzenleme biçiminin de, bölgede eskiden beri yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Medâin(şek.10),Dârâbcerd(şek.11) ve Firûzâbâd,bu grup için verilebilecek örnek şehirlerdendir³². Eski İran şehirlerinde tapınak şehrin merkezinde yer almıştır³³.

E) İSLÂM ÖNCESİ TÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK

Türkler'de şehir hayatının başlangıcına ait birtakım işaret ve örnekler, Göktürkler'den itibaren görülmeye başlamaktadır³⁴. Bununla birlikte şu bir gerçektir ki, Göktürkler'in çoğu göçebe bir hayat sürmüştür. Göktürkler döneminde şehirlerin, önce konutların yapılması, sonra şehrin etrafının tümseklerle çevrilmesi, daha sonra da tümseklerin yerini duvarların alması şeklinde bir gelişme seyri gösterdiği görülmektedir³⁵.

Türkler'in yerleşik hayata geçtikleri döneme ait en eski şehir örneği veya örneklerden biri, Orta Asya'da Çu Havzası'nda kurulmuş Ak-beşim şehridir. Ak-beşim şehrinde birbiri üzerine eklenmiş dört kültür katı tesbit edilmiştir. Birinci kat V.-VI.y.y.'a, dördüncü kat ise IX.-X.y.y.'a aittir. Ak-beşim, kale, şehristan ve rabad isimleriyle anılan üç bölümden meydana gelmiştir. Ortada aristokratların yaşadığı ve zanaat faaliyetlerinin toplandığı şehristan yer almakta, sarayla idari yapıların konumlandığı kale de şehristanın batı köşesinde bulunmaktadır. Şehristanı kuşatan rabad bölümü ise ticari faaliyetlerin cereyan ettiği kısımdır. Tapınağın şehristan içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Şehir dıştan bir savunma tümseği ile çevrilmiş olup, oldukça muntazam bir tarzda kurulmuş yol şebekesine sahiptir³⁶.

Ak-beşim'de gördüğümüz bu üç elemanlı şehir tipinin, Türk bölgelerinde, IX.y.y.'dan sonra yaygınlaşmaya başladığı, bu tarihten önceki dönemde kurulmuş Türk şehirlerinin ise, genellikle etrafı surla çevrili şato, kale benzeri yerleşimler olduğu anlaşılmaktadır³⁷. Feodal döneme ait bu kale tipi yerleşimlerin etrafı, çoğunlukla dörtgen surlarla çevrilmiştir. Toprakkale ve Şirdak-Bek gibi şehirlerde surların dışında bir de hendek mevcuttur³⁸.

Eski Türk şehirlerinin belirli bir planlamaya tabi tutulduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Uygurlar döneminde kurulmuş şehirlerin, oldukça düzgün yol sistemlerine sahip bulunduğu ve dörtgen surlarla kuşatıldıkları görülmektedir³⁹.

Eski Türkler'in iki tip konutta oturdukları bilinmektedir. Bunlardan birisi "yurt" denen çadırlardır. Bunlar daha çok göçebelere aittir. Diğer grubu ise daimî, sabit konutlar teşkil etmektedir. Daimî konutlar genellikle avlulu bir forma sahiptir⁴⁰.

Türk bölgelerinde İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte, genellikle şehristanın merkezinde, büyük bir cuma camii inşa edilmiş ve rabad bölgesinde bulunan ticarî faaliyetler de, zamanla camiye yaklaşılarak şehristana nakledilmiştir⁴¹.

F) İSLÂM ÖNCESİ ARAPLARDA ŞEHİRCİLİK

İslâm öncesi Arap şehirciliği hakkında hemen hemen hiçbir şey bilemiyoruz. Esasen şu bir gerçektir ki, İslâm öncesi dönemde Araplar'ın çoğu göçebe olup, şehir hayatına ve dolayısıyla şehircilik olgusuna yabancısıdır⁴². Bu dönemde, Arap Yarımadası'nda mevcut yerleşim merkezlerinin başlıcaları Mekke, Medine, Hayber, Taif ve Sana'dır⁴³.

Ortasında Kâbe'nin yer aldığı Mekke bölgenin en önemli şehridir. P.H. Lammens, Hicret'in ilk yıllarındaki Mekke'yi tasvir ederken, şehrin sursuz, birbirine bitişik bir tarzda inşa edilmiş yapıların oluşturduğu dar sokaklara sahip bulunduğunu belirtmektedir⁴⁴. Lammens'in bu tasvirinin, büyük ölçüde İslâm öncesi Mekke için de geçerli olması kuvvetle muhtemeldir.

Genellikle Yahudilerin oturdukları Hayber ve Taif ise kalelerle donatılmış müstahkem şehirlerdir⁴⁵. Medine'de de, "uçum" ismiyle bilinen, halkın savaş ve saldırı sırasında sığındığı küçük kalecikler bulunmaktadır⁴⁶.

Güney Arabistan'da bulunan Sana şehrine gelince, bu şehrin antik Roma şehri tarzına benzer bir düzenlemeye sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Büyük bir cadde şehri ikiye bölmekte ve bütün sokaklar, bu ana caddeye açılmaktadır⁴⁷.

II-İSLAM, İSLAM TOPLUMU VE ŞEHİRCİLİK

A) İSLAM TOPLUMUNUN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

Bilindiği gibi İslâmiyet VII. asrın başlarında Arap Yarımadası'nda ortaya çıkmıştır. Tabii olarak İslâm'ın ilk mensupları da bu yarımada da yaşayan Araplar olmuştur. Bu itibarla İslâm toplumunu tanıyabilmek için, önce bu toplumun nüvesini teşkil eden Arap toplumunu tanımak gerekir.

İslâm öncesi dönemde Araplar'ın çoğu göçebe bir hayat sürmektedir. Sürülerinin peşinde otlaktan otlağa sürekli göç eden bu insanlar çadırlarda yaşamaktadır. Sadece Hicaz ve Yemen bölgelerindeki birkaç kentte, çok az sayıda bir Arap nüfus yerleşik hayatı tanıyıp bilmektedir. Büyük bir kısmı çöllerle kaplı yarımada toprakları ziraate elverişli olmadığından, yerleşik hayata sahip olanların çoğu ticaretle, bir kısmı ise ziraatle uğraşmaktadır⁴⁸.

Arap toplumu kabilelerden meydana gelmektedir. Kabileleri oluşturan fertler arasında kan bağına dayanan bir akrabalık söz konusudur. Her kabilenin itaat edilen bir başkanı vardır. Fert kabilesinden ayrı düşünülemez. Hayat kabileyle mümkündür. Kısacası her kabile, mensuplarıyla birlikte organik bir bütünlük arzeden kapalı bir cemaattir. Kabileler arasında kavga eksik olmamaktadır. Bedevî (göçebe) için, soygun ve talan normal bir olaydır, hayatın gereğidir. Yiğitlik, cesaretlilik ve cömertlik, Arap toplumu içinde övülen meziyetlerdir. Okuma yazma bilenlerin sayısının oldukça az olduğu bu toplumda, kadınlar aşağılanmakta olup, çok evlilik ve kölelik hayatın belirgin unsurlarındandır⁴⁹. Bazı kabilelerin toplum içinde belirli bir üstünlükleri söz konusudur. Meselâ Mekke'de Kureyş Kabilesi böyledir ve Mekke'nin yönetimi bu kabilenin tekelindedir. Kabileler arası ve kabile içi anlaşmazlıklar, geleneksel usul ve prensiplere göre halledilmektedir. Suçta toplu sorumluluk esastır. Herhangi bir kabile mensubunun işlediği bir suç, o kabilece işlenmiş gibi telâkki edilir⁵⁰.

Dini bakımdan İslâm öncesi Arap toplumu genel olarak putperest bir anlayışa sahiptir. Mekke'de bulunan Kâbe, İslâmiyet'ten önce de kutsaldır. Kabilelere ait putlar Kâbe'de bulunmaktadır. Dini törenler de Kâbe ve civarında yapılmaktadır⁵¹.

İslâmiyet'le birlikte Arap toplumunun yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Putperestliğe son verilmiş, katı kabilecilik anlayışı biraz yumuşatılmıştır. Kölelik sistemi yavaş yavaş kaldırılmaya başlanmış, toplum içinde görülen sosyal sınıf farkları belirli bir ölçüde azaltılmıştır. Kadına değer verilmiş, soygun, talan gibi haksız kazanç yolları suç sayılıp yasaklanmıştır. Genel olarak dini normlardan kaynaklanan yeni bir hukuk anlayışı gelişmiştir. Kabile olgusuna dayanan ve toplumun bütünlüğünü parçalayan cemaat anlayışının yerini, toplumun bütünlüğünü kucaklayan kabileler üstü bir cemaat anlayışı almış, ferdî so-

rumluluk, ferdî menfaat ve ferdî ceza ön plana çıkarılmıştır⁵². Kısacası İslâm'ın getirdiği prensiplerle Arap toplumu yeni bir çehre, yeni bir kimlik kazanmıştır. Ancak burada bir hususa işaret etmek gerekir ki, Arap toplumunun İslâm öncesi döneme ait değer ve anlayışları, İslâmiyet'ten sonra eski etkinliklerini yavaş yavaş kaybetmişler, fakat tamamen yok olmayıp, varlıklarını kısmen de olsa, daha sonra da sürdürmüşlerdir. Hatta bu İslâm öncesi değerlerin zaman zaman güçlendiği bile olmuştur. Meselâ, Emeviler döneminde eski katı kabilecilik anlayışının biraz güç kazandığına şahit olunmaktadır.

İlk asırlarda İslâm ülkesinin tamamı merkezî bir iktidar tarafından yönetilmektedir. Din ve devlet işleri iç içedir. Toplum içinde, ticaretle uğraşan şehirli esnafa grubu ile din ulemasının üstünlüğü söz konusudur⁵³.

İslâmiyet, doğuşundan çok kısa bir zaman sonra Suriye, Irak, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya, İran ve Orta Asya içlerine yayılmış ve İslâm'ın mensupları arasına Araplar'ın dışında başka milletler de katılmıştır. Fethedilen topraklarda çeşitli kültürlerle tanışılmış ve İslâm toplumu yeni etkileşimlere maruz kalmıştır. Emeviler döneminde başlayan ve Abbasiler döneminde hızlanan tercüme faaliyetleriyle çok sayıda eser Grekçe, Koptça ve Süryanice'den Arapça'ya çevrilmiştir⁵⁴. Kısacası farklı kültür etkileri İslâm toplumunun siyasî, askerî, iktisadî ve kültürel yapısında birtakım tesirlerde bulunmuştur. Meselâ Emeviler döneminde özellikle siyasî ve idarî kurumların yapısında, mimarîde ve askerî alanda Bizans tesirinde kalınmış, Abbasiler döneminde ise, Bizans etkilerinin yerini İran ve Doğu kaynaklı etkiler almıştır⁵⁵. Söylediklerimizi özetlemek gerekirse, İslâm toplumunun sosyal ve kültürel yapısı pek çok faktörün tesiri altında şekillenmiştir. Ancak bu faktörlerden hiç şüphesiz en etkilisi ve en belirleyicisi İslâmiyet olmuştur.

B) İSLAM DİNİ VE ŞEHİRCİLİK

İslâmiyet'in gelişi ve yayılmasıyla birlikte, İslâm hâkimiyetine giren topraklarda hızlı bir şehirleşme faaliyetinin cereyan ettiği, daha önce çadır altında yaşayan bedevî Araplar'ın yerleşik hayata geçtikleri görülmektedir⁵⁶. Müslümanların böylesine hızlı bir şekilde şehirler kurup yerleşik hayata geçmelerinin siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel pek çok sebebi vardır. Fethedilen bölgeyi elde tutmak, oraya hükmetmek, askerî ikmâl noktaları tesis etmek, vergi ve ganimetleri toplamak için, fethedilen topraklar üzerinde şehirler kurmak gerekmiştir. Bunların yanında hepsinden önemlisi, İslâmiyet'i bir bütün olarak yaşayabilmek, öğrenebilmek ve öğretebilmek için de belirli iskan yerlerine ihtiyaç duyulmuştur. Kanaatimizce Müslümanların yerleşik hayata geçişinde asıl etkili güç de bu olmuştur⁵⁷. Aslında yukarıda saydığımız diğer sebepler de, bu temel sebebin çeşitli uzantıları, değişik boyutlarıdır.

İslâm Dini şehirde doğmuş bir cemaat dinidir. Ortaya koyduğu prensiplerin ve ibadetlerin çoğunun fert olarak değil, cemaat halinde yapılması ve yaşanması gerekmektedir. Bu itibarla, İslâmiyet'i bütün yönleriyle, eksiksiz bir şekilde hayata aktarabilmek, mukim, teşkilâtli bir cemaat halinde bulunmakla mümkündür⁵⁸. Mukim olmak ve cemaat halinde bulunmak ise, yerleşik hayata geçişin ilk basamağıdır. Bilindiği gibi İslâmiyet, izaha çalıştığımız bu tarihî seyri yaşamış ve ilk önce, o zamanki Arap Yarımadası'nın iki önemli meskun mahalli Mekke ile Medine gibi şehirlerde varlık bulmuştur. Daha Hz. Muhammed zamanında teşkilâtlanarak Medine'de bir site devletine sahip olan İslâmiyet, idealini, yayıldığı topraklarda yeni yeni şehirler yaratarak gerçekleştirmiş ve varlığını bu şehirler sayesinde korumuştur.

İslâm'ın kent hayatını gerektiren en önemli prensibi, cami veya mescit denilen bir mekânda yapılan namaz ibadetidir.

"Câmi" ve "cuma" sözcükleri, Arapça'da toplamak manasına gelen "cemeâ" fiilinden türetilmiştir. Cami, toplayan; cuma ise, toplanma anlamına gelmektedir.

Namazın çeşitlerinden biri olan cuma namazı, her müslümanın üzerine farz olup, cemaat halinde kılınması gerekmektedir. Namaz öncesi cemaatin o günkü problemleriyle ilgili açıklamaların yapıldığı, dinî ve siyasî konularda aydınlatıcı, tebliğ edici bilgilerin verildiği bir "hutbe"nin okunması icab etmektedir. Bu namazın şartlarından biri de, namazın bir belde(yerleşim merkezi) veya belde hükmünde bir yerde kılınması zorunluluğudur. Ayrıca cuma namazı yolculara değil, mukim olanlara farzdır⁵⁹.

Cuma namazının dışında, bayram namazlarının da cemaatle kılınması gerekmektedir⁶⁰. Yine mecburiyet olmamakla birlikte, vakit namazlarının cemaat halinde kılınması durumunda, sevabının fazla olacağı belirtilerek, vakit namazlarının cemaatle kılınması tavsiye edilmiştir⁶¹.

Görüldüğü gibi namaz ibadeti, özellikle de cuma namazı, yerleşik hayat tarzını gerektiren bir özelliğe sahiptir. Namazların cemaatle kılınması keyfiyeti, tabii olarak bu cemaati içine alacak bir mekânın yaratılması sonucunu doğurmuştur. Herkes tarafından bilinen, sabit, belirli bir yerde toplanabilmenin kolaylığı, ibadetin rahat ve sağlıklı bir şekilde yapılabilmesini temin edebilme düşüncesi ve yukarıda ifade ettiğimiz cuma ve bayram namazlarının özel durumları, cami ve mescitlerin kurulmasını zarurî kılmıştır. Nitekim, muhtemelen saydığımız bu gerekçelerle, daha İslâm'ın ilk yıllarında, Hz. Muhammed için Medine'de kurulan evin bir bölümü mescit olarak düzenlenmiştir(şek.16)⁶². Kanaatimize göre, ibadet için mabetlerin kurulması zarureti, yerleşik hayata geçişi gerektiren diğer faktörlerle birleşerek, göçebe ya da yarı yerleşik Müslümanların şehirler inşa ederek, hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçmelerinde etkili olmuştur.

Müslümanların yerleşik hayata geçişlerinde, İslâmiyet'in dolaylı biçimde görülen başka etkilerinden de söz etmek mümkündür. Yeni bir düşünce sistemi ve hayat anlayışı getiren İslâmiyet'in anlaşılması ve anlatılması için, eğitim-öğretim faaliyetlerine ihtiyaç duyulmuştur⁶³. Eğitim-öğretim faaliyetleri ise malum olduğu üzere, cemaat halinde bulunmayı ve belirli bir yerde ikâmet etmeyi gerektiren bir özellik arzetmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de bazı şehirlerden söz edilmekle birlikte, şehirleşmeyi teşvik eden veya şehircilikle uzaktan yakından ilgisi bulunan herhangi bir ayet mevcut değildir. İslam Dini'nin ikinci derecede kaynağı durumundaki hadisler arasında da, konu ile ilgili hadis sayısı yok denecek kadar azdır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, doğruluğu biraz şüpheli bir hadis-i şerifte, şehirlerde ikâmet etme, dolayısıyla şehir inşası teşvik edilmektedir⁶⁴. Yolun genişliğinin 7 zirâ⁶⁵ (yak.3,5 m.) yapılması gerektiğini ifade eden bir başka hadis⁶⁶ ise, şehir düzenlemesi konusunda bulabildiğimiz tek dinî buyruktur. Sokakların genişliği hakkında, İslâm hukukçuları tarafından verilmiş fetvalarda da so-kağa, iki yüklü devenin çarpışmadan geçebileceği kadar bir genişlik verilmesi tavsiye edilmiştir⁶⁷. Görüldüğü gibi İslâm Dini, şehircilik konusunda oldukça suskun kalmıştır. Bununla birlikte İslâmiyet, getirdiği düşünce sistemi ve hayat anlayışı ile, ileride ilgili yerlerde izâh edeceğimiz üzere, şehirlerin fiziki yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Meselâ, topluca kılınan cuma namazı ve ailenin özel hayatının gizliliği demek olan mahremiyet anlayışı, İslâm şehirlerinin fiziki yapılarının oluşumunda etkili olmuştur.

C) "İSLÂM ŞEHİRİ" KAVRAMI

İslâm dünyası çok geniş bir coğrafya parçası üzerine yayılmıştır. Orta Asya'dan İspanya'ya kadar uzanan bu bölge üzerinde, Müslümanlar tarafından kurulmuş veya fetihle birlikte

İslâm hakimiyetine alınmış ve böylece İslâm'a mensup sayılmış çok sayıda şehir mevcuttur. Bu kadar geniş bir saha üzerine serpilmiş İslâm şehirlerinin tümünü veya belirli bir kısmını "İslâm şehri" gibi karakteristik özellikleriyle belirli bir plan tipini ifade eden ortak bir kavramın kapsamında görmek mümkün müdür? Başka bir ifadeyle, "İslâm şehri" kavramıyla ifade edilebilecek bir şehir tipi, bir şehircilik anlayışı mevcut mudur? Şayet mevcut ise İslâm şehirlerinin ne kadarı bu kavramın kapsamında görülebilir? Bu soruların cevabının çalışmamız sonunda ortaya konacağını belirterek, burada "İslâm şehri" kavramı konusunda ileri sürülen görüşleri özetlemeye çalışacağız.

İslâm şehirleriyle ilgilenen araştırmacılardan pek çoğu "İslâm şehri" kavramına karşı çıkmaktadır. E.Wirth, A.H.Hourani ve G.E.Von Grunebaum bunlardandır. Meselâ Wirth'e göre, İslâm şehirlerinde görülen fiziki yapı özelliklerinden çoğu eski Doğu şehirlerinde de mevcuttur. Ona göre, İslâm şehrinin karakteristik tek özelliği olarak çarşığı saymak mümkündür⁶⁸. Hourani ve Grunebaum da, İslâm şehirleri arasında ortak bir plan tipinden söz edilemeyeceğini ve İslâm şehirlerinin pek çok bakımdan diğer Ortaçağ şehirlerine benzerlik arzettiğini belirterek, "İslâm şehri" kavramı yerine darü'l-İslâm (İslâm dünyası) şehirleri ifadesinin daha tutarlı, daha doğru olacağını söylemektedir⁶⁹. G. ve W.Marçais kardeşler ise, İslâmiyet'in tam olarak ancak şehirlerde yaşanabileceğini belirterek, İslâm şehrinin Müslümanların hayat anlayışıyla şekillendiğini ve karakteristik özellikleriyle belirli bir İslâm şehri tipinin mevcut olduğunu kabul etmektedirler⁷⁰.

III-H.I.-III./M.VII.-IX.Y.Y.İSLAM ŞEHİRLERİ

İslâm şehirleri kuruluş ve gelişim özellikleri bakımından çeşitli tasniflere tâbi tutulmuştur. E. Pauty, bütün şehirler için yaptığı genel ayırımı bağli olarak, İslâm şehirlerini de iki gruba ayırmaktadır. Ona göre, şehirlerden bir kısmı kendiliğinden (ville spontanée), bir kısmı ise bir irade sonucu (ville créée) kurulmuştur⁷¹. İslâm şehirlerini, ordugâhlardan doğmuş olanlar ve bunların dışındakiler olmak üzere ikiye ayıranlar da mevcuttur⁷². Biz, İslâm şehirlerini, Müslümanlar tarafından kurulanlar ve fetihle İslâm hakimiyetine girenler şeklinde iki ana gruba ayırarak, A. Dhina ve D.-J. Sourdell'lerin yaptığı tasnifi⁷³ benim-
yoruz.

Müslümanlar tarafından kurulmuş şehirlerden bir kısmı askerî, bir kısmı da idarî karakterlidir. Askerî karakterli şehirlerin genellikle plansız, idarî karakterli şehirlerin ise planlı yerleşimler oldukları dikkate alınırsa, Müslümanlar tarafından

kurulmuş şehirler arasında, planlı ve plansız şeklinde bir ayırma gitmek de mümkündür. Araplar'ın İslâm'dan önce sahip bulundukları şehirleri, fetihle İslâm hakimiyetine alınmış şehirler içinde saydığımızı belirtmek isteriz.

Müslümanlar tarafından inşa edilen ilk şehirler, fetih topraklarında kurulmuş ordugâhlardan doğmuş kentlerdir⁷⁴. Söz konusu bu ordugâhlar, fethedilmiş toprakları elde tutmak, muhtemel bir isyanı veya geri alma teşebbüsünü engellemek ve yeni fetihler için, askerî ikmal noktaları tesis etmek maksadıyla kurulmuştur⁷⁵. Ayrıca, Araplar'ın yerli halkla karışarak onlarla birlikte yaşamayı arzu etmemeleri⁷⁶, buna ilâveten fethedilen şehirleri boşaltıp oralara yerleşmenin mümkün olmaması da⁷⁷, ordugâhların kuruluşunu hazırlayan diğer sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır. Fetih toprakları üzerinde, o günün şartlarına göre, uygun görülen yerlerde kurulan bu askerî kamplar, zamanla gelişerek gerçek birer şehir halini almıştır. Başlangıçta tamamen askerî bir karaktere sahip bulunan bu yerler, belirli bir süre sonra bu özelliklerini büyük ölçüde kaybetmişler ve ticarî, siyasî veya kültürel ağırlıklı merkezlere dönüşmüşlerdir. Fetihlerin sona ermesiyle, İslâm dünyasında artık bu tarzda gerçekleşen bir şehir tesisi pek görülmemiştir. Hz. Ömer zamanında (H.13-24/M.634-644), Irak topraklarında kurulan Basra, Kûfe ve Mısır'da kurulan Fustat ile Emevîler döneminin ilk yıllarında, bugünkü Tunus topraklarında inşa edilen Kayravan, bahsettiğimiz şekilde kurulmuş şehirlerdir.

İslâm devletinin sınırlarını güven altına almak, düşmanın durumundan önceden haberdar olmak maksadıyla, sınır boylarında kurulmuş, "ribat"⁷⁸ diye isimlendirilen, bir nevi sınır karakolları hüviyetindeki yerlerden bazıları da, zamanla gelişerek şehir halini almıştır. Kuzey ve Batı Afrika'da bulunan Sus, Manastır ve Rabat gibi şehirler bu tarzın örneklerindendir⁷⁹. Söz konusu bu

şehirler, zaman bakımından yukarıda sözünü ettiğimiz ordugâh şehirlerden sonra ortaya çıkmışlardır. Çünkü sınırların güvenliği, fetihlerin sona ermesinden sonra önem kazanmıştır.

H.I./M.VII. asırdan sonra İslâm dünyasında, idarî karakterli yeni bir şehir kurma olgusuyla karşılaşılmalıdır⁸⁰. Fetihler büyük ölçüde son bulmuş; İslâm devleti ganimet mallarıyla zenginleşmiştir. İşte bu müsait ortamda işbaşına gelen bazı halife ve valiler, halktan uzakta aile efradıyla birlikte, rahat, serbest, denetimsiz ve lüks içinde bir hayat sürmek maksadıyla, şehir dışında saraylar kurmuşlar ve buralarda ikâmet etmeye başlamışlardır. Bazıları bu durumun, eski Doğu'da yaygın bir gelenek olduğunu belirterek, daha önceki ikâmetgâhta ölümle birlikte bırakılmış korku ve kötülüklerden uzaklaşma duygusunun, Müslüman idarecileri bu yola sevkettiğini söylemektedir⁸¹.

İlk önce Emeviler zamanında, şehirlerden uzakta, çölde kurulmuş saraylarda ikâmet etme şeklinde kendini ortaya koyan bu yeni anlayış, zamanla gelişerek, söz konusu saraylar etrafında teşekkül edecek pek çok şehrin varlık sebebi olmuştur. Emeviler zamanında Güney Suriye'de kurulmuş 'Aynü'l-Car, Abbasiler zamanında Bağdat yakınlarında inşa edilen Ruşāfe ve Samarra ile Kayravan civarındaki 'Abbāsiye, Raqqāde ve Kurtuba'nın 8 km. kadar batısındaki Medinetü'z-Zehrâ, bahsettiğimiz anlayışın meyveleri olarak karşımıza çıkan şehirlerdir⁸². İdarecilerin kişisel arzularıyla inşa edilmiş bu şehirlerden pek çoğunun, bir müddet sonra, kurucularının varisleri tarafından terkedildiği ve neticede harap, gayri meskun bir yer haline geldiği görülmektedir.

Abbasiler'in Bağdat'ı inşalarıyla birlikte, idarî karakterli bir başka şehir kurma tarzına şahit olunmaktadır. Tamamen siyasî maksatlarla, yeni bir devletin veya hanedanlığın idare merkezi olarak kurulan bu şehirler, sahip bulundukları imtiyazlı durum sayesinde, kısa zamanda gelişerek önemli birer merkez

olmuşlardır. Bağdat, Kahire, Fes ve Marakeş bu tarzın örneklerindendir⁸³.

Daha önce belirttiğimiz gibi, İslâm şehirlerinin bir bölümünü de, fetihlerle İslâm hakimiyetine alınmış şehirler teşkil etmektedir. Bunlar içinde Mekke ve Medine gibi kentler, Araplar'ın İslâmiyet'ten önce de tanıyıp bildikleri, sahip bulundukları şehirlerdir. Şam, Halep, Kudüs, İskenderiye ve Kurtuba, fetihle ele geçirilmiş şehirlerden bazılarıdır.

İslâm şehirlerinden bir kısmı, zamanla tarihî, siyasî, iktisadî ve özellikle de coğrafî şartlara yenik düşerek, ya varlıklarını tamamen yitirmişler ya da kısmen terkedilerek eski canlılık ve önemlerini kaybetmişlerdir. İbn Haldûn, Araplar'ın şehir kurarken, kendileri için önemli olan hususlara dikkat ettiklerini, şehirciliğin gereklerine uymadıklarını ve bu yüzden bazı şehirlerin, çok kısa bir zaman sonra harabe olmaktan kurtulamadığını belirtmektedir⁸⁴. Kûfe, Vâsıt, Fustat, Samarra ve Medinetü'z-Zehrâ bu kötü âkibete maruz kalmış şehirlerdendir.

Bu bölümde, İslâm şehirleri içinden belirli kriterlere göre tesbit ettiğimiz bazı örnek şehirleri tek tek incelemek istiyoruz. Seçtiğimiz örnek şehirlerden Mekke, Medine, Şam ve Halep fetihle İslâm hakimiyetine alınmış; Basra, Kûfe, Fustat, Kayravan, Bağdat ve Samarra ise, bizzat Müslümanlar tarafından kurulmuştur.

A-İSLÂM HAKİMİYETİNE ALINMIŞ ŞEHİRLER

1-Mekke

Kaynaklarda, İslâm Dini'ne beşiklik etmiş Mekke ve Medine şehirlerinin, İslâmiyet'in ilk yıllarındaki fizikî yapılarıyla ilgili olarak çok az bilgiye rastlanılmaktadır. Bulabildiğimiz

bilgiler de genellikle Kâbe, Mescidü'l-Haram ve Mescidü'n-Nebevî konusundadır. Kanaatimize göre bu durumun sebebi, Müslümanların İslâm Dini adına bahsedilecek çok şeye sahip bulunan bu iki şehrin fizikî yapılarıyla pek ilgilenmemeleri, İslâmiyet'le doğrudan ilgili hususlara önem vermeleridir.

Mekke, el-Ezraķī'nin ifadesine göre, milattan 1892 yıl önce yaşamış bulunan, Hz. İbrahim ile oğlu İsmail zamanında kurulmuştur⁸⁵. Şehir, çepeçevre dağlarla çevrilmiş bir vadinin içinde yer almıştır.

Konumunun sağladığı avantajla olmalı ki Mekke, tarih boyunca tüm çevresini kuşatan bir sura ihtiyaç duymamıştır⁸⁶. H.III./M.IX.y.y.'da, sadece şehre giriş imkânı veren üç yolun duvarlarla kapatıldığı bilinmektedir⁸⁷.

Şehirde halk kabilesel gruplar halinde ayrı ayrı mahallelerde ikâmet etmektedir⁸⁸. Şehrin ve aynı zamanda vadinin tam ortasında, Hz. İbrahim ile oğlu İsmail tarafından inşa edildiği bilinen Kâbe yer almaktadır (şek.13)⁸⁹. İslâmiyet'ten önce de son derece kutsal bir yer olan Kâbe, kare formda, taştan yapılmış basit bir yapıdır. Kâbe'nin etrafında Mekke'nin en soylu kabilesi olan Kureyşliler oturmaktadır⁹⁰. İslâm sonrası dönemde Kâbe'nin etrafındaki saha mescit olarak düzenlenmiştir. Mescidü'l-Haram ismiyle anılan bu mescit, başlangıçta evlerin dış duvarlarıyla sınırlanan dar bir sahadan ibarettir. Hz. Ömer zamanında mescit biraz genişletilmiş, etrafı da alçak bir duvarla çevrilmiştir⁹¹. Mescidü'l-Haram daha sonraki dönemlerde de pek çok kere genişletilmiştir⁹².

Mescidü'l-Haram'ın yanında, İslâm öncesi dönemde kurulmuş Dârü'n-Nedve ismiyle bilinen, siyasi ve idari işlerin görü-

şüldüğü bir yapı mevcuttur. Emeviler dönemi boyunca idarecilerin ikâmet ettiği bu yer, Abbasiler döneminin ilk yıllarında terkedilmiş ve dârü'l-imâra ismiyle, idarî hüviyetli yeni bir konut inşa edilmiştir⁹³.

Mescidü'l-Haram'a etraftan çok sayıda sokak açılmaktadır. İlk yıllarda oldukça dar olan Mekke sokakları Emeviler döneminde biraz genişletilmiştir⁹⁴. Şehrin kurulduğu vadinin en çukur yerinde bulunan Kâbe ve Mescidü'l-Haram'ı sel baskınlarından korumak için, Mescidü'l-Haram'a açılan sokakların başlarına sel sularını engelleyici bentlerin yapıldığı bilinmektedir⁹⁵.

Ekonomik hayatın tamamen ticarete dayandığı Mekke'de ticarî faaliyetler çok önemli bir yere sahiptir⁹⁶. Şehirde ticarî faaliyetlerin daha çok Mescidü'l-Haram civarında ve özellikle de Mescidü'l-Haram'ın doğu tarafından geçen ve Merve ile Şafâ bölgeleri arasında uzanmakta olan cadde üzerinde toplandığı anlaşılmaktadır. Buğday Pazarı, Hurma Pazarı, Kuyumcular Çarşısı, Atlar Çarşısı, Bezzâzlar Çarşısı ve Meyve pazarları ile yukarıda sözünü ettiğimiz Merve Şafâ bölgelerini birbirine bağlayan cadde üzerindeki 'Attarîn Çarşısı, şehrin başlıca çarşı ve pazarlarıdır⁹⁷. Çarşı ve pazar isimlerine bakarak, Mekke çarşılarında ticarî bir ihtisaslaşmaya gidildiğini düşünmek mümkündür. İslâm öncesi dönemden beri Mekke ve civarında ayrıca, savaşmanın yasak olduğu haram aylarda (Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep), birtakım panayırlar kurulmaktadır. Bunların en meşhurları 'Ukkâz, Mecenne, Zü'l-Mecâz, Arafat ve Mina'dır. Bu panayırların İslâm sonrası dönemde, yavaş yavaş önemlerini yitirdikleri ve ortadan kalktıkları görülmektedir⁹⁸.

Mekke'de binalar birbirine bitişik olarak inşa edilmiştir⁹⁹. Bir rivayette, Mekkelilerin İslâmiyet'in ilk yıllarında Kâbe'ye hürmetten dolayı, evlerini onun gibi dört köşe değil, yu-

varlık yaptıkları ve yükseklikte Kâbe'yi aşmamaya dikkat ettikleri, daha sonraları ise bu hususlara uyulmadığı belirtilmektedir¹⁰⁰. Mekke'de evler genellikle çok katlıdır. Çok katlı evlerin bilhassa şehrin merkezî bölgesinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Şehrin dış bölgelerinde ise evler daha basit ve daha alçaktır. Evlerin alt katları taş, üst katları ise tuğla ve ağaçtandır¹⁰¹. Şehirde avlusuz evlerin yanında, avlulu evler ve konaklar da mevcuttur¹⁰². Evler genellikle iki kapılıdır¹⁰³. Mekke'de ilk yıllarda iki tane de hamamdan bahsedilmektedir¹⁰⁴.

2-Medine

Şehrin eski ismi Yesrib'dir. İslâmiyet'le birlikte Medine ismiyle anılmaya başlamıştır. Medine Mekke'nin tersine, bir ticaret merkezinden daha çok bir tarım merkezidir. Şehrin etrafı tarıma elverişli topraklarla çevrilidir. İslâm öncesi dönemde Medine, etrafı hurma bahçeleri ve tarlalarla çevrilmiş, ev ve kulübelere oluşan bir köy görünümündedir¹⁰⁵. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesiyle birlikte hızla gelişen şehir, Hz. Muhammed ve dört halife devrinde İslâm devletine başkentlik yapmıştır.

İslâmiyet'in ilk yıllarında Medine, etrafını çeviren sık hurma ağaçları ile korunmaktadır. Ayrıca şehirde, daha önce ifade ettiğimiz gibi, İslâm öncesi dönemden beri halkın saldırı anında sığındığı, uçum ismiyle bilinen çok sayıda küçük hisar bulunmaktadır. Bunların toplam sayısının 200'ü bulunduğu belirtilmektedir. Uçumlar daha çok Yahudilerin ikâmet ettiği bölgelerde yer almıştır¹⁰⁶. Hz. Muhammed zamanında cereyan eden Hendek Savaşı (H.36/M. 656) sırasında, şehrin dağlara dayanmayan ve uçumların da bulunmadığı tarafında bir hendek kazılmıştır. Zamanla dolan bu hendegin, Abbasiler zamanında yeniden kazıldığı bilinmektedir¹⁰⁷. Şehri kuşatan ilk sur ise H.364/M.974-975 yılında yapılmıştır. Bu

sur sadece şehrin merkezi bölgelerini içine aldığından, bir süre sonra H.557/M.1162 yılında, şehrin dışarıda kalan kısımlarını da içine alan ikinci bir sur inşa edilmiştir¹⁰⁸.

Medine'de Araplar ve Yahudiler kabileler halinde ayrı ayrı mahallelerde ikâmet etmektedirler¹⁰⁹. Hz.Muhammed Medine'ye gelince, ilk önce kendisi için bir ev inşa edilmiş ve bu evin bir bölümü de mescit olarak düzenlenmiştir(şek.16,17). Mescidü'n-Nebevî ismiyle anılan yapı,kare şeklinde olup,dıştan bir adam boyu yükseklikte kerpiç bir duvarla çevrilmiştir. Mescidin doğu kısmında Hz.Muhammed'e ve hanımlarına ait odalar bulunmaktadır. Üç kapısı bulunan yapı,hurma kütükleri üzerine oturtulmuş,hurma dal ve yapraklarından yapılmış bir örtüye sahiptir. Mescidü'n-Nebevî Mescidü'l-Haram gibi,zaman içinde pek çok kere yenilenmiş ve genişletilmiştir¹¹⁰.

Hz.Muhammed'in beraberinde gelen Müslümanlar, Mescidü'n-Nebevî'nin etrafına yerleştirilmiş ve anlaşıldığına göre mescit, Müslümanların ikâmet mahallinin ortasında yer almıştır¹¹¹. İlk yıllarda sadece Müslümanların ikâmet mahallinin çekirdeğini oluşturan Mescidü'n-Nebevî'nin, zamanla konumunun merkezileştiği ve giderek şehrin bütününün merkezini teşkil ettiği görülmektedir¹¹².

Kurduğu yeni devletin başkanı olan Hz. Muhammed, idarî ve siyasî işlerini mescidin doğu kısmında bulunan evinden yürütmüştür. Devlet başkanı için özel bir konut yoktur. Daha sonra Hz. Ömer zamanında, idarî ve siyasî işlerin yürütüldüğü özel bir yapı inşa edilmiş ve bu yapı dârü'l-imâra ismiyle anılmıştır¹¹³. Söz konusu bu yapının, Mescidü'n-Nebevî'nin yakınında yer alması kuvvetle muhtemeldir. Mescidü'n-Nebevî içinde, bir nevi beytü'l-mâl (hazine) fonksiyonu gören özel bir oda da mevcuttur¹¹⁴. Şehirde ayrıca, Mescidü'n-Nebevî'den başka kabilelere ait mescitlerden ve bir de musalladan söz edilmektedir. Fakat cuma namazı,

sadece Mescidü'n-Nebevî'de kılınmaktadır¹¹⁵.

Medine'nin yol düzeni konusunda pek birşey bilemiyoruz. Şehirde yollar genellikle dardır. Hz. Muhammed'in sokaklara, iki yüklü devenin çarpışmadan geçebileceği kadar bir genişlik verilmesini emrettiği ve bu genişliğin 7 zirâ(yak.3.5 m.) olduğu bildirilmektedir¹¹⁶.

Çarşılar konusuna gelince, şehirde çok sayıda çarşı mevcuttur. Çarşıların ilk zamanlarda, özellikle Yahudilerin ikâmet bölgeleri yakınında toplandıkları anlaşılmaktadır. Benî Kaynuḳā' Çarşısı, şehrin en önemli ticaret merkezidir. Bu çarşıda genellikle altın ve gümüş eşyalar satılmaktadır. İslâm öncesi dönemden beri mevcut olan ve şehrin batısında yer alan bu çarşı ile Mescidü'n-Nebevî arasında 500 m.'lik bir mesafe mevcuttur. Bez ve Kumaş Çarşısı'nda ise ipekli ve pamuklu dokumaların ticareti yapılmaktadır¹¹⁷. Hz. Muhammed'in şehirde, bazı yeni çarşılar kurduğu ve bu çarşıların ilk önce, iplerle gerilmiş çadırlardan teşekkül ettiği belirtilmektedir¹¹⁸. Medine'de ayrıca, konumuzun başında bahsettiğimiz uçumlardan bir kısmının, barış zamanında ticarî ambar olarak kullanıldığı ve bazen bu yapıların önlerinde de, küçük pazarlar kurulduğu bilinmektedir¹¹⁹.

Medine'de ilk yıllarda birkaç çeşit ev bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir kısım evler, hurma dal ve yapraklarından yapılmış basit kulübeler şeklindedir. Bunların yanında, şehirde çok katlı (genellikle iki katlı) evler de vardır. 'Aḳṭḳ Vadisi'nde ise muhteşem taşların (sarayların) mevcudiyetinden söz edilmektedir¹²⁰. Evlerden çoğu bahçelidir¹²¹.

Emeviler döneminin sonlarında, yukarıda sözünü ettiğimiz 'Aḳṭḳ Vadisi, su ve yeşilliklerle donatılarak bir gezinti yeri haline getirilmiştir. Deve kervanlarının yükleme ve boşaltma işi Mirbad isimli özel bir meydana yapılmaktadır. Bu meydana ayrıca, bazı sportif faaliyetler de icra edilmektedir¹²².

3-Şam

Şam'ın¹²³ kuruluşu, M.Ö.4000 yıllarına kadar uzanmaktadır¹²⁴. Şehir kurulduğundan bu yana çok çeşitli medeniyetlere beşiklik etmiştir. Bu sebeple şehrin bugünkü plânı üzerinde, bu farklı medeniyetlerin izlerini görmek mümkündür.

M.Ö.XI.y.y.'da Şam, yatay ve dikey sokakların oluşturduğu ızgara biçiminde bir plâna sahiptir. Hellenistik dönemde ise şehir, tabii olarak Hellenistik plân anlayışının etkisinde kalmıştır. Bugün yerlerini tesbit edebildiğimiz, Ümeyye Camii'nin doğusundaki revaklı cadde, agora ve kuzey-güney istikametinde uzanan 100X45 m²'lik parseller, Hellenistik döneme ait unsurlardır¹²⁵.

M.Ö.64 yılında Şam, Roma hakimiyetine girmiş ve şehir plânı üzerinde, bu sefer de Roma şehirciliğinin tesirleri görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde Şam, dikdörtgen bir surla çevrilmiş ve şehirde doğu-batı yönünde yaklaşık 25 m. genişliğinde eskisine paralel olarak uzanan kolonlu yeni bir cadde kurulmuştur. Agora da foruma dönüştürülmüştür¹²⁶. Daha sonra ise şehir, Romalılardan Bizanslılara intikâl etmiştir. Şehrin bugünkü planı üzerinde görülen geçmişe ait izler daha ziyade Roma etkilerini yansıtmaktadır¹²⁷.

Şam Müslümanlar tarafından H.15/M.636 yılında fethedilmiştir¹²⁸. Şehir halkına, vergi ödemeleri kaydıyla canlarına, mallarına dokunulmayacağı ve evlerinin boşaltılmayacağı konusunda güvence verilmiştir. Söz konusu bu antlaşma gereği, şehri boşaltmak mümkün olmadığından, şehri fetheden Müslümanlar şehrin kenarında ikâmet etmek zorunda kalmışlardır. Ancak çok az sayıda bir grup Müslüman ise, fetih sırasında şehirden kaçanların terkettikleri evlere yerleşmiştir¹²⁹.

Fetih sonrası şehrin kenarına yerleşen Müslümanlar, güney sur duvarının doğu tarafında basit bir cami kurmuşlardır. Bu cami musalla tarzında, etrafı belirlenmiş açık bir sahadan ibarettir¹³⁰. Rivayetlere göre Müslümanlar bir süre şehir merkezindeki Aziz Ioannes Kilisesi'ni Hristiyanlarla ortaklaşa kullanarak, kilisenin bir bölümünü cami olarak tanzim etmişler, daha sonra ise bu kilisenin yanında küçük bir cami inşa etmişlerdir¹³¹. İlk yıllarda şehirde azınlıkta olan Müslümanlar, Halife Abdülmelik zamanından sonra hakim unsur durumuna gelmişler ve I. Velîd zamanında, bir süre ortaklaşa kullandıkları kiliseyi baskı ile Hristiyanların elinden alıp, yerine bugünkü Ümeyye Camii'ni bina etmişlerdir¹³². Caminin avlusunda, H. 161/M. 778 yılında beytü'l-mâl hizmeti veren bir yapı inşa edilmiştir¹³³.

Hiz. Osman döneminin Şam Valisi Muâviye, şehir merkezinde yer alan kilise yanındaki eski Bizans idarecilerinin sarayını yeniden düzenleyerek kendine ikametgâh yapmıştır. el-Haḍrâ ismiyle anılan bu saray Abbasiler zamanında hapishaneye dönüştürülmüştür¹³⁴. Sarayın yanında dârü'l-ḥayl isimli elçiler evi bulunmaktadır. Emeviler zamanında sur dışında inşa edilmiş bir saraydan da söz edilmektedir¹³⁵.

Ticari faaliyetler eski yerlerinde yani kolonlu caddeler üzerinde kalmaya devam etmiş, ancak kolonlu caddeler, kenarlarında yer alan dükkânlar tarafından tecavüze uğramıştır¹³⁶. Zamanla, büyük caminin, çevresinde kurulan kaysâriye¹³⁷ ve hanlarla giderek şehirdeki ticarî faaliyetlerin odak noktasını teşkil ettiği anlaşılmaktadır¹³⁸. H. I/M. VII. asırdan sonra Şam çarşılarında, belirli malların belirli çarşılarda satıldığı bir branşlaşmaya şahit olunmaktadır¹³⁹.

İlk asırlarda antik planını büyük ölçüde muhafaza eden Şam'ın planı üzerinde, H. V/M. XI. asırdan sonra önemli değişiklik-

ler meydana gelmiştir. H.III-V./M.IX-XI. asırlarda yaşanan karışıklıklar sonucunda şehir nüfusunu oluşturan farklı dini ve etnik gruplar,kendi güvenliklerini temine çalışmışlar ve mahallelerini duvar ve kapılarla çevirmişlerdir. Bu mahallelerden her biri, cami,hamam ve çarşısıyla kendi kendine yeterli müstakil bir şehir gibidir. Şehirde,doğrudan sokağa değil,sokak gerisindeki avluya açılan avlulu ev tipi yaygınlaşmaya,eski düzgün yol şebekesi de bozulmaya başlamıştır. Sokaklar üzerinde geçişi engelleyen kapılar kurulmuş,bazı yollar uç noktalarından kapatılarak çıkmazlara dönüştürülmüştür¹⁴⁰.

Fetihle birlikte başlayan,fakat belirli bir belirginliğe H.V-VI./M.XI-XII. asırlarda erişen bu dönüşümle birlikte Şam,giderek karakteristik bir İslâm şehri kimliğine bürünmüştür. Kijima Yasufumi'nin 1970 yılında yaptığı bir tesbite göre, Şam'ın eski bölümlerindeki çıkmaz sokakların toplam uzunluğu 12458 m., antik dönemden kalan yolların toplam uzunluğu ise 10800 m.'dir¹⁴¹.

4-Halep

Şam gibi Halep de çok eski tarihlerden beri meskun bir yer olmakla birlikte, şehrin büyük ölçüde Büyük İskender'in bölgeyi fethinden sonra kurulan Selekî Krallığı zamanında inşa edildiği anlaşılmaktadır¹⁴². M.Ö.64 yılında Roma hakimiyetine giren şehrin plânı üzerinde, Hellenistik tesirler daha etkili ve kalıcı olmuştur¹⁴³. Kare bir surla çevrilmiş bulunan şehir, Şam gibi çok düzenli, antik bir yol sistemine sahiptir¹⁴⁴.

Halep Müslümanlar tarafından Şam'dan hemen sonra H.16/M. 637 yılında fethedilmiştir¹⁴⁵. Şam ve Halep arasında fetihle birlikte gerçekleşen değişiklikler bakımından yakın bir benzerlik söz konusudur. Şam'da olduğu gibi, fetih sonrası Halep halkına da

canlarına ve mallarına dokunulmayacağı konusunda güvence verilmiştir. Fethi takip eden ilk yıllarda Halep'te de Müslümanlar azınlıktadır¹⁴⁶. Müslümanlar şehirde ilk iş olarak kolonlu caddenin başında bir cami kurmuşlardır. Bu ilk cami tamamen yeni bir yapı olmayıp, kolonlu caddenin başındaki büyük tākın(büyük kemer) açık cephelerinin kapatılmasıyla bina edilmiştir. Daha sonra H.97/M.715 yılında ise şehir merkezindeki kilisenin yanında bulunan agoranın yerinde büyük bir cami yapılmıştır¹⁴⁷. Halep'in yönetimini üstlenen Müslüman idarecilerden bazıları şehir içinde oturduğu halde, çoğu şehir dışında kurulmuş saraylarda ikâmet etmeyi tercih etmişlerdir¹⁴⁸.

Eski pazar yeri agoranın üzerinde büyük caminin inşasıyla birlikte, çarşı ve pazarların konumlarında bazı değişiklikler olmuştur. Gıda maddesi satanlar sur kapılarından birinin yanında kurulan bir handa toplanmış, sebze ve meyve satıcıları ise şehrin dışı sayılabilecek bir yere taşınmışlardır¹⁴⁹. Caminin yanında kumaş ticaretinin yapıldığı bir kaysâriye kurulmuş ve büyük caminin etrafı, giderek şehirdeki ticarî hayatın merkezini oluşturmaya başlamıştır¹⁵⁰. Roma döneminden kalan kolonlu caddenin de, bir süre daha önemli bir ticaret merkezi olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁵¹.

Şam'da olduğu gibi Halep'te de fetih sonrası şehrin planında başlayan değişim, ilk asırlarda çok yavaş seyretmiş ve şehir, H.V-VI./M.XI-XII. asırlara kadar eski kimliğini büyük ölçüde korumuştur. XI-XII. asırlarda İslâm dünyasında yaşanan anarşi ve kargaşa Halep'in planında çok hızlı bir değişime sebep olmuştur. Düzgün yol şebekesi bozulmaya başlamış, cadde ve sokaklar kenarlarında oturanlar tarafından işgal edilerek, dar, eğri-büğrü, düzensiz bir yol formu yaratılmıştır. Şehir halkı etnik ve dinî gruplara bölünmüş ve her grup kendi güvenliğini temin için ikâmet ettiği mahalleyi duvar ve kapılarla çevirmiştir¹⁵².

G.Von Grunebaum, Şam ve Halep gibi antik şehirlerin planlarında İslâm sonrası dönemde görülen bu bozulmayı, düzensizliği, adı geçen şehirlerde fetihle birlikte belediye kurumlarının ortadan kalkmasına; J.Sauvaget de sürekli istikrarsızlığa ve idari otoritedeki zayıflığa bağlamaktadır¹⁵³. el-Ḥaşlûl ise düzensizliğe giden bu dönüşümde, Grunebaum ve Sauvaget'in belirttiği gerekçelere ek olarak, şehir sakinlerinin inanç ve hayat anlayışlarının da etkili olduğunu söylemektedir¹⁵⁴.

B) MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN KURULMUŞ ŞEHİRLER

1-Basra

a) Kuruluş ve Gelişimi

Basra¹⁵⁵, Müslümanların bizzat kendilerinin inşa ettikleri ilk şehirdir. Irak topraklarında, Şattü'l-Arap'ın 5 km. kadar batısında¹⁵⁶, askerî bir üs(ordugâh) olarak kurulmuştur. Halife Hz.Ömer zamanında 'Utbe b. Gazvân tarafından kurulan şehir¹⁵⁷, kaynaklarda "Ḥuraybe"¹⁵⁸ ismiyle anılan, harap olmuş eski bir Pers yerleşiminin yanında inşa edilmiştir. Ḥuraybe adıyla bilinen bu eski yerleşimin kalıntıları, Basra şehrinin kuzeybatısına düşmektedir¹⁵⁹.

Basra'nın kuruluş tarihi hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre şehir, ilk önce H.14/M.635 yılında kamışla bina edilmiş ve yaklaşık birkaç yıl sonra H.16-17/M.637-638 tarihlerinde binalar, kerpiç ve çamurla yenilenmiştir¹⁶⁰. Emeviler döneminin başlarından itibaren ise, Basra'da binaların, tuğla ve kireçle yapılmaya başlandığı görülmektedir¹⁶¹.

Bazıları şehrin bir plâna göre kurulduğunu belirtiyorsa da¹⁶², şehrin kuruluş ve gelişimini tetkik ettiğimizde, ciddi

bir plânlamanın söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır¹⁶³.

Basra, konumunun sağladığı avantajlarla kısa zamanda gelişerek önemli bir ticaret ve ilim merkezi haline gelmiştir. Meselâ, şehrin H.I./M.VII.y.y.'da, yaklaşık 40000 civarında yerleşik bir nüfusa sahip olduğu bilinmektedir¹⁶⁴. Şehir, zamanla çeşitli faktörlerin tesiriyle doğuya doğru kaymış ve genel fiziki yapısını ortaya koymaya çalıştığımız Eski Basra, bugünkü yeni şehrin batısında kalmıştır(şek.25).

b) Genel Fizikî Yapısı

Sursuz olarak inşa edilen Basra, kuruluşundan itibaren çok uzun süre de koruyucu bir surla sahip olamamıştır¹⁶⁵. İlk yıllarda şehrin güneydoğusunda kurulmuş bir müsennâttan (set,duvar) bahsedilmekte¹⁶⁶ ise de, şehrin savunmasının surlar inşa edilene kadar, şehri kuşatan kanallarla sağlandığı anlaşılmaktadır(şek.26,28). H.154-155/M.771-772 yılında şehir, Abbasi Halifesi Manşûr tarafından bir surla çevrilmiş, surun dışında ayrıca bir de hendek kazılmıştır¹⁶⁷. Şehri H.V./M.XI. asırda ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev(Ö.H.452/M.1060), Basra'nın kuzey, güney ve batı yönlerinden duvarlarla, doğu tarafından ise, kanallarla çevrildiğini belirtmektedir¹⁶⁸.

Kaynaklarda Basra şehrine ait birçok kapı ismi verilmektedir. Bunlar: Bâbü'l-Mirbad(Mirbad Kapısı), Bâbü'l-Bâdiye(Badiye Kapısı), Bâbü'l-Esed(Esed Kapısı), Bâbü'l-Işfehânî(Isfehanî Kapısı), Bâbü Benî Temîm(Benî Temim Kapısı) ve Bâbü'l-Bâhamrâ'dır (Bahamra Kapısı). Bâbü'l-Bâhamrâ kuzeyde, sahraya açılan Bâbü'l-Bâdiye ise muhtemelen şehrin batısında bulunmaktadır. Bâbü'l-Esed ile Bâbü'l-Bâdiye'nin aynı kapı olması kuvvetle muhtemeldir¹⁶⁹.

Huraybe, Bâtına, Zâviye, Kellâ, Zâbüka ve Mirbad isimleriyle bilinen bölgeler şehrin mamur mahalleridir¹⁷⁰. Bunlardan

Ḥuraybe, daha önce belirttiğimiz gibi Basra'nın kuzeybatısına düşmektedir. Bâṭına, cami, dārü'l-imāra ve çarşıların bulunduğu merkezî bölgedir¹⁷¹. Zāviye şehrin kuzeyinde, Kellā' ve Zābūka kuzeydoğu taraflarında, Mirbad ise, batısında yer almaktadır¹⁷². Geniş bir meydandan ibaret olan Mirbad'da, suyu Şattü'l-Arap'tan getirilmiş bir havuz mevcuttur¹⁷³. Basra'ya gelen ticaret kervanlarının yükleme-boşaltma işi burada yapılmaktadır. Mirbad aynı zamanda, şairlerin, ediplerin ve Arap dilcilerinin buluştuğu bir kültür merkezi ve önemli siyasî toplantıların yapıldığı bir forum yeridir¹⁷⁴. Bu özelliği ile Mirbad, Massignon'un da işaret ettiği gibi, Araplar'ın eski 'Ukkāz Panayırı geleneğini devam ettirdikleri bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁵. el-'Alī ise, Mirbad'ın, antik şehirlerdeki agora ile fonksiyon bakımından kısmî bir benzerlik arzettiğini belirtmektedir¹⁷⁶.

Basra'nın kuzeydoğusunda Zābūka'da "dārü'r-rızk"(yiyecek ambarı)¹⁷⁷ diye bilinen ve halkın hububat ihtiyacının depolandığı büyük bir ambardan söz edilmektedir. Etrafı duvarla çevrilmiş bu yapı, birkaç kapısıyla küçük bir şehir gibidir¹⁷⁸. Dārü'r-rızk'ın yakınında, şehrin ticarî hayatında önemli bir role sahip furza(liman) bulunmaktadır¹⁷⁹.

Şehir, her birinde ayrı bir kabilenin veya kabile grubunun oturduğu mahallelere bölünmüştür. Soy bakımından birbirine yakın kabilelerin mahalleleri de birbirine yakın tutulmuştur¹⁸⁰. Başlangıçta yedi mahalleden teşekkül eden şehir¹⁸¹, Emeviler döneminin başlarında beş ana bölgeye ayrılmıştır. Söz konusu bu beş bölgenin her birinde, Ehlü'l-Āliyye(Ehlü'l-Ḥicāz), Temīm, Bekr, Ezd ve 'Abdü'l-Ḳays isimli kabile grupları ikâmet etmektedir. Bunlardan Ehlü'l-Āliyyenin, caminin etrafında ve cami ile Mirbad arasında, Bekr kabilesinin caminin doğusunda veya kuzeydoğusunda, 'Abdü'l-Ḳaysların da şehrin kuzeydoğusunda yerleştikleri anlaşılmaktadır¹⁸². Diğer iki kabilenin yerleri konusunda ise

Massignon ve el-'Alī'nin tesbitleri farklıdır. Massignon Ezdlerin şehrin kuzeybatısında, Temîmlerin de güneydoğusunda yerleştiklerini belirtirken, el-'Alī Ezdlerin şehrin güneybatısında, Temîmlerin ise, Mirbad'ın güneyindeki Cebbān Mezarlığı'ndan camiye kadar uzanan bölgede ikâmet ettiklerini söylemektedir¹⁸³.

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, şehrin çekirdeğini yanyana kurulmuş bulunan cami ve dārü'l-imāra teşkil etmektedir. Bu merkezî bölgeye "iç", "karın" anlamlarına gelen Bāṭına ismi verilmiştir. Cami ve dārü'l-imāranın yanında ayrıca, dīvānlar, hapishane ve emirlik hamamı da bulunmaktadır¹⁸⁴. Camiye bitişik olan ve "Dehnā" ismiyle anılan şehir meydanı ise, caminin doğu veya güneydoğu tarafında yer almıştır(şek.28)¹⁸⁵. Başlangıçta kamışlarla sınırlandırılmış bir arazi parçasından ibaret olan cami, kısa bir süre sonra çamur ve kerpiçle bina edilmiş ve tavanı da otlarla örtülmüştür¹⁸⁶. Daha sonra Vali Ziyād b. Ebîhi zamanında(H.45-54/M.665-673), tuğla ve kireçle yenilenen camiye, İslâm tarihinde şimdilik bilebildiğimiz ilk örnek olarak maksûre ilâve edilmiştir¹⁸⁷. Yine aynı yenileme sırasında, taş malzemeye yapılan ve caminin doğu veya kuzeydoğusunda yer alan minarenin de¹⁸⁸, ilk örnek yahut ilk örneklerden biri olduğu kanaatindeyiz.

Şehir merkezini teşkil eden bu cami, ilk üç asır boyunca Basra'da cuma namazının kılındığı tek yerdir¹⁸⁹. H.IV./M.X.asırda ise Basra'da, cuma namazı kılınan cami sayısının arttığı anlaşılmaktadır¹⁹⁰. Şehirde cuma camiinden başka ayrıca, her kabilenin de kendine has bir mescidi vardır¹⁹¹. Cami ve mescitlerin dışında Basra'da, H.142/M.759 yılında kurulmuş bir musalladan da söz edilmektedir. Musalla, Cebbān Mezarlığı'nın yanında bina edilmiştir¹⁹².

Caminin yanında kurulmuş bulunan dārü'l-imāra, ilk yıllarda camiye bitişik değildir. Emeviler döneminin başlarında

yeniden inşa edilen dārū'l-imāra, camiye bitiştirilmiş ve caminin kible tarafına(güneybatısına) alınmıştır¹⁹³. İdarî ve siyasî işlerin görüldüğü dīvānların da, ilk zamanlarda dārū'l-imāra ile birlikte camiden biraz uzakta konumlandıkları, daha sonra dārū'l-imāra ile onların da caminin yanına nakledildikleri görülmektedir¹⁹⁴. Şehir merkezinde yer alan diğer iki yapı, emirlik hamamı ve hapishanedir. Hamam, caminin güneybatısında, dārū'l-imāranın yanında kurulmuştur. İsminden de anlaşılacağı üzere, sadece idarecilerin hizmetine ayrılmış olan şehir merkezindeki bu hamam kanaatimizce Emeviler'den sonra yapılmış olmalıdır. Hapishane ise Abbasiler döneminin başlarında inşa edilmiştir¹⁹⁵.

Şehrin iç ulaşımını sağlayan yollar konusunda detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Şehrin en önemli caddesi, Mirbad'dan başlayıp, cami ve dārū'l-imāranın önünden geçerek, limana kadar uzanan Sikketü'l-Mirbad'dır(Mirbad Caddesi). Bu cadde, süvari ve develerin rahatça geçebilmesi için, oldukça geniş yapılmıştır. Söz konusu cadde, en az 50 zirā'lık(yak.25 m.) bir genişliğe sahiptir. Şehrin diğer caddeleri 20 zirā'(yak. 10 m.), sokakları da 7 zirā'(yak.3,5 m.) genişliğinde yapılmıştır¹⁹⁶.

Cami ve dārū'l-imāranın teşkil ettiği şehir merkezine Sikketü'l-Mirbad'ın dışında, çevreden pek çok cadde ve sokağın ulaştığı anlaşılmaktadır(şek.28). Meselâ, şehir merkezinden çıkan bir sokağın Ebū Meryem'in mahallesine, bir başka yolun ise Ezdlerin mahallesine gittiği bilinmektedir¹⁹⁷. Sikketü'l-Mevālī (Mevali Sokağı) diye bilinen ve Kellā'nın güneyindeki Sebe-ħa'dan şehre uzanan yolun da, camiye yani şehir merkezine ulaşması kuvvetle muhtemeldir¹⁹⁸. Caminin kuzeyinde bulunan Sikketü'l-Iştafānūs(Istafanus Sokağı) ve Sikketü Benī Semure (Beni Semure Sokağı)ile güneydoğusunda bulunan Sikketü'l-Ḳureyş'in(Kureyş Sokağı) ise,ya doğrudan şehir meydanına açıldıklarını ya da bu meydana açılan bir başka yola bağlandıklarını tahmin etmekteyiz¹⁹⁹. Caminin kapılarından birinin Temîmlerin

adıyla anılması da²⁰⁰, kanaatimize göre bu kabileyi camiye ulaştıran bir yolun varlığına işaret etmektedir.

Basra'nın batısında bulunan Mirbad da, birçok yolun kesiştiği önemli bir kavşak noktasıdır. Mirbad'dan çıkan ve Sikketü'l-Debbāğîn(Dericiler Sokağı) ismini taşıyan bir sokak güneye doğru uzanmaktadır. Bir başka sokak ise Temîmlerin ikâmet ettiği mahalleyi Mirbad'a bağlamaktadır. Sahra tarafından yani Medine'den Basra'ya gelen yolun da, Mirbad'dan geçmesi kuvvetle muhtemeldir²⁰¹.

Basra'da şehrin merkezî bölgesinde, yol üzerinde kurulmuş Bâbü'l-Osman (Osman Kapısı) ve Babü'l-İşbehânî (İsbehanî Kapısı) isimlerinde iki kapıdan söz edilmektedir. Bu kapıların şehrin merkezini kontrol altında tutmak ve çarşıların güvenliğini sağlamak maksadıyla kuruldukları anlaşılmaktadır. Bâbü'l-Osman, Sikketü'l-Mirbad üzerinde kurulmuş olup, caminin batısına düşmektedir. Kaynaklarda belirtildiğine göre, bu kapının yanında bir de şurta(polis karakolu) bulunmaktadır²⁰². Bâbü'l-Osman gibi Bâbü'l-İşbehânî'nin de, Sikketü'l-Mirbad üzerinde kurulduğunu ve caminin doğusunda yer aldığını tahmin etmekteyiz²⁰³.

Çarşı ve pazarlar konusuna gelince, ilk zamanlarda Basra'da, caminin etrafında bulunan tek bir çarşı mevcuttur²⁰⁴. Emeviler döneminin başlarında, cami yanındaki bu çarşının büyük ölçüde caminin biraz uzağındaki Bilal Kanalı'nın civarına nakledildiği ve eski çarşının önemini biraz kaybetmekle birlikte, varlığını daha sonra da sürdürdüğü bilinmektedir²⁰⁵.

H.IV./M.X.asırda Basra'da üç önemli çarşıdan söz edilmektedir. Bunlar: Sūku'l-Kellā(Kella Çarşısı),Sūku'l-Kebîr(Büyük Çarşı) ve Sūku Bâbi'l-Cāmi'dir(Cami Kapısı Çarşısı)²⁰⁶.Nâsır-ı Hüsrev de, Basra'da her gün sabahları Huzāa' Çarşısı'nda, öğle üzeri Osman Çarşısı'nda ve akşamları da Kaddāhîn Çarşısı'nda

olmak üzere üç ayrı yerde pazar kurulduğunu belirtmektedir²⁰⁷. Nâsır-ı Hüsrev'in sözünü ettiği bu çarşılarından, Qaddâhîn Çarşısı'nın Kellâ' Çarşısı, Huzâa' Çarşısı'nın Bâṭına bölgesinde Bilal Kanalı civarındaki Büyük Çarşı ve Osman Çarşısı'nın da Cami Kapısı Çarşısı olduğu anlaşılmaktadır²⁰⁸. Adı geçen bu üç çarşıdan sadece Kellâ' Çarşısı, camiden oldukça uzak bir konumda bulunmaktadır²⁰⁹.

Basra'da ilk yıllardan beri Mirbad da, önemli bir ticaret merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mirbad ve civarında, şehir merkezinde bulunması mahzurlu olan malların ticareti yapılmaktadır²¹⁰.

Basra çarşılarında, aynı cins ticaret ve zanaat faaliyetlerinin belirli bir yerde konumlanması esasına dayanan bir ihtisaslaşma söz konusudur. Meselâ, cami yakınındaki Sûku'l-Bezzâzîn'de(Bezzazin Çarşısı) elbise ve kumaş, Sûku'z-Ziyâdî'de(Ziyad Çarşısı) elbise, Sûku'l-Ġanem'de de (Davar Pazarı) davar ticareti yapılmaktadır. Kasaplar kendilerine ayrılmış belirli bir meydanda toplanmışlardır²¹¹.Dericiler ise daha önce sözünü ettiğimiz üzere Mirbad'ın güneyinde, kendi adlarıyla anılan özel bir sokağa (Sikketü'l-Debbâġîn) sahiptirler. Şehrin kuzeydoğusundaki Kellâ' Çarşısı'nda da daha ziyade gıda maddeleri satılmaktadır²¹². Basra çarşılarında, yaptıkları ticaret ve zanaat faaliyetine göre, belirli yerlerde toplanan ve ortak bir isimle anılan diğer ticaret ve zanaat erbabını şöylece sıralamak mümkündür: Aşḥâbü'l-ʿallâfîn ve'l-kaşbâ' (yem ve kamyş satıcıları),aşḥâbü's-şâārîn (arpacılar), aşḥâbü'l-ġazzâla (iplikciler), aşḥâbü's-şâbūniyyîn (sabuncular), aşḥâbü't-temmārîn (hurmacılar), aşḥâbü'l-ḥallâlîn (sirkeçiler) ve aşḥâbü'l-aṭṭārîn(koku satıcıları)²¹³.

Anlaşıldığına göre Basra'da, boyutları bakımından birkaç çeşit konut bulunmaktadır. Söz konusu bu konut çeşitleri ara-

sında form bakımından da bir farklılığın mevcut olup olmadığını bilemiyoruz. "Kaşr" (saray) diye isimlendirilen, genellikle idarecilerle çocuklarının ikâmet ettikleri büyük boyutlu ve lüks yapılarla, seçkin kişilere ait orta boyutlu kısmen lüks "dâr"lar (konaklar), sayıları oldukça sınırlı iki ayrı konut çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki konut grubunun dışında askerlerin ve halkın oturduğu basit ve küçük boyutlu üçüncü bir konut tipi ise, şehirde asıl yaygın konut grubunu teşkil etmektedir²¹⁴. Kaşrlar şehrin çeşitli yerlerine dağılmış olmakla birlikte, özellikle Mirbad yakınında, seçkin kişilere ait dârlar ise, genellikle cami civarında toplanmıştır²¹⁵.

Yeterli bilgiye sahip bulunmamakla birlikte, çağdaş diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi, Basra'da da ilk yıllarda konutların genellikle tek katlı ve avlulu olduğu kanaatindeyiz²¹⁶. H.III./M.IX.asırdan sonra şehirde, çok katlı evlerin kurulmaya başlandığı görülmektedir. Meselâ, H.IV./M.X.asırda Basra'da Ma'kil Kanalı kenarında birkaç katlı evler kurulmuştur²¹⁷.

Şehirde, umumî ve kabilelere ait olmak üzere iki çeşit mezarlık mevcuttur. Bunlara ilâveten ayrıca, belirli kişilere ait özel mezarlara da rastlamak mümkündür²¹⁸. Mirbad'ın güneybatısındaki Cebbân Mezarlığı şehrin herkese açık umumî mezarlığıdır²¹⁹. 26 ve 28 nolu şekillerde de görülebileceği gibi, bu umumî mezarlık, şehrin kısmen dışı sayılabilecek bir konumda bulunmaktadır. Özel mezarlarla kabile mezarları ise, şehir sahasına serpilmiş durumdadır²²⁰. Kaynaklarda, Basra'da kabirler üzerinde kurulmuş türbelerden ve kabirlerin yanında bina edilmiş mescit ve zaviyelerden de söz edilmektedir²²¹. Kanaatimize göre, bu yapılar ilk yıllarda değil, H.II.-III./M.VIII.-IX. asırlarda ortaya çıkmış olmalıdır²²².

Konumlarını tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte, Basra'da Emeviler zamanında kurulmuş, İbn-i Sevvār ve 'Adudu'd-Devle isimlerinde iki kütüphane veya kitapçı dükkanından bahsedilmektedir²²³. Şehrin içinde ve çevresinde muhtemelen sulama, ulaşım ve savunma gibi değişik hizmetler veren çok sayıda kanal mevcuttur²²⁴.

2-Kûfe

a) Kuruluş ve Gelişimi

Kûfe²²⁵, Müslümanların Irak topraklarında Basra'dan sonra kurdukları ikinci şehirdir. Hz.Ömer zamanında, Sâd b. Ebî Vakkaş tarafından²²⁶. Basra'nın kuzeyinde ve Fırat'ın batı kenarında inşa edilmiştir.

Basra, Huraybe ismiyle anılan harap olmuş meskun bir mevki yanında kurulduğu halde Kûfe'nin tamamıyla yeni bir iskan yeri olduğu anlaşılmaktadır²²⁷. Bununla beraber, kaynaklarda, şehrin kurulduğu bölge civarında bazı Hristiyan manastırlarının mevcudiyetinden bahsedilmektedir²²⁸.

Basra'dan çok kısa bir süre sonra kurulan²²⁹ Kûfe de, Basra gibi ilk önce kamışla inşa edilmiş binalardan teşekkül etmiştir. Bir müddet sonra şehir yangından korkulduğu için kerpiçle yenilenmiş²³⁰, muhtemelen H.50/M.670 tarihinden itibaren ise binalar tuğla ile yapılmaya başlanmıştır²³¹. Şehrin inşasında, malzeme bakımından, yakınında bulunan eski Lahmî devletinin başkenti Hire şehrinin enkazından epeyce faydalanılmıştır²³².

Kûfe'nin de Basra gibi, belirli bir plana göre kurulmadığı, sadece kabilelerin yerleştirilmesinde ve cami ile dârü'l-imâranın yerlerinin tesbitinde bazı hususlara riayet edildiği

bilinmektedir²³³.

H.z.Ali döneminde(H.36-41/M.656-661) ve Abbasi iktidarının ilk yıllarında, çok kısa bir süre de olsa, İslâm devletine başkentlik yapmış, İslâm'ın siyasî ve kültürel tarihinde çok önemli bir yere sahip Kûfe şehri, siyasî, özellikle de coğrafi şartlara yenik düşerek kısa zamanda hayatını yitirmiştir.

b) Genel Fizikî Yapısı

Kûfe ilk yıllarda koruyucu bir sura sahip değildir²³⁴. Bu dönemde şehrin savunmasının Basra'da olduğu gibi, çevreyi kuşatan kanallarla sağlandığı anlaşılmaktadır(şek.29). Şehrin kuzey-kuzeydoğu taraflarında, savunma maksadıyla kurulmuş, Câbir Müsennâtı ismiyle bilinen bir duvardan söz edilmekle birlikte²³⁵, Kûfe tüm çevresini kuşatan bir sura H.145/M.762 yılında sahip olabilmıştır. Söz konusu bu sur duvarının dışında, savunmayı güçlendirmek amacıyla, içi su ile doldurulmuş bir de hendek kazılmıştır²³⁶. İbn Cübeyr'in(Ö.H.614/M.1217) ziyareti sırasında şehrin surları yıkılmış olduğundan²³⁷, şehri daha sonra ziyaret eden İbn Batûta(Ö.H.770/M.1319), Kûfe'nin surlarının bulunmadığını beyan etmektedir²³⁸. Şehrin sur kapıları konusunda ise hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu konuda bilebildiğimiz tek şey, sur kapılarının inşasında eski Medâin şehrinin kapı elemanlarından istifade edildiğidir²³⁹.

Kûfe, kuruluşundan itibaren ilk otuz yıl boyunca, şehir tarzında tanzim edilmiş mahallelere pek benzemeyen, yedi ayrı mahalleden müteşekkildir. Şehrin her mahallesinde belirli bir kabilenin mensupları ikâmet etmektedir²⁴⁰. Kabilelere ait bu mahallelerin yanında, seçkin kişilere verilmiş özel ıktâflar da²⁴¹ mevcuttur²⁴².

Basra ve Kûfe arasında kuruluş bakımından olduğu gibi, şehir sahasının genel tanzimi bakımından da büyük bir benzerlik söz konusudur. Basra'da kervanların yükleme ve boşaltma işinin yapıldığı Mirbad'ın ve gayri müslim halktan vergi olarak toplanan gıda maddelerinin depolandığı dārü'r-rızkın benzerini aynı fonksiyonlarla Kûfe'de de görmekteyiz. Fakat Kûfe'de, Basra'daki Mirbad'la aynı işleve sahip olan yer mirbad değil, Künāse ismiyle bilinmektedir²⁴³.

Şehrin çekirdeğinde, merkezî konumda cami ve dārü'l-imāra bulunmaktadır(şek.29,30). Rivayetlere göre, şehirde ilk inşa edilen bina camidir. Cami ve dārü'l-imāra, kısmen yüksek bir mevki üzerinde kurulmuş ve ilk zamanlarda bu iki yapının bulunduğu merkezî bölge, tecavüzleri önlemek maksadıyla bir hendekle kuşatılmıştır²⁴⁴. Şehir ilk kurulduğunda, cami ile dārü'l-imāra arasında 200 zirāflık (yak.100 m.) bir mesafe mevcuttur. Daha sonra dārü'l-imāra, içinde bulunan beytü'l-mālın soyulması sebebiyle, tedbir olarak camiye bitleştirilmiş ve caminin kible tarafında, biraz doğuya kaydırılarak yeniden inşa edilmiştir²⁴⁵. Şehir meydanı ise, dārü'l-imāranın batısında, caminin de güneybatı tarafında yer almıştır²⁴⁶. Kaynaklarda, dārü'l-imāranın meydana bakan tarafında, yerden biraz yükseltilmiş bir maştabadan (platform) söz edilmektedir²⁴⁷.

Cami ve dārü'l-imāranın yapımı, İranlı ustalar tarafından yürütülmüş ve dārü'l-imāranın plânında, Medâin'deki imparatorluk sarayı örnek alınmıştır²⁴⁸. Basra'da olduğu gibi Kûfe'de de, şehir merkezindeki cuma camiinden ayrı olarak, her kabilenin kendine has bir mescidi vardır²⁴⁹.

Cadde ve sokaklar konusuna gelince, Kûfe'de çok belirgin bir şekilde ortaya konmuş ışınsal bir ana yol formu mevcuttur(şek.29). Caminin teşkil ettiği şehir merkezinden çıkan on

beş ayrı yol, herbirinde ayrı bir kabilenin ikâmet ettiği mahallelere uzanmaktadır. Bu yollardan beş tanesi caminin kuzeyinde, dördü caminin kible tarafında, üçü batısında, üçü de doğusunda yer almıştır²⁵⁰. Şehrin batısında bulunan Künāse'den başlayarak, cami ve dārü'l-imāraya ulaşan, oradan da doğu istikametinde, Fırat üzerindeki köprüye kadar uzanan, Tarīku'l-Berīd(Posta Yolu) ismindeki yol, şehrin en önemli caddesidir²⁵¹.

İlk yıllarda Kûfe'de, şehir içi yolların oldukça geniş tutulduğu anlaşılmaktadır. Rivayetlere göre, şehrin ana caddeleri 40-50 zirā'lık (yak.20-25 m.) bir genişliğe sahiptir. İkinci derecedeki yollar 30 zirā'(yak.15 m.), bunları takip edenler 20 zirā' (yak. 10 m.) ve sokaklar da 7 zirā'(yak.3,5 m.) genişliğinde yapılmıştır. Yollar arasında kalan parsellere ise 60 zirā'lık (yak.30 m.) bir genişlik verilmiştir²⁵².

Kûfe çarşılarının başlangıçtan beri caminin etrafında toplandıkları, fakat ilk zamanlarda çarşıların, yerlerinde gece-gündüz sabit olmayıp günümüzdeki semt pazarları gibi,sabah kurulup akşam toplanan bir özellik arzettiği bilinmektedir²⁵³. İlk yıllarda güneşten korunmak maksadıyla hasırlarla örtülen çarşılar, Hâlid el-Ḳasrī zamanında(H.105-120/M.723-737) yenilenerek tonozlarla örtülmüştür²⁵⁴.Massignon,Kûfe çarşılarındaki bu yeni örtü sisteminin Bağdat çarşılarına örneklik ettiğini belirtmektedir²⁵⁵.

Kûfe çarşılarında ilk yıllardan itibaren,aynı cins ticaretle meşgul olanların birarada bulunmaları esasına dayanan çok bariz bir ticarî ihtisaslaşmaya gidilmiştir. Hâlid el-Ḳasrī zamanında gerçekleştirilen yenileme neticesinde çarşılarda, her ticaret çeşidine ayrı bir yer tahsis edildiği bilinmektedir²⁵⁶. Bazıları, ileride bahsedeceğimiz üzere, Ortaçağ İslâm çarşılarında yaygın bir özellik olarak karşımıza çıkan ticarî ihtisaslaşmanın kaynağında, Kûfe çarşılarındaki bu ihtisaslaşma-

nın yattığını ileri sürmektedir²⁵⁷.

Caminin en yakınında bulunan satıcı grupları; aşhâbü's-şayārif (kuyumcular), aşhâbü's-seyyāğīn (yiyecek ve içecek satıcıları), aşhâbü't-temmārīn (hurmacılar) ve aşhâhü's-şābūniyyīndir (sabuncular). İsimlerini verdiğimiz bu satıcıların gerisinde ise, aşhâbü'l-enmāṭ ve aşhâbü'l-ḥazz (ipek ve yünlü kumaş satıcıları), aşhâbü'l-ḥannāṭīn (tütsü satıcıları), aşhâbü's-sevvākīn (irmik satıcıları), kasaplar, çiçek satıcıları ve Dārü'l-Velīd ismiyle bilinen yerde de aşhâbü'l-kaşşārīn (çamaşır satıcıları) yer almaktadır²⁵⁸.

Kûfe'nin batısında bulunan Künāse de, önemli bir ticaret merkezidir. Künāse'de özellikle katır, eşek ve deve ticareti yapılmakta, ayrıca binek hayvanı eşyası imal edenler, demirciler ve bakırcılar da burada bulunmaktadır. Sūḳu'l-Ġanem'de ise davar ticareti yapılmaktadır²⁵⁹. H.II./M.VIII. asrın başlarında, şehrin kısmen dışında Esed Çarşısı ismiyle anılan yeni bir çarşının kurulduğu bilinmektedir²⁶⁰.

İlk zamanlarda Kûfe'de binaların tek katlı, iki veya üç odalı basit kulübelerden ibaret olduğu ve genellikle kubbeye benzer bir örtü ile örtüldükleri anlaşılmaktadır²⁶¹. Basra'da olduğu gibi Kûfe'de de konutlar, içinde oturanlara bağlı olarak birkaç gruba ayrılmaktadır. Şehirde, halkın oturduğu sıradan, basit evlerin yanında seçkin kişilerin oturduğu dārlar da mevcuttur. Dārlar genellikle şehir merkezi civarında toplanmıştır²⁶². Bunlara ilâveten, idarecilerle yakınlarının ikâmet ettiği sarayları da²⁶³ ayrı bir konut grubu olarak saymak mümkündür.

Kûfe'de, Basra'daki gibi umumî mezarlıklar mevcut değildir. Her kabilenin kendine has bir mezarlığı vardır. Kabile mezarlıkları genellikle ait oldukları kabilenin ikâmet mahallinin

ortasında yer almıştır²⁶⁴.

Yerlerini ve kuruluş tarihlerini tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte, kaynaklarda, ilk asırlarda Kûfe'de mevcut hamam²⁶⁵ ve hapishanelerden de²⁶⁶ söz edilmektedir.

3-Fustat

a) Kuruluş ve Gelişimi

Fustat²⁶⁷, Mısır topraklarında, bölgenin fatihi 'Amr b. Âş tarafından H.21 veya 22/M.641-642 yıllarında kurulmuştur²⁶⁸. Şehir, Babylone veya Bâbalyûn diye bilinen, eski bir Grek-Kıpti yerleşim merkezinin yanında inşa edilmiştir. Kaynaklarda Kaşru's-Şam' ismiyle anılan ve bugün hâlâ kalıntıları ayakta duran yapı, bu eski antik şehre aittir²⁶⁹.

Daha önce gördüğümüz Basra ve Kûfe gibi Fustat da, belirli bir plâna göre kurulmuş olmayıp, bir ordugâhın zamanla daimî bir yerleşim merkezine dönüşmesiyle teşekkül etmiştir²⁷⁰. Şehrin inşasında, malzeme bakımından, bölgede mevcut eski şehir harabelerinden istifade edilmiştir²⁷¹.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra, Nil boyunca aşağı yukarı 5000 m.'lik bir uzunluğa ve 1000 m.'lik bir genişliğe sahip olan Fustat²⁷², daha sonra kuzeyine eklenen yeni yerleşimlerin, özellikle de H.IV./M.X. asırda, Fatimîler tarafından kurulan Kahire'nin gelişmesiyle gittikçe önemini ve varlığını yitirmeye başlamıştır²⁷³.

b) Genel Fizikî Yapısı

Kuruluşundan itibaren tüm çevresini kuşatan bir sur duvarına sahip olamayan Fustat, ilk yıllarda koruyucu bir unsur olarak, Nil tarafından kamış bir çitle, diğer taraflardan da "zarība" adı verilen dikenli çalılarla çevrilmiştir²⁷⁴. H.64/M.684 yılında şehir, doğu tarafından bir hendekle kuşatılmış ve adı geçen bu hendegin önüne, muhtemelen savunmayı güçlendirmek maksadıyla keten bir gergi de çekilmiştir²⁷⁵. H.VI./M.XII. asrın sonlarında ise, şehrin doğu tarafına, Selahaddin Eyyubî tarafından bir duvar yaptırılmıştır(şek.33)²⁷⁶.

Fustat'ta ilk önce cami ve dārū'l-imāra inşa edilmiş²⁷⁷ ve şehir bu iki çekirdek bina etrafında teşekkül etmiştir. Her kabile şehrin belirli bir mahallesinde iskan edilmiş, Enşār ve Muhācirūn'dan²⁷⁸ oluşan ve şehrin kuruluşunda büyük katkısı bulunan Ehlü'r-Rāye(Sancak Ehli) ismindeki seçkin grup, caminin hemen yakınında yerleştirilmiştir²⁷⁹. Fustat'ta ilk yıllarda, kabilelerin şehir sahası üzerindeki yerleşimlerini şek.31,32'de detaylı bir şekilde görmek mümkündür. Şehirde ilk zamanlarda, mahallelerin birbirlerinden boş sahalarla ayrıldıkları, daha sonra ise bazı ev gruplarının duvarla çevrildikleri bilinmektedir²⁸⁰. İlk örneklerini Basra ve Kûfe'de gördüğümüz dārū'r-rızq, Fustat'ta da karşımıza çıkmaktadır²⁸¹.

Cami, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, merkezî bir konuma sahiptir(şek.31,32). İlk yıllarda cami, mihrapsız ve minaresiz olup, basit bir ev görünümündedir²⁸². İbn Havkal'ın(Ö.H. 367/M.977) ifadesine göre, Fustat ve civarında sadece 'Amr Camii ile İbn Tölün Camii'nde cuma namazı kılınmaktadır²⁸³. Şehirde cuma camiinden başka mahallelerde kurulmuş mahalle mescitleri ve bir de musalla mevcuttur²⁸⁴.

Dārū'l-imāra caminin yanında ve büyük ihtimalle cami ile Kaşru's-Şam' arasında yani caminin güney-güneybatısında yer almıştır²⁸⁵. H.I./M.VII. asrın sonlarında, dārū'l-imāranın belirli bir süre için, caminin yanından alınarak Ḥolvān mevkiine nakledildiği bilinmektedir²⁸⁶.

Fustat'ta, Hz. Ömer'in emriyle caminin yanında kurulmuş, Kur'an-ı Kerim öğretiminin yapıldığı bir yapıdan bahsedilmektedir²⁸⁷. Bu yapının benzerinin, Fustat ile aynı dönemde inşa edilmiş Basra ve Kûfe'de de bulunması kuvvetle muhtemeldir. Fakat şimdilik bu durumu doğrulayacak herhangi bir bilgiye sahip bulunmadığımızı belirtmek isteriz.

Cadde ve sokaklarla ilgili olarak da şunları söyleyebiliriz. Şehir içi yollar genellikle dar ve eğri-büğüdür²⁸⁸. Şek. 33,34'de de görüldüğü gibi, şehir içi yol şebekesi labirenti andıran bir görünüme sahiptir. Şehrin en önemli caddesi, güneydeki Kaşru's-Şam'dan başlayıp, caminin önünden geçerek kuzeye doğru uzanan, lambalarla aydınlatılmış Zükāku'l-Ḳanādīl'dir (Kandilli Sokak)²⁸⁹. Şehir çekirdeğinde bulunan camiye, etraftan pek çok yolun ulaştığını, başka bir ifadeyle, caminin şehir içi yol şebekesi için, bir odak noktası teşkil ettiğini söyleyebiliriz²⁹⁰. Cadde ve sokak kenarları düzgün bir hat şeklinde değildir (şek.33). Şehir içi ulaşımı sağlayan yolların eni yaklaşık 6 m. ile 1,5 m. arasında değişmektedir. Yolların sınırladığı parsellerin alanları oldukça farklı olup, parsellerden çoğu çıkmaz sokaklarla delinmiştir²⁹¹.

Fustat'ta bazı sokakların üstlerinin kısmen ya da tamamen örtüldüğü ve bu tür sokakların "saķīfe"²⁹² ismiyle anıldıkları bilinmektedir. Saķīfelerden bazılarının, bir tarafta evlerin cephe duvarı üzerine, diğer tarafta ise, sütunlar üzerine oturtularak, revakları andırır bir yapıya sahip bulunduğu anlaşılmak-

tadır²⁹³. Bu yapı tarzı ile antik şehirlerdeki kolonlu veya revaklı cadde arasında bir benzerlik aramak mümkündür²⁹⁴. Kaynaklarda, söz konusu bu saķifelerden bazılarının üzerinde ev ve mescit gibi yapıların inşa edildiği, bazılarının içinden ise su kanallarının geçtiği belirtilmektedir²⁹⁵.

Fustat'ta yollar üzerinde, geçişi engelleyen kapılar kurulmuştur²⁹⁶. Şek.63'de, kazılarla tesbit edilmiş bu kapılardan biri görölmektedir. H.III./M.IX.asırdan sonra, şehrin bazı sokaklarının fener veya lambalarla aydınlatıldığı bilinmektedir²⁹⁷.

Çarşılar caminin etrafında toplanmıştır. Meselâ, cami kapılarından biri Bâbü'l-Varrākîn (Kitap ve Kağıt Satıcıları Kapısı) ismiyle anılmaktadır²⁹⁸. Sūku'l-Kanādîl (Kandilli Çarşı) diye bilinen çarşı, şehrin en önemli ticaret merkezidir. Bu çarşının, caminin kuzeyinden başlayıp, cami ve dârü'l-imāranın önünden geçerek güneydeki Kaşru's-Şam'a kadar uzanan Zükāku'l-Kanādîl üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır²⁹⁹. İplik pazarı, Sūku'l-Hammām (Hamam Çarşısı) ve Sūku'l-Berber (Berber Çarşısı) sadece isimlerini tespit edebildiğimiz, şehirde mevcut diğer çarşılardır³⁰⁰. H.I./M.VII. asrın sonlarında şehirde, üstü kapalı yeni çarşılar ve Nil boyunda ise ticaret mallarının depolandığı ambarlar kurulmuştur³⁰¹.

Basra ve Kûfe çarşılarında olduğu gibi Fustat çarşılarında da, ticaret ve zanaat erbabı, yaptıkları işin veya ticaretin çeşidine göre, aynı cins işi veya ticareti yapanlar birarada bulunmak üzere ayrı ayrı yerlerde konumlanmışlardır³⁰².

Fustat'ta ilk yıllarda evler, iki veya üç odalı basit kulübelerden ibarettir ve genellikle tek katlıdır³⁰³. Zamanla evlerin çok katlı yapıldığı ve kat sayısının gittikçe arttığı anlaşılmaktadır³⁰⁴. Çok katlı evlerin alt katları tuğla, yukarı

katları ise ağaç malzeme ile yapılmıştır. Evler genellikle teraslı olup, oturulmayan bir zemin kata sahiptir³⁰⁵. Evler arasında form ve düzenleme bakımından açık bir benzerlik göze çarpmaktadır(şek.67,68). Genellikle dikdörtgen bir forma sahip bulunan evler, iki eksen üzerine yerleştirilmiş birimlerden oluşmaktadır. Merkezde ise avlu bulunmaktadır. Avlunun cephelerinden biri üzerinde üç açıklıklı bir revak mevcuttur. Ortadaki açıklığın gerisinde, derinliği genişliğinden daha fazla olan bir salon yer almaktadır. Avlunun diğer üç cephesinde ise, cephelerden her birinin ekseni üzerine, boyutları küçültülmüş eyvanlar yerleştirilmiştir³⁰⁶.

Fustat'ta ilk yıllarda, biri bizzat 'Amr tarafından kurulmuş birkaç hamamdan bahsedilmektedir³⁰⁷. Şehirde, meydan veya sokak içinde, herkesin kullanımına açık umumî su kuyuları mevcuttur³⁰⁸. Şehrin doğu tarafında bulunan Qurāfe Mezarlığı'nda, Fatimîler (H.359-567/M.969-1171) ve Eyyubîler zamanında(H.570-648/M.1174-1250) yapılmış pek çok türbeye rastlanılmaktadır³⁰⁹. Kaynaklarda, Fustat'ta Kaşru's-Şam'ın yakınında, eski Mısır çağına ait iki heykelin bulunduğu ve bu heykellerden birinin H.711/M.1311 yılına kadar ayakta kaldığı belirtilmektedir³¹⁰. Şehirde ayrıca, diğer çağdaş İslâm şehirlerinde pek göremediğimiz bir kanalizasyon şebekesi kurulmuştur³¹¹.

Şimdi Fustat'ın kuzeyinde kurulmuş iki önemli yerleşim merkezinden de kısaca bahsetmek istiyoruz. H.132/M.749 yılında, Mısır'a kaçan son Emevî Halifesi Mervân b. Muḥammed'i takip ederek bölgeye gelen Abbâsî ordu birlikleri, Fustât'ın kuzeydoğusunda kamp kurmuşlar ve bir süre sonra bu kamp yerinde 'Askar³¹² isminde yeni bir şehir doğmuştur. Şehrin çekirdeğinde cami ve dârü'l-imâra yer almıştır³¹³. Bir süre Mısır valilerine İkâmetgâhlık yapan 'Askar, zamanla büyüyerek Fustat'la bitişmiş ve Kaṭā'î'nin kurulmasıyla da hızlı bir çöküşün içine itilmiştir³¹⁴.

Kaṭā'î³¹⁵, H.257/M.870 yılında, aslen Türk olan Ahmed b. Tölün tarafından 'Askar'ın kuzeyinde inşa edilmiştir³¹⁶. İbn Tölün ilk önce kendisi için bir saray yaptırmış, sarayının etrafındaki araziye de askerlerini yerleştirmiştir. Askerlerin yerleştirilmesinde etnik farklılıklar dikkate alınmış ve her etnik grup ayrı bir mahallede iskan edilmiştir³¹⁷. Saray geniş bir bahçeye ve önünde yer alan büyük bir meydana sahiptir³¹⁸. Sarayın önündeki bu meydana, askerî geçitler denetlenmekte ve çeşitli askerî oyunlar oynanmaktadır. Saray ve meydan bir surla çevrilmiştir. Sarayın önünden başlayan ana cadde şehrin çekirdeğini teşkil eden camiye ulaşmaktadır³¹⁹. Cami ve sarayı birbirine bağlayan bu ana caddenin sağında ve solunda, ana caddeye paralel olarak uzanan iki ayrı cadde daha bulunmaktadır. Caddeler arasında ise, bu caddeleri dikine kesen sokaklar sıralanmaktadır³²⁰.

Ticarî işler caminin etrafında ve camiye saraya bağlayan ana cadde üzerinde toplanmıştır³²¹. Fustat ve daha önceki şehirlerde olduğu gibi Kaṭā'î çarşılarında da, aynı cins ticaretle uğraşanlar birarada konumlanmışlardır³²².

Kaynaklarda Kaṭā'î'de, İbn Tölün tarafından H.259-261/M. 872-874 yıllarında kurulmuş bir mārīstāndan (hastahane) bahsedilmektedir³²³. Şehir, H.292/M.904 yılında Abbasiler tarafından cami hariç tümüyle yıkılmış³²⁴ ve çok kısa bir süre sonra, aynı bölgede Fatımîler tarafından, gelecekte İslâm dünyasının parlak kültür ve ticaret merkezlerinden biri olacak Kahire inşa edilmiştir³²⁵.

Bugünkü Kahire şehrinin güneyinde yer alan bu üç eski merkezin harabeleri üzerinde, hâlen birtakım kazı faaliyetlerinin yürütüldüğünü belirtmek isteriz.

4-Kayravan

a) Kuruluş ve Gelişimi

Kayravan, Emeviler döneminde fethedilen bugünkü Tunus topraklarında, H.50/M.670 yılında, bölgenin fatihi 'Uğbe b. Nâfi' tarafından kurulmuştur³²⁶. Daha önce Irak topraklarında inşa edilen Basra ve Kûfe ile Mısır'da kurulan Fustat gibi Kayravan da, başlangıçta askerî bir üs olarak tesis edilmiştir. Nitekim, şehre isim olmuş "kayravân" sözcüğü, kamp yeri, karargâh mevkii veya ordugâh anlamına gelen Farsça "kârevân" lafzının arapçalaştırılmış şeklinden ibarettir³²⁷.

Şehrin, Kûniye veya Kamûniye ismiyle anılan, harap olmuş antik bir yerleşimin mevkii üzerinde kurulduğu bilinmektedir³²⁸. Şehrin inşasında malzeme bakımından, üzerinde kurulduğu bu antik yerleşimin harabelerinden istifade edilmiştir³²⁹.

Kayravan'ın da, daha önce gördüğümüz diğer şehirler gibi, plânlamadan yoksun olduğu, şehrin kuruluşunun ve tanziminin tabii bir halde gerçekleştiği kanaatindeyiz³³⁰.

H.III.-IV./M.IX.-X. asırlarda önemli bir kültür merkezi haline gelen Kayravan, Emeviler ve Abbasiler'den sonra, bir süre de Ağlebî prenslerine ikâmetgâh olmuştur. Yanı başında kurulan yeni şehirlerin gelişmesiyle gittikçe önemini kaybeden Kayravan, Fatımîler'in kendilerine Mehdiye şehrini merkez olarak seçmelerinden sonra ise hızlı bir çöküşün içine sürüklenmiştir. Basra ile başlayan Kûfe ve Fustat'la devam eden, İslâm ordugâh şehirleri serisinin önemli ve son halkalarından birini teşkil eden Kayravan, geçmişe ait pek çok izi muhafaza ederek, kısmen terkedilmiş bir şekilde bugün hâlâ hayatını devam ettir-

mektedir³³¹.

b) Genel Fizikî Yapısı

Kayravan surlardan yoksun olarak kurulmuştur³³². İlk zamanlarda şehrin, bir haberde 3600 kulaç(yaklaşık 5846 m.) bir başka haberde ise 13600 arşınlık(yaklaşık 7500 m.) bir dış çevreye sahip olduğu bildirilmekte, fakat surlardan söz edilmemektedir³³³. Şehri kuşatan ilk sur, Vali Muhammed b. Eşâg zamanında, H.144/M.761 yılında inşa edilmiştir³³⁴. Yaklaşık 5 m. genişliğinde yapılan bu surdan şehre, yedi büyük kapı ile girilmektedir. Sur kapısı sayısı daha sonraki yıllarda artırılmıştır³³⁵.

Kayravan şehrinin ilk tanzimi konusunda pek fazla birşey bilemiyoruz. A. Lézine'nin ifadesine göre şehir, kuruluşundan otuz iki yıl sonra yeniden inşa edilmiş olup, genel tanzim bakımından, Mezopotamya'da kurulmuş ilk İslâm şehirlerine benzemektedir³³⁶. Şehrin kurucusu 'Ukbe, ilk önce cami ve dârü'l- imārayı inşa ettirmiş, bu iki binanın etrafına da, maiyetinde bulunan halkı yerleştirmiştir. Yerleştirme işleminde kabile farklılığı dikkate alınmış ve her kabile ayrı bir bölgede iskan edilmiştir. Söz konusu bu kabilelerden, şehrin inşasında büyük payı bulunan Kureyş kabilesinin, caminin yakınında, kuzey taraflarında ikâmet ettiği bilinmektedir³³⁷.

Yanyana bulunan cami ve dârü'l- imāra, daha önceki İslâm şehirlerinde olduğu gibi, Kayravan'da da şehrin merkezini teşkil etmektedir. Dârü'l- imāra caminin güneyinde yer almıştır³³⁸. H.IV./M.X.y.y.'a kadar, 'Ukbe'nin Camii'nin şehrin merkezini teşkil ettiği³³⁹, söz konusu tarihten itibaren ise bu konumunu yitirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim, şehrin son zamanla-

ra ait planında da (şek.35) görülebileceği gibi, şehir zamanla batı yönünde yayılmış ve 'Uğbe'nin Camii şehrin doğu sur duvarı yakınında kalmıştır³⁴⁰. 'Uğbe'nin Camii'nden boşalan merkezî konuma ise bir başka cami sahip olmuştur. Zaman içinde pek çok kere yenilenen Kayravan 'Uğbe Camii'nin inşasında, Kartaca harabelerinden getirilmiş mermer sütunların kullanıldığı bilinmektedir³⁴¹. Diğer İslâm şehirlerinde gördüğümüz mahalle mescitlerine Kayravan'da da rastlanmaktadır³⁴².

Yeterli bilgiye sahip olmamakla birlikte, Kayravan'da ilk yıllarda diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi, camiden etrafa doğru dağılan ışınsal formda, düzensiz, eğri-büğü bir yol şebekesinin mevcut olduğunu tahmin etmekteyiz. Hişâm b. 'Abdûlmelik zamanında(H.105-125/M.724-743) kurulduğu bilinen ve kuzey-güney istikametinde 2 km.'den fazla bir uzunluğa sahip bulunan Simât Caddesi, şehrin en önemli yolu durumundadır. Cami ve dârü'l-imâranın da üzerinde yer aldığı bu cadde, oldukça düzgün bir hat şeklindedir³⁴³. Bugünkü şehrin "medîne" diye bilinen eski bölümünün düzensiz, daha sonra kurulan yeni bölümlerin ise kısmen düzenli bir yol şebekesine sahip bulunduğu görülmektedir (şek.37).

Çarşılar konusuna gelince, çarşıların da ilk durumu hakkında pek birşey bilemiyoruz. H.II./M.VIII. asrın başlarında Kayravan'da çarşılar, yukarıda sözünü ettiğimiz caminin önünden geçen Simât Caddesi üzerinde toplanmıştır³⁴⁴. Şehrin H.IV./M.X. y.y.'a ait tasvirini yapan el-Mağdisî(Ö.H.IV./M.X.y.y.) ise çarşıların 'Uğbe'nin Camii'nin etrafında yer aldığını belirtmektedir³⁴⁵. Bu durumda, Kayravan'da ticarî faaliyetlerin Simât Caddesi üzerinde toplanmakla birlikte, daha çok bu caddenin camiye yakın kısmında ve cami civarında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Ticarî faaliyetlerin bir cadde üzerinde toplanması, antik şehir-

cilikte görülen bir durumdur³⁴⁶. Dolayısıyla kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamakla beraber, Kayravan'da, H.II./M.VIII. asrın başlarında kurulan Simât Caddesi'nin³⁴⁷ tanzim ve fonksiyon bakımından antik şehirlerdeki kolonlu caddeye kısmî bir benzerlik arzettiğini söylemek mümkündür.

H.155-171/M.772-788 yılları arasında şehrin idaresini üstlenen Yezîd b. Hişâm zamanında, çarşılar yeniden düzenlenmiş ve her ticaret çeşidine ayrı bir yer tahsis edilmiştir. Fatımîler'in H.336/M.947 yılında Şabra-Manşûriye'yi inşa etmelerinden sonra ise, Kayravan'daki ticarî faaliyetler büyük ölçüde bu yeni şehre taşınmıştır³⁴⁸.

Kayravan'da halkın su ihtiyacının karşılanabilmesi için, şehrin etrafında çok sayıda havuz kurulmuş ve şehir, toprak altından geçen bir su şebekesi ile donatılmıştır³⁴⁹. Şehri H.V./M.XI.y.y.'da ziyaret eden el-Bekrî,(Ö.H.487/M.1094) Kayravan'da 48 hamamın mevcut olduğunu bildirmektedir³⁵⁰.

5-Bağdat

a) Kuruluş ve Gelişimi

Bağdat³⁵¹, Abbasi Halifesi Mansûr tarafından kurulmuştur. Şehrin inşasına H.145/M.762 yılında başlanmış ve inşaat birkaç yıl sürmüştür³⁵². Şehrin üzerinde kurulduğu mevkinin, daha evvel de meskun bir yer olduğu bilinmektedir³⁵³.

Yeni bir devletin (Abbasiler) başkenti olarak düşünülen ve inşa edilen şehir, çok muntazam bir plana sahiptir (şek.38 39,41). Yaklaşık 2 km. çapında³⁵⁴ bir daire biçiminde planlanan Bağdat, içiçe sur duvarlarıyla kuşatılmıştır³⁵⁵. Mansûr'un kurdu-

ğu yuvarlak şehir kısa bir süre sonra yetersiz kalmış ve sur dışında yeni mahalleler bina edilmiştir. Sur dışındaki Bağdat'ın da belirli bir planlamaya tabi tutulduğu görülmektedir³⁵⁶.

Bağdat'ın, yuvarlak sur formu, kapı ve ana yol düzenlemesi bakımından, Eski Mezopotamya ve İran şehirlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır³⁵⁷. 5, 6, 10 ve 11 nolu şekillerde görülebileceği gibi, Bağdat'ta görülen kapı ve yol sistemi ile yuvarlak sur formu, bölgede eskiden beri bilinen bir düzenleme biçimidir.

Şehrin inşasında, Medâin ve Vâsıt gibi, yörede mevcut eski şehirlerin kalıntılarından istifade edilmiştir³⁵⁸. Bağdat'ın inşasından çok kısa bir süre sonra, Dicle Nehri'nin karşı tarafında Ruşāfe ismiyle anılan yeni bir şehir kurulmuştur (şek.46)³⁵⁹. Abbasiler dönemi boyunca İslâm devletine başkentlik yapan ve bu döneme ait her şeye damgasını vuran Bağdat, mükemmel planıyla İslâm şehirciliğinde çok önemli bir yere sahiptir.

b) Genel Fizikî Yapısı

Bağdat, içiçe geçmiş sur duvarlarıyla âdetâ boyutları büyütülmüş bir kale gibidir. Şehir, iki sur duvarı ve en dıştan da bir hendekle kuşatılmıştır. Sur duvarlarından içteki daha kalın ve daha yüksektir. İki sur duvarı arasında üstü açık boş bırakılmış bir saha mevcuttur. Daha kalın ve yüksek olan ana sur duvarı, çok sayıda kule ile berkedilmiştir³⁶⁰. Halife ve yakınlarının güvenliğini temin için, cami ve dârü'l- imâranın bulunduğu şehrin çekirdek bölgesi de ayrı bir duvarla çevrilmiştir³⁶¹. Kısacası, şehir içiçe geçmiş üç yuvarlak duvara ve en dışta da bir hendeğe sahiptir (şek.39,40,41). Böylesine mükemmel savunma sistemine başka hiçbir İslâm şehrinde rastlamak mümkün değildir.

Şehrin, birbirine simetrik, sur duvarlarını dört eşit parçaya bölen dört ayrı girişi yani dört dış kapısı mevcuttur. Bu kapılar Kûfe, Basra, Horasan ve Şam isimleriyle anılmaktadır. Kapılardan her birinin üstünde, etrafı gözetlemek maksadıyla kurulmuş kubbeli bir gözetleme yeri bulunmaktadır. Birbirine benzer bir tarzda düzenlenmiş (şek.42), bu dört ayrı girişin herbirinden şehir merkezine ulaşabilmek için, ardarda beş ayrı kapıdan geçmek gerekmektedir³⁶². Şehrin kapılarının inşasında, Vâsıt, Kûfe ve Şam şehirlerine ait bazı kapı elemanlarından faydalanıldığı bilinmektedir³⁶³.

Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi, Bağdat'ta da halkın iskanında kabile ve ırk farklılığı dikkate alınmış, aynı kabile veya ırka mensup kişiler birarada yerleştirilmiştir³⁶⁴. Şehrin merkezî bölgesinde, halife, çocukları, özel hizmetçileri ve devlet görevlileri ikâmet etmektedir³⁶⁵. Ana sur duvarı ile merkezî bölgeyi çeviren duvar arasındaki sahada da subaylar, onurlu ve saygın kişiler, görevli ve hizmetliler iskan edilmiştir³⁶⁶. Askerler ve tüccarlar ise, başlangıçtan beri sur duvarı dışında oturmaktadır³⁶⁷.

Daha önce belirttiğimiz gibi, şehrin tam çekirdek noktasında dârü'l-imâra ve cami bulunmaktadır. Camiye göre oldukça büyük boyutlu bir yapı olan dârü'l-imâra, camiye bitişik olup, caminin kible tarafında yer almıştır(şek.39,41)³⁶⁸. G.Le Strange ise dârü'l-imârayı caminin batısında göstermektedir(şek.40). Tuğla ve alçı ile inşa edilen cami, ağaç direkler üzerine oturtulmuş düz bir örtüye sahiptir³⁶⁹. Sur duvarı dışında yeni mahallelerin kurulmasıyla birlikte, şehirde yeni camiler bina edilmiştir³⁷⁰. Bâbü'z-Zeheb(Altın Kapı) veya Kubbetü'l-Haşrâ(Yeşil Kubbe) adlarıyla bilinen dârü'l-imâranın, form bakımından Merv şehrindeki dârü'l-imâraya çok yakın bir benzerlik arzettiği görülmektedir³⁷¹. Halife Manşûr, Bağdat'ın inşasından bir süre sonra H.158/

M.775'de Bağdat'ın doğusunda, Dicle kıyısında kendisi için "Huld" ismiyle anılan yeni bir saray inşa ettirmiş ve orada ikâmet etmeye başlamıştır³⁷².

Cami ve dârü'l- imâranın etrafında geniş bir meydan mevcuttur. Bu meydan içinde dîvânlar, halifenin çocuklarının ve özel hizmetçilerinin evleriyle, polis ve muhafız şeflerinin evleri yer almaktadır. Merkezî bölgede ayrıca beytü'l-mâl, silah ambarı ve umumî mutfaklar da bulunmaktadır³⁷³.

Bağdat'ta gerek sur içinde ve gerekse sur dışında, çok düzgün bir yol şebekesi kurulmuştur(şek.38,39). Dört ayrı sur kapısından, cami ve dârü'l- imâranın bulunduğu merkezî meydana ulaşan dört ana cadde şehrin en önemli yollarıdır. Bu dört ana yol, çok muntazam bir şekilde düzenlenmiş olup, yer yer kapalı geçitler görünümündedir³⁷⁴. Söz konusu bu ana caddeler arasında, düzenli bir tarzda, şehir merkezine yönelik biçimde sıralanmış sokaklar bulunmaktadır³⁷⁵. Uç noktalarından kapılarla kapatılmış olan sokaklar, iki taraftan da sur duvarları boyunca bırakılmış dairevî boşluklara açılmaktadır³⁷⁶.

Sur içindeki Bağdat'ta ve sur dışında kurulan Kerh ticaret bölgesinde, yollara 40 zirâlık (yak.20 m.) bir genişlik verildiği belirtilmektedir³⁷⁷. el-Yâkûbî'nin(Ö.H.284/M.897) ifadesine göre sur dışındaki mahallelerde yollara, konutların kapladığı alana eşit bir alan ayrılmış ve bu hesap gereğince caddeler 50 zirâ(yak.25 m.), sokaklar da 16 zirâ(yak. 8 m.) genişliğinde yapılmıştır³⁷⁸. İlk asırlarda oldukça düzenli bir yol şebekesine sahip Bağdat'ta, zamanla düzensiz,labirente benzeyen bir yol sisteminin yaratıldığı görülmektedir(şek.45).

Çarşılar konusuna gelince, Bağdat'ta çarşılar ilk önce sur kapılarına açılan dört ana cadde üzerinde toplanmıştır³⁷⁹.

Kısa bir süre sonra, şehrin güvenliğini bozduğu gerekçesiyle çarşılar, sur duvarı dışına çıkarılarak Kerh bölgesine nakledilmiştir³⁸⁰. Kerh bölgesinde çok düzenli çarşılar kurulmuş ve her ticaret çeşidine ayrı bir yer tahsis edilmiştir. Etrafı sur ve hendekle çevrilmiş olan bu ticaret merkezinde, çarşı esnafı için bir de cami inşa edilmiştir³⁸¹. Kerh bölgesinden başka, sur duvarı dışında kurulmuş mahallelerde de her türlü malın satıldığı küçük çarşılar mevcuttur³⁸².

Surlar içindeki Bağdat, spor alanları, bahçeler ve benzeri unsurlardan yoksundur. Sur dışında at yarışları için düzenlenmiş alan, şehrin kuruluşundan otuz yıl kadar sonra yapılmıştır³⁸³. Şehri ziyaret eden İbn Cübeyr'in (Ö.H.614/M.1217) ifadesine göre, Bağdat'ta güzel gezinti yerleri, parklar ve bahçeler mevcuttur. Bu yerler genellikle saraylarla birlikte Dicle kıyısında yer almıştır. Şehirde çok sayıda hamam, otuz kadar medrese ve bir de hastahane bulunmaktadır³⁸⁴. Surlar içindeki Bağdat'ta Kayravan'da olduğu gibi, şehrin su ihtiyacını karşılamak için yapılmış, yer altından geçen bir su kanalı şebekesinden bahsedilmektedir³⁸⁵.

6-Samarra

a) Kuruluş ve Gelişimi

Samarra³⁸⁶, Bağdat'ın 100 km. kadar kuzeyinde, Dicle'nin doğu kıyısında kurulmuştur. Şehir, H.221/M.836 yılında Abbasi Halifesi Mu'tasım tarafından inşa edilmiştir³⁸⁷. Şehrin kurulduğu mevkinin daha önce de meskun bir yer olduğu anlaşılmaktadır³⁸⁸.

Samarra, kuruluş ve gelişiminde Türkler'in önemli ölçüde rol oynadığı bir şehirdir. Aşnās adındaki bir Türk komutanı, şehrin kuruluşunda görev almış ve Türkler'in ikâmetine ayrılan

bölgelerin tanzimini yapmıştır³⁸⁹.

Dicle Nehri boyunca, 5 km. genişliğinde ve 35 km. uzunluğunda çok geniş bir alana yayılmış bulunan Samarra, birbirine bitişik birkaç ayrı şehirden müteşekkildir. Biz bunların hepsini Samarra ismiyle anıyoruz. Fakat asıl Samarra, Halife Mutaşım'ın kurduğu ilk şehirdir³⁹⁰.

Bağdat gibi Samarra da, çok ciddi bir planlamaya tabi tutulmuştur³⁹¹. Şehir, yanyana kurulmuş birkaç şehirden oluşmakla birlikte, planlama ve genel düzenleme anlayışı bakımından, tam bir bütünlük arz etmektedir(şek.47,48). Samarra şehrinin planlamasında dikkati çeken en önemli husus, şehri oluşturan bütün fizikî unsurların boyutlarının, diğer İslâm şehirlerine göre oldukça büyük tutulmuş olmasıdır.

Bugün harabe halindeki Samarra'da, kuruluşundan terk edilişine kadar geçen elli yılı aşkın sürede, çok sayıda Abbasi halifesi ikâmet etmiştir³⁹². Düzenli yol sistemi, özenle kurulmuş dekorlu evleri, park-bahçe, spor alanları ve diğer unsurlarıyla Samarra, günümüz ölçülerine göre bile, çok mükemmel bir şehirleşme örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

b) Genel Fizikî Yapısı

Mutaşım'ın kurduğu ilk şehrin doğu tarafında, şehir büyüdükçe yenilenen kısmî bir çevre duvarından söz edilmekte ise de, Samarra'nın savunmasının, daha ziyade kanallarla sağlandığı anlaşılmaktadır. Şek.47,48'de de görüldüğü üzere, Dicle'den ayrılan Kâşûl Kisravî veya Raşasî isimli bir kanal, şehri kuzey ve doğu taraflarından, bir başka kanal ise güney tarafından çevirmektedir³⁹³.

Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi, Samarra'da da halk, ırk ve kabilelerine göre ayrı ayrı mahallelerde iskan edilmiştir. Meselâ Türkler, Kerğ adıyla bilinen ayrı bir bölgede yerleştirilmiş ve Araplarla karışmamalarına özen gösterilmiştir³⁹⁴. Şehre yerleşmek için gelen halk rastgele değil, önceden yapılmış plana uygun olarak, düzenli bir şekilde yerleştirilmiştir³⁹⁵.

Samarra'yı oluşturan şehirlerden herbirinin, kendine has ayrı bir şehir merkezi mevcuttur. Halife Mutaşım tarafından kurulan ilk şehrin merkezini, bu şehrin ana caddesi üzerinde kurulmuş bulunan Eski Cami teşkil etmektedir³⁹⁶. Ancak burada, daha önceki İslâm şehirlerinde, hep caminin çok yakınında bulduğumuz dārü'l-imāranın, aynı cadde üzerinde yer almakla birlikte, camiden biraz uzakta kaldığı görülmektedir. Bābü'l-Āmme ismiyle anılan bu yapıda, halifenin sürekli değil, sadece haftanın belirli günlerinde oturduğu bilinmektedir³⁹⁷. Halife Mütevekkil zamanında (H.233-247/M.847-861) Eski Cami yetersiz kaldığı için, bu ilk şehrin kısmen dışında yeni bir cami kurulmuş ve bu cami etrafında yeni bir şehir teşekkül etmiştir. Mütevekkil'in kurduğu bu cami, boyutlarının büyüklüğü ve malviya tipi minaresiyle, İslâm Sanat Tarihi'nde çok önemli bir yere sahip bulunan Samarra Ulu Camii'dir. Mütevekkil daha sonra, eski şehrin kuzeyinde Mütevekkiliye diye anılan yeni bir şehir inşa ettirmiş ve bu şehrin merkezinde de bir başka cami bina edilmiştir³⁹⁸.

Samarra'da, orada ikâmet eden halifeler tarafından kurulmuş pek çok saray mevcuttur. Saraylar şehrin çeşitli yerlerine dağılmış olup, daha ziyade Dicle boyunda toplanmıştır. Bu saraylardan önemlileri; Cavsak, Hārūn, Balkuvārā, 'Arūs, Muhtār, Vaḥīd ve el-Māşūk saraylarıdır³⁹⁹.

Samarra'yı oluşturan şehirlerin tümünde, çok düzenli

bir yol sistemi kurulmuştur. Dicle boyunca birbirine paralel şekilde uzanan caddeler, dikey sokaklarla birbirine bağlanmıştır(şek.48)⁴⁰⁰. Son derece düzgün ve birbirini dik kesen bu yol sistemi, J.M.Rogers'in de işaret ettiği gibi antik şehirlerin yol düzenini hatırlatmaktadır⁴⁰¹. Mutaşım'ın kurduğu ilk şehirde Sarīca, Ebū Aḥmed b. Raşīd, Eski Ḥayr, Bargāmiş Turkī, Şālih 'Abbāsī (veya 'Askar) ve Yeni Ḥayr isimleriyle anılan, birbirine paralel altı önemli cadde bulunmaktadır. Bu caddelerden Sarīca Caddesi, şehrin en önemli yoludur. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, cami ve dārü'l-imāra da bu cadde üzerinde bulunmaktadır. Adı gecen bu caddelerin dışında, Dicle'nin kenarı boyunca uzanan Haliç veya Kanal Caddesi ismiyle anılan, bir başka caddeden daha söz edilmektedir⁴⁰². Mutaşım'ın kurduğu ilk şehrin doğusunda, Mütevekkil tarafından yeni bir caminin(Samarra Ulu Camii) inşa edilmesi neticesinde, yukarıda saydığımız caddeleri yeni camiye bağlayan üç geniş cadde açılmıştır⁴⁰³. Bu üç cadde eski caddeleri dikine kesmektedir. Mütevekkiliye'de ise, Şāriü'l-Aẓam(Büyük Cadde) ismini taşıyan çok geniş ve uzun bir cadde, şehrin en önemli yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu caddenin uzunluğunun yaklaşık 11 km.'yi bulduğu belirtilmektedir⁴⁰⁴.

Samarra'da cadde ve sokaklar çok geniş yapılmıştır. Meselâ, Mütevekkil'in kurduğu şehirde ana caddenin yani Şāriü'l-Aẓam'ın genişliği 200 zirā(yak.100 m.), diğer caddelerin ise 100 zirādır (yak.50 m.)⁴⁰⁵. Bu kadar geniş yollara, Samarra ile çağdaş diğer İslâm şehirlerinde rastlamak mümkün değildir.

Çarşılar konusuna gelince, Mutaşım'ın kurduğu ilk şehirde çarşılar, Eski Cami'nin etrafında toplanmıştır. Söz konusu bu çarşılarda, aynı ticaret çeşidiyle uğraşanların birarada yer aldıkları,yani çarşılar arasında bir ihtisaslaşmaya gidildiği görülmektedir⁴⁰⁶. Eski Cami'nin yetersiz kaldığı gerekçesiyle, Mütevekkil tarafından ilk şehrin doğusunda, yeni bir caminin

inşa edilmesi sonucu, ticarî faaliyetlerden bir kısmı bu yeni cami civarına taşınmış, özellikle camiye ulaşan üç büyük yol üzerinde, yeni çarşılar kurulmuştur⁴⁰⁷. Mütevekkiliye'de ise ticarî faaliyetler, şek.48'de görüldüğü üzere, Şâriu'l-Azam ismiyle anılan ana cadde üzerinde yer almıştır. Samarra'da, sözünü ettimiz bu ticarî bölgeler dışında, ayrıca her mahallede, belirli zarurî malların satıldığı mahalle pazarları da mevcuttur⁴⁰⁸. Şehirde, ticarî bölgelerle ikâmet bölgelerinin birbirinden kesin biçimde ayrıldığı belirtilmektedir⁴⁰⁹.

Samarra'da, içinde oturanlara bağlı olarak değişen birkaç tip konut bulunduğu, fakat bu konutlar arasında, mimarî form bakımından değil, daha çok boyutlar bakımından bir farklılığın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Halife ve çocuklarının oturduğu saraylar ise hem formu hem de boyutları bakımından kısmen farklı bir konut grubunu teşkil etmektedir⁴¹⁰.

Şehirde ister cami, ister saray, isterse ev olsun bütün yapıların boyutlarının oldukça büyük tutulduğu görülmektedir⁴¹¹. Evler tek katlı ve avlulu olup, genellikle L formunda bir şemaya sahiptir⁴¹². Avlularda çeşitli ağaç, çiçek ve bazen bunlara ilâveten bir de havuz bulunmaktadır⁴¹³. Evlerin dış duvarları hariç, dahilî bölümleri çok zengin süslemelerle bezenmiştir⁴¹⁴.

Samarra'da özellikle saraylar etrafında kurulmuş, çok sayıda park ve bahçe mevcuttur. Bu bahçelerden bazılarının içinde havuzlara da rastlanılmaktadır⁴¹⁵. Şehirde ayrıca, diğer İslâm şehirlerinde pek göremediğimiz, hayvanat bahçesi, hipodrom ve oyun sahaları gibi unsurlar da yer almıştır⁴¹⁶.

IV-H.I-III./M.VII-IX.Y.Y.İSLAM ŞEHRİNİ OLUŞTURAN FİZİKİ UNSURLAR

Ortaçağ İslâm dünyasında şehirlerin imarıyla ilgilenen günümüzdeki belediyeler benzeri kurumlar mevcut değildir⁴¹⁷. Kaynaklarda muhtesib ismiyle bilinen bir yetkilinin şehrin imarı işlerine baktığından söz edilmekte ise de, söz konusu kişinin asıl görevinin ticaret hayatını denetlemek olduğu, şehrin imarı ile ilgili işleri ek bir görev şeklinde yürüttüğü, kısacası bu işlerle fazlaca ilgilenmediği anlaşılmaktadır⁴¹⁸. Bunun yanında, şehrin imarıyla ilgili işler, siyasi ve dinî otoriteleri de pek ilgilendirmemiş ve şehir sahası tamamen kişilerin sorumluluğuna terkedilmiştir⁴¹⁹. Dolayısıyla İslâm şehrinin planını, şehri kuran ve o şehirde yaşayan halkın sosyal ve kültürel anlayışı belirlemiştir⁴²⁰.

Tezimizin baş tarafında da belirttiğimiz gibi, İslâm toplumunun sosyal ve kültürel yapısı üç temel faktörün etkisi altında şekillenmiştir. Bunlardan birisi ve hiç şüphesiz en önemlisi

İslâmiyet'tir. İkincisi İslâm'ın ilk mensupları ve ilk asırlarda İslam toplumunu idare eden başlıca güç olmaları dolayısıyla Araplar'ın sosyal ve kültürel yapısından kaynaklanan etkilerdir. Üçüncü temel faktör ise İslâmiyet'in yayıldığı topraklarda yaşayan çeşitli kültürlerin etkileridir. Sonuç olarak söylemek gerekirse, İslâm toplumu, İslâm medeniyeti ve dolayısıyla İslâm şehirleri, yukarıda saydığımız çeşitli faktörlerin etkisiyle şekillenmiştir. Hatta bilindiği gibi İslâm şehirlerinden bazıları İslâm öncesi Arap toplumuna, önemli bir kısmı da bölgede yaşayan farklı kültür ve medeniyetlere aittir. Söz konusu bu faktörlerden ilk ikisi, İslâm şehirleri arasında belirli bir plan birliği, benzerliği yaratırken; üçüncüsü bu birliği, benzerliği olumsuz yönde etkilemiştir. Bununla beraber şunu söylemek mümkündür ki, pek çok İslâm şehrinin biçimlenmesinde ilk iki faktör daha fazla etkili olmuş ve neticede İslam şehirlerinden çoğunda birbirine benzer bir plan tipi ortaya konmuştur. Şimdi H.I-III./M.VII-IX.y.y.İslâm şehrini oluşturan başlıca fiziki unsurları sırasıyla ele alıp tahlil edeceğiz. Bunu yaparken, İslâm şehrinin fiziki yapısında görülen özellikleri ve bu özellikleri hazırlayan sebepleri tesbit ve tasnif etmeye çalışacağız.

A) ŞEHRİN DIŞ ÇEVRESİYLE İLGİLİ UNSURLAR

1-Hendek, Kanal ve Surlar

İslâmiyet'in ilk yıllarında, İslâm şehirlerinden önemli bir kısmının özellikle de Müslümanlar tarafından kurulmuş olanların, surlardan yoksun olduğunu görüyoruz. Mevcut bilgilere göre, Emeviler zamanında antik Roma şehri tarzında inşa edilmiş 'Aynü'l-Car kenti, bu dönemde Müslümanlar tarafından kurulmuş, sura sahip yegâne şehir olarak karşımıza çıkmaktadır⁴²¹. İlk zamanlarda, surlara sahip şehirlerin çoğunu fetihle ele geçirilmiş Şam,

Halep ve Medâin gibi geçmişiyile Bizans ve İran'a ait şehirler teşkil etmektedir⁴²². Bunlardan başka Hicaz bölgesinde bulunan Hayber ve Taif şehirlerinin de, İslâm öncesi dönemden beri, kalelerle donatılmış müstahkem merkezler olduğu anlaşılmaktadır.

Kanaatimize göre, Müslümanlar tarafından kurulmuş şehirlerin, ilk zamanlarda sur duvarlarından yoksun olmasının en önemli sebebi, yoğun bir fetih faaliyetinin yaşandığı bu dönemde, şehirlerin savunulmasına pek ihtiyaç duyulmamasıdır. Bundan başka, ilk zamanlarda İslâm devletinin iktisadî bakımdan oldukça zayıf bir durumda bulunmasının da, şehirlerin sursuz inşa edilmelerini etkilemiş olması muhtemeldir.

İslâmiyet'in ilk yıllarında, suru bulunmayan şehirlerin genellikle hendek veya kanallarla çevrilerek korunduğu görülmektedir. Meselâ, Medine şehri, Hz. Muhammed zamanında yapılan Hendek Savaşı (H.36/M.656) sırasında, uçumların bulunmadığı taraftan bir hendekle kuşatılmıştır. Fustat'ın da, H.64/M.684 yılında doğu tarafından hendekle çevrildiği bilinmektedir. Irak topraklarında kurulan Basra ve Kûfe şehirlerinin savunmasının ise kanallarla sağlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte adı geçen şehirleri kuşatan kanallar, savunmanın yanında, ulaşım ve su temini gibi başka hizmetler de vermektedirler⁴²³.

Fetihler son bulup, İslâm devletinin iktisadî bakımdan güçlendiği Abbasiler zamanında, sursuz İslâm şehirlerinin yavaş yavaş surlarla kuşatıldığını görmekteyiz. Kayravan şehrinin suru H.144/M.761, Kûfe'nin suru H.145/M.762, Basra'nın suru da H.155/M.775 yıllarında yapılmıştır. Yine bilindiği gibi, kuruluşundan beri surlara sahip bulunan Bağdat da aynı tarihlerde inşa edilmiştir.

Abbasiler döneminde surlarla kuşatılan şehirlerin, savun-

mayı güçlendirmek amacıyla, genellikle sur dışından bir hendek veya kanalla da çevrildiğine şahit olunmaktadır. Meselâ, mükemmel sur duvarlarına sahip bulunan Bağdat ve Ruşāfe şehirleri, surun dışından bir hendekle de çevrilmişlerdir⁴²⁴. Aynı şekilde, Basra ve Kûfe'de de sur duvarı önüne hendekler kazılmıştır. Sur+hendekli savunma sisteminin Kuzey Afkika'daki İslâm şehirlerinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır⁴²⁵. İslâm şehirlerinden Mekke'nin konumu gereği hendek veya sur gibi tüm çevresini kuşatan koruyucu bir unsura hiçbir zaman ihtiyaç duymadığı, H.III./M.IX.y.y.'da sadece şehre giriş imkânı veren üç ayrı yolun duvarlarla kapatıldığı bilinmektedir. Fustat da Mekke gibi uzun süre sursuz kalmış, şehrin doğu kısmını kuşatan duvar Eyyubiler zamanında yapılmıştır. Samarra ise surlardan yoksun olup, kanallarla çevrilmiştir.

Surların formları ve yapısı konusunda da şunları söyleyebiliriz. Basra, Kûfe, Fustat ve Kayravan şehirlerinin sur formları konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte, sur öncesinde Basra'yı kuşatan kanal şebekesinin dörtgeni, Kûfe'yi çeviren kanal şebekesinin ise daireyi andıran bir forma sahip bulunduğu görülmektedir(şek.26,28,29). Burada bir hususa işaret etmek gerekir ki, onarım ve yenilemeler dolayısıyla bazı şehir surlarının form ve yapısında zaman içinde birtakım değişiklikler olmuştur⁴²⁶.

Surları hakkında detaylı bilgi elde edebildiğimiz tek şehir Bağdat'tır. Bağdat'ın yuvarlak sur formu, çeşitli yerlerde işaret ettiğimiz gibi, Eski Mezopotamya ve İran şehirlerinden alınmıştır. Şehir içteki dıştakinden daha yüksek ve geniş, aralarında belirli bir boşluk bulunan, içiçe iki sur duvarıyla kuşatılmıştır. Sur duvarlarının genişlikleri, temelden yukarı doğru yükseldikçe azalmaktadır. Daha yüksek ve geniş olan ana sur duvarı burçlarla donatılmıştır(şek.43,44).

Bağdat'tan kısa bir süre sonra, Dicle nehrinin karşı tarafında inşa edilen Ruşāfe ise, dikdörtgen bir sur formuna sahiptir(şek.46). Yuvarlak ve dikdörtgen sur formlarına İslâm dünyasında sadece bu iki şehirde değil, başka şehirlerde de rastlanmaktadır. Daha evvel sözünü ettiğimiz antik Roma şehri tarzında düzenlenmiş 'Aynü'l-Car kenti, Roma şehirleri gibi, dikdörtgen bir surla kuşatılmıştır(şek.54). Yine Kuzey Afrika'da kurulmuş Sus ve Kahire şehirleri de dikdörtgene benzeyen surlarla çevrilmişlerdir(şek.56,58). Surlarının Abbasiler zamanında yapıldığı bilinen Rakka şehri ile Fatımîler'in kurduğu Şabra-Manşûriye ise daireye benzer sur formuna sahiptir⁴²⁷. Görüldüğü gibi, bazı İslâm şehirleri sur formu bakımından, Antik ve İran-Mezopotamya anlayışlarının etkisinde kalmıştır. Bununla beraber hemen belirtmek gerekir ki, İslâm şehirlerinden önemli bir kısmı da, şehrin yayılım alanına ve topoğrafik durumuna göre biçimlenmiş, çeşitli formlarda sur duvarlarıyla kuşatılmıştır⁴²⁸.

Mevcut bilgilerimize göre 'Aynü'l-Car hariç, Müslümanlar tarafından kurulan şehir surlarının hemen hemen hepsi, kerpiç veya tuğla ile inşa edilmiştir⁴²⁹. İslâm dünyasının, özellikle de Mezopotamya bölgesinin taş malzeme bakımından fakir olmasının, bu sonuçta etkili olduğu kanaatindeyiz.

2-Şehir Kapıları

Kaynaklarda, Müslümanların inşa ettikleri ilk şehir Basra'ya ait birçok kapı ismi verilmekte, fakat bu kapılarla ilgili, başka hiçbir ilâve bilgiye rastlanmamaktadır. Surlar konusunda olduğu gibi, sur kapıları konusunda da, hakkında bilgi temin edebildiğimiz şehir yine Bağdat'tır. Bağdat'ta, sur duvarı dört ayrı kapı ile delinmiştir. Sur duvarını dört eşit parçaya bölen kapılar, simetrik bir tarzda düzenlenmiştir. Bağdat şehrine ait sur kapılarının, mızrak ve sancaklı bir süvarinin rahatça

geçebileceği kadar bir yüksekliğe sahip bulunduğu bildirilmektedir. İki kanatlı ve yaklaşık 8 zirā(yak.4 m.) genişliğindeki bu kapılardan her birinin üzerinde, etrafı gözetlemek maksadıyla kurulmuş gözetleme kuleleri mevcuttur⁴³⁰. Bağdat ve Kûfe şehir kapılarının inşasında, civarda bulunan eski şehirlerin kapı elemanlarından istifade edilmiştir.

Kapıların sayısı her şehrin durumuna göre değişmekte ve genellikle şehri dışarıya bağlayan önemli yollar, kapıların sayısını belirlemektedir. Bağdat gibi belirli bir plana göre kurulmuş şehirlerde ise kapıların konum ve sayılarının, planlamanın gereği olarak, geometrik hesaplara ve belirli kurallara göre tesbit edildiği görülmektedir. Fetihle ele geçirilmiş bazı şehirlerde de İslam sonrası dönemde, fethin bir simgesi olarak, mevcut sur kapılarına genellikle yeni bir kapı ilâve edilmiş ve bu kapı bābü'l-cedīd(yeni kapı) ismiyle anılmıştır⁴³¹.

B) ŞEHRİN ÇEKİRDEĞİNİ TEŞKİL EDEN UNSURLAR

İslâm şehrinin çekirdeğini teşkil eden en önemli fizikî unsurlar "cami" ve "dārü'l-imāra"dır. Bu iki yapıdan özellikle cami, istisnasız bir şekilde her zaman şehir çekirdeğinde yer almıştır. Başka bir ifadeyle cami, İslâm şehrinde şehir merkezini belirleyen birinci derecede bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır⁴³². Dārü'l-imāra ise, H.I./M.VII. asrın sonlarından itibaren zaman zaman şehir merkezinden uzaklaşmış ve ilk yıllardaki cami dārü'l-imāra beraberliği, daha sonraki dönemlerde pek devam etmemiştir.

H.I.-III./M.VII.-IX.y.y. İslâm şehrinin çekirdek kısmında rastladığımız diğer yapılar, "dīvānlar" ve "beytü'l-māl"dır. Bu yapılara bazen "emirlik hamamı" ve "hapishane" de eklenmekte-

dir. Adı geçen yapıların şehir merkezindeki mevcudiyetlerinin, dārü'l- imāranın varlığına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle caminin önünde yer alan "meydan" ise, her zaman şehir çekirdeğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur.

1-Cami

Cami, İslâm şehrinin en önemli ve en belirgin organıdır. Büyük olsun küçük olsun, Müslümanların ikâmet ettiği her meskun mahalde bir cami veya mescit mutlaka mevcuttur ve bu yapının konumu, her zaman meskun mahallin ortası yani çekirdek noktasıdır⁴³³. Caminin bu merkezî konumunu geçmişteki kadar bariz olmakla birlikte, günümüz İslâm şehirlerinde de görmek mümkündür.

İnsanlık tarihi boyunca, sadece cami değil, bütün mabetlerin genellikle yerleşim merkezlerinin çekirdeklerinde yer aldıkları görülmektedir⁴³⁴. Bu durumun sebebini anlamak kolaydır. Zira her yerleşim biriminin çekirdeği, o yerde oturanlar için, en kısa zamanda ulaşılması mümkün, geometrik bakımdan da en âdil ve en münasip toplanma yeridir. Aynı dine veya dinî anlayışa sahip insanlara ait ortak ibadet ve tapınma yeri olan mabet, tabiatıyla herkesin kolayca ulaşabileceği bir konumda bulunmak zorundadır. Bu itibarla, mabedin ve dolayısıyla caminin, yerleşim merkezinin çekirdek kısmında bulunmasını, son derece tabii ve mantıkî bir sonuç olarak görmek gerektiği kanaatindeyiz⁴³⁵.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla İslâm tarihinde ilk cami veya ilk camilerden birisi, Medine yakınlarında Kubâ' diye bilinen bir yerleşim biriminde inşa edilmiştir⁴³⁶. Kubâ'da kurulan bu caminin konumu konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz.

Bilindiği gibi, Hz. Muhammed hicretini tamamlayıp Medi-

ne'ye varınca, orada, daha sonra kurulacak cami ve mescitlere örneklik edecek bir mescit bina edilmiştir. Daha doğrusu, Hz.Muhammed için inşa edilen evin bir bölümü mescit olarak düzenlenmiştir. Mescidü'n-Nebevî ismiyle anılan bu yapının, o günkü Medine şehrinin planı üzerindeki konumunu tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte, Hz.Muhammed'in Enşâr'ın teşkil ettiği Müslüman kitlenin tam ortasında ikâmet etmek istediği bilinmektedir⁴³⁷. Rivayetlere bakılırsa, Mescidü'n-Nebevî'nin yerini asıl tayin eden Hz. Muhammed değil, Medine'ye geldiği sırada üzerine bindiği devedir. Zira mescit, devenin şehirde ilk çıktığı yere yapılmıştır⁴³⁸. İlk kurulduğunda sadece Müslümanların ikâmet mahal-
linin çekirdeğini teşkil eden Mescidü'n-Nebevî'nin, zamanla konumunun değiştiği ve bir süre sonra, şehrin bütününün merkezini oluşturduğu görülmektedir.

İslamiyet'le birlikte kutsiyeti daha da fazlalaşan Kâbe ve etrafını kuşatan Mescidü'l-Haram da, bugün olduğu gibi İslâmiyet'in ilk yıllarında da, konum itibarıyla Mekke şehrinin ortasında yer almıştır.

Caminin merkezî konumu, Müslümanların fetih topraklarında bizzat kendilerinin kurdukları Basra, Kûfe, Fustat ve Kayrahan gibi şehirlerde çok daha bariz biçimde ortaya konmuştur. Söz konusu bu şehirlerde, ilk önce cami ve dârü'l-imâra inşa edilmiş, sonra bu iki yapının etrafında mahalleler teşekkül etmiştir. Abbasiler'in iktidara geldikten hemen sonra kurdukları Bağdat'ta ise caminin, daire şeklindeki şehrin tam çekirdeğinde yükseldiği görülmektedir. Yine Müslümanlar tarafından kurulmuş Ruşâfe, Rakka, Samarra, Askar ve Marakeş gibi şehirlerde de, hep şehir merkezlerinde büyük bir cami yer almıştır⁴³⁹.

Fetihle ele geçirilmiş şehirlere gelince, bu şehirlerde cami ile ilgili olarak, zamanla âdet haline dönüşmüş bir uygulama

maya şahit olmaktayız. Bilindiği gibi, Müslümanlar tarafından fethedilen şehirlerin büyük bir kısmı Hristiyan dünyasına aittir. Fethedilen şehirlerde fetih sonrası, genellikle ilk önce şehir merkezlerindeki kiliseler camiye çevrilmiş, bazen Şam, Humus ve Kurtuba'da görüldüğü gibi, kilise bir süre hem Hristiyanlar, hem de Müslümanlar tarafından ortaklaşa ibadet edilen bir mekân olarak kullanılmıştır⁴⁴⁰. Daha sonra ise ya bizzat kilisenin yerinde ya da yakınında, daha önce kiliseye ait merkezî konumu üstlenen büyük bir cami kurulmuştur. Şam ve Kurtuba'daki büyük camilerin, eski bir kilisenin mevkiî üzerinde, Halep'te kurulan büyük caminin ise eski katedralin avlusunda inşa edildiği bilinmektedir⁴⁴¹.

Fetihle ele geçirilmiş şehirlerin bazılarında, şehir merkezindeki camiden başka, genellikle şehrin kenarında kurulmuş bir ilk camiden söz edilmektedir. Kanaatimize göre bu yerler, fetih sonrası Müslüman nüfusun, henüz şehrin içinde ikâmet etme imkânı bulamayıp dış mahallelerde yerleştiği zamanlara ait, geçici ibadethaneler olmalıdır⁴⁴².

Caminin merkezî konumunu tarihî seyir içinde kısaca özetledikten sonra, şimdi bu konu ile ilgili bir hususa işaret etmek istiyoruz. İslâm şehirlerinin merkezlerinde her zaman büyük bir cami bulunmakla birlikte, merkezî konumun bazen camiler arasında el değiştirdiği görülmektedir. Meselâ Kayravan'da, kurulduğu yıllardan itibaren uzun süre şehir merkezini teşkil eden 'Uğbe'nin Camii, zamanla şehrin batıya kayması sonucu kenarda kalmış ve yeni bir cami, 'Uğbe'nin Camii'nden boşalan merkezî konumun sahibi olmuştur. Yine Basra ve Kûfe'de de, Kayravan'dakine benzer bir değişikliğin cereyan ettiği anlaşılmaktadır⁴⁴³. Kanaatimize göre, bu durum sadece bu şehirlerde değil, pek çok İslâm şehrinde görülen, tabii ve kaçınılmaz bir olgudur.

İslâmiyet'in ilk yıllarında kasaba ve şehirlerde, cuma namazı tek bir yerde, şehir merkezindeki camide kılınmaktadır⁴⁴⁴. Meselâ Basra'da ilk üç asır boyunca, cuma namazı sadece şehir merkezinde bulunan camide kılınmış ve şehirde bu süre içinde başka bir cami kurulmamıştır. Zamanla şehirlerin büyümesi ve nüfuslarının artması sonucu, cuma namazının tek bir yerde kılınabilmesi imkânsızlaşmış ve şehirlerde cuma namazı kılınan yeni camiler kurulmuştur. Fakat şu bir gerçektir ki, birden fazla caminin bulunduğu şehirlerde, şehir merkezinde bulunan cami diğerlerine göre daha büyük ve daha görkemlidir. Tarihî seyir içinde, şehir merkezinde yer alan camilere verilen "mescidü'l-câmi", "mescid-i cumâ", "ulu cami" ve "büyük cami" şeklindeki isimler⁴⁴⁵, izâha çalıştığımız bu tarihî gerçeğin isimlere yansımış boyutudur.

İslâm şehirlerinde cuma camiinin dışında, vakit namazlarının kılındığı mahalle mescitleri de , ilk zamanlardan beri hep mevcut olagelmıştır. Mescitlerin de camiler gibi, ait oldukları yani hizmet verdikleri mahallin ortasında yer aldıklarını sanıyoruz.

Caminin planı, toplumun sosyal yapısı ve İslâm Dini'nin etkileriyle şekillenmiştir. İslâmiyet'in ilk yıllarında camiler genellikle kare veya dikdörtgen formda, duvarlarla sınırlandırılmış birer arazi parçasından ibaret olup, açık (avlu) ve kapalı (zulla) olmak üzere iki mekândan oluşmaktadır. Kapalı kısım, direkler üzerine inşa edilmiş düz bir örtü ile örtülmüştür (şek. 16,17,30)⁴⁴⁶. Sanat Tarihi'nde "Kûfe tipi" (hipostil) diye bilinen bu yapı tarzının ilk örneğinin, Hz. Muhammed tarafından Medine'de kurulan mescitte ortaya konduğu anlaşılmaktadır⁴⁴⁷.

Cami ilk zamanlarda sadece bir ibadet yeri değil, aynı zamanda siyasi konuların görüşüldüğü bir forum, bir yargı evi

ve eğitim-öğretim faaliyetlerinin de odak noktasıdır⁴⁴⁸. Zamanla bu çeşitli fonksiyonlarından çoğunu yitirmiş ve yalnız ibadet edilen bir mekân olmuştur.

2-Dārü'l-İmāra

İslâm şehrinde merkezî bölgede bulunan ikinci yapı dārü'l-imāradır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Medine'de kurulan Mescidü'n-Nebevî'nin bir bölümü Hz.Muhammed'in ikâmetine ayrılmıştır. Kurduğu yeni devletin başkanı olan Hz.Muhammed, devletle ilgili bütün işlerini buradan yürütmüştür. Biraz sonra aşağıda bahsedeceğimiz, cami dārü'l-imāra beraberliğinin temelinde, G.Marçais'in de belirttiği üzere, Hz.Muhammed zamanında gerçekleştirilen bu ilk beraberliğin yattığı kanaatindeyiz⁴⁴⁹. Hz.Ömer zamanında, devlet başkanı için özel bir bina yapıldığı ve bu yapının dārü'l-imāra ismiyle anıldığı bilinmektedir. Adı geçen yapının yerini tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte, Mescidü'n-Nebevî'nin yanında bulunması kuvvetle muhtemeldir.

İlk İslâm şehirlerinden Basra ve Kûfe'de, dārü'l-imāra'nın başlangıçtan beri caminin yanında bulunduğu, hatta Emeviler döneminin başlarında söz konusu şehirlerde, bu iki yapının birbirine bitişik olarak inşa edildiği görülmektedir(şek.27,28,29,30). Yine Müslümanlar tarafından kurulmuş Fustat, Kayravan, Bağdat ve 'Askar gibi şehirlerde de, dārü'l-imāra hep caminin yanında yer almıştır. Bu şehirlerden Bağdat'ta, Basra ve Kûfe'de olduğu gibi, dārü'l-imāra camiye bitişik şekilde inşa edilmiştir(şek.39, 40,41).

Cami dārü'l-imāra beraberliğini, fetihle ele geçirilmiş şehirlerde de görmek mümkündür. Meselâ Şam'da, bir süre Hristiyanlarla ortaklaşa kullanılıp, daha sonra yerinde büyük bir

camii inşa edilen kilisenin yanındaki eski Bizans sarayı, yeniden düzenlenmiş ve dārū'l-imāra olarak kullanılmıştır. Kurtuba'da da, cami ile dārū'l-imāra arasında sadece birkaç metrelik bir mesafe mevcuttur(şek.55)⁴⁵⁰. Buna karşılık, Samarra, Kaṭā'î ve Rakka gibi bazı şehirlerde ise, dārū'l-imāra kurulduğundan beri camiden uzakta bir konuma sahiptir(şek.48,49)

İlk dönemlerde cami ile hep yanyana bulduğumuz dārū'l-imāranın, genellikle caminin kible tarafında yer aldığı görülmektedir. Bu tanzim şeklinin, caminin formu ile imamın kimlik ve fonksiyonundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır⁴⁵¹.

Emeviler döneminin ortalarından itibaren, daha önceki yıllarda devamlı caminin yanında bulduğumuz dārū'l-imāranın, zaman zaman caminin yanından ayrılarak şehrin çeşitli yerlerine nakledildiği, hatta bazı idarecilerin şehirlerin dışında, gayri meskun bölgelerde kurdurdukları saraylarda veya küçük sitelerde ikâmet etmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Meselâ, Emeviler'in Irak Valisi Ḥaccâc(H.75-96/M.694-714), Basra'da caminin yanında bulunan dārū'l-imārayı yıktırması⁴⁵² ve kendisi için, şehrin dışında Ḥazîz denilen mevkide yeni bir saray inşa ettirmiştir⁴⁵³. Ḥaccâc'dan sonra tekrar caminin yanına alınan dārū'l-imāra, Abbasiler döneminin başlarında da bir süre Mirbad mevkiine nakledilmiştir⁴⁵⁴. Kûfe'de de Vali Ḥâlid el-Ḳasrî'nin, şehir dışında bir sarayda ikâmet ettiği⁴⁵⁵, Fustat'ta ise H.I./M.VII. asrın sonlarında, dārū'l-imāranın bir süre için Ḥolvân denilen bölgeye taşındığı bilinmektedir. Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde gördüğümüz, genellikle şehirlerin dışında kurulmuş pek çok saray, sözünü ettiğimiz bu temayülün sonuçlarıdır.

İslâm ülkesinde birtakım karışıklıkların, çekişmelerin, sürtüşmelerin başgösterdiği ve bu durum karşısında ülkeyi yöne-

ten iktidarın güçsüz kaldığı dönemlerde, özellikle taşrada bulunan bazı idareciler, güvenliklerini sağlamlaştırmak maksadıyla, şehir merkezinden biraz uzakta, münasip bir konuma sahip müstahkem yerlerde (kaşaba, kaşba, citadelle, içkale) ikâmet etmeyi tercih etmişlerdir. Bu usulün örneklerini, Abbasiler'in sonlarına doğru yaygın bir şekilde görmek mümkündür⁴⁵⁶.

H.I.-III./M.VII.-IX.y.y. İslâm şehrinin çekirdek kısmında yer alan diğer yapılar, dârü'l-imâra ile doğrudan yahut dolaylı şekilde ilişkisi bulunan dīvānlar, beytü'l-māl, emirlik hamamı ve hapishanedir. Bu yapılardan hapishanenin, her zaman şehir merkezinde bulunduğunu söylemek pek mümkün değildir⁴⁵⁷. Dīvānlar, emirlik hamamı ve beytü'l-māl'in ise fonksiyonları gereği, genellikle dârü'l-imāranın yanında yer aldıkları görülmektedir. Mese-lâ Basra, Kûfe ve Bağdat'ta söz konusu yapılar, dârü'l-imâra ile birlikte şehir merkezinde konumlanmışlardır.

H.V./M.XI. asırdan sonra, İslâm şehrinin çekirdeğinde yer alan yapılara bir başka yapı daha eklenmiştir. Bu yapının adı "medrese"dir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, medreseler kurulmadan önce eğitim-öğretim faaliyetleri genellikle cami ve mescitlerde yapılmaktadır. Bununla birlikte, İslâm şehirlerinde ilk devirlerden itibaren, "küttāb" diye isimlendirilen, okuma-yazma ve Kur'an öğretiminin yapıldığı mektepler de kurulmuştur⁴⁵⁸. Fustat'ta, Hz.Ömer'in emriyle böyle bir mektep inşa edilmiş ve söz konusu mektep, caminin yanında yer almıştır. Fustat'ta gördüğümüz bu yapının benzerinin, aynı konumla başka İslâm şehirlerinde de bulunması kuvvetle muhtemeldir. Fakat şimdilik bu durumu doğrulayacak verilere sahip değiliz.

Hemen hemen her zaman cami ile birlikte bulunan ve bir nevi camiye ilâve yapılar durumundaki "çeşme" ve "tuvalet" ise şehir merkezinde rastladığımız diğer unsurları teşkil etmektedir.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, İslâm tarihinde cami yanında kurulmuş ilk çeşmelerden biri, Hz.Muhammed dönemine ait Cuvâsâ Mescidi'nin çeşmesidir⁴⁵⁹. Bedir Savaşı sonrasında Bedir'de kurulan mescidin de bir çeşmeye sahip bulunduğu bilinmektedir⁴⁶⁰.

Tarih boyunca genellikle her şehirde görüldüğü gibi, İslâm şehirlerinde de, merkezî bölgede her zaman büyük veya küçük bir meydan mevcut olagelmıştır. Aslında meydan, bazılarının dediği gibi, şehirdeki içtimai hayatın bir gereğidir⁴⁶¹. Cami ise İslâm şehrindeki içtimai hayatın odak noktasıdır. Bu itibarla, İslâm şehrinde caminin yanında bir meydanın bulunması son derece tabiidir.

İslâm şehirlerinin çekirdek kısmında bulunan bu yapılardan çoğu, şehirlerin mahallelerinde de mevcuttur. Ancak şu bir gerçektir ki, söz konusu yapıların ilk ve en mükemmelleri, genellikle şehir merkezinde yer almıştır.

C) YOL ŞEBEKESİ

İncelediğimiz dönem İslâm şehirlerinin çoğunda, düzensiz, eğri-büğü, dar ve çok sayıda çıkmaz sokakla donatılmış, tıpkı labirenti hatırlatan bir yol sistemi mevcuttur⁴⁶². Özellikle ikâmet bölgelerinde belirginleşen bu labirente benzer yol sistemi, Müslümanlar tarafından inşa edilen, fakat belirli bir planlamaya tabi tutulmayan, kuruluşu ve gelişimi halkın tasarrufu altında tabii bir halde cereyan eden Basra, Kûfe gibi garnizon şehirlerde daha belirgin olarak ortaya konmuştur. Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi, İslâm şehirlerinde belediye kurumları yoktur ve dolayısıyla şehir içi yol sistemini, halkın ortak kültürel ve sosyal anlayışı belirlemiştir. Kişisel arzu ve istekler doğrultusunda, önceden tesbit edilmiş belirli bir plana göre kurulan Bağdat ve Samarra

gibi şehirlerle,fetihle ele geçirilmiş Şam ve Halep gibi şehirlerde ise,İslâm şehirlerinin çoğunda görülen genel yol anlayışından farklı bir yol sistemi söz konusudur. Son derece düzgün bir yol ağına sahip bu şehirler(şek.19,20,38,48), zamanla halkın ortak iradesiyle tedrici bir şekilde,yukarıda genel niteliklerini belirttiğimiz,İslâm şehirlerinin çoğunda görülen yol anlayışına yaklaşan bir dönüşüme maruz kalmışlardır(şek.21,23,45)⁴⁶³.Bu dönüşüm,Bağdat ve Kaṭā'î'de normal bir seyir içinde gerçekleşirken,Müslüman nüfusun diğer şehirlere göre oran olarak düşük kaldığı Şam,Halep ve Kudüs gibi şehirlerde çok yavaş cereyan etmiştir. Samarra,Medinetü'z-Zehrâ ve 'Aynü'l-Car şehirlerinde ise,halkın tasarrufunun oldukça sınırlı kalması ve söz konusu şehirlerin hayatîyetlerinin çok kısa sürmesi⁴⁶⁴,bahsettiğimiz dönüşüme gerçekleşme fırsatı vermemiştir. Şimdi kısaca,İslâm şehirlerinin çoğunda görülen bu labirente benzer yol sisteminin sebepleri üzerinde durmak istiyoruz.

Bilindiği gibi,İslâmiyet'le birlikte bu dini kabul eden milletlerin hayat anlayışında önemli değişiklikler olmuş,kadının belirli kişiler dışındaki erkeklerle bir arada bulunması hoş karşılanmamış,ailenin özel hayatı kadınla özdeş kılınarak mahrem sayılmıştır⁴⁶⁵. Bu durum giderek kadının gizlenmesi ve eve kapatılması sonucunu doğurmuştur. İslâmiyet'le birlikte ortaya konan bu yeni anlayış, İslâm toplumunun sosyal yapısında mevcut kabileci, grupçu duygularla bütünleşerek şehir sahasına işlenmiş, özellikle ikâmet bölgelerinde,ailenin ve aile gruplarının hayatını özel,gizli ve güvenli kılan bir yol sistemi yaratılmıştır⁴⁶⁶. Kişi ve grupların müdahale ve tecavüzleriyle eğri-büğü,düzensiz bir şekle sokulan sokaklar, mahremiyeti ve özellikle de güvenliği temin için,uç noktalarından kapatılarak çıkmaz hale getirilmiş; böylece başkalarının geçişine kapatılan sokak, belirli bir gruba ait özel bir yola dönüştürülmüştür. Evler doğrudan sokağa değil, sokağı sınırlayan duvar gerisindeki avluya açılarak,aile hayatı gizlenmeye ve hususileştirilmeye çalışılmıştır. Sokak,kenarlarına

çekilen avlu davarlarıyla, âdeta özel hayatın dışında bırakılmıştır. R.Berardi bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Şehrin içindeyim, fakat bu iç beni dışarıda bırakıyor ve böylece kendimi şehrin dışında hissediyorum"⁴⁶⁷.

İslâm şehirlerinde görülen bu labirenti andıran yol sisteminin sebepleri arasında iklimsel faktörleri sayanlar da mevcuttur. Gerekçe olarak, sokakların eğri-büğü ve dar oluşu, gölgelik alanlar sağlar ve tozları havaya kaldıran rüzgarları keser denilmektedir⁴⁶⁸. Bu görüşü tamamen reddetmemekle birlikte, pek kabul edilebilir bulduğumuzu da söyleyemeyiz. Zira yukarıda belirttiğimiz üzere, yolların eğri-büğü yapılmasının sebebi başka faktörlerdir. Bununla birlikte, gölgelik alan temini bakımından yolların dar yapılmasında, aşırı sıcaklığın az da olsa etkili olabileceğini düşünmek mümkündür. İslâm şehirlerinin çoğunda görülen, yukarıda sebepleriyle birlikte ana özelliklerinden kısaca bahsettiğimiz yol sisteminin karakteristik özelliklerini şöylece sıralayabiliriz.

1-İslâm şehirlerinin çoğunda şehir merkezinde yer alan camiden etrafa doğru ışınsal formda bir ana yol şebekesi dağılmak tadır.İslâmiyet'in ilk yıllarında kurulan Basra ve Kûfe'de, cami ve dârü'l-imâranın teşkil ettiği şehir merkezine çevreden çok sayıda yolun ulaştığı görülmektedir(şek.28,29). Kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamakla birlikte, Basra ve Kûfe ile aynı yıllarda ve aynı şartlarda kurulan Fustat ve Kayravan'ın da, benzer bir yol düzenlemesine sahip bulunması kuvvetle muhtemeldir. Yine bugünkü Fas topraklarında kurulmuş Marakeş ile Mekke'de de aynı tarzda bir yol formunun mevcut olduğu bilinmektedir⁴⁶⁹. Osmanlı dönemi büyük Arap şehirlerini inceleyen A.Raymond da benzer bir tesbitte bulunmuştur⁴⁷⁰. Buna karşılık, Şam, Halep ve Samarra gibi bazı şehirler ise farklı olarak, antik şehirlerde olduğu gibi haçvari bir ana yol sistemine sahiptirler.

Kanaatimize göre, İslâm şehirlerinde genel olarak,merkezini caminin teşkil ettiği ışınsal formda bir ana yol ağının ortaya konması,son derece tabii bir olgudur.Mahalleler ve evler konusunda geniş olarak izâh edeceğimiz üzere, İslâm şehirlerinde kabile, millet ve din farklılığına dayanan fizikî bir bölünme söz konusudur. Yani ayrı kabileye veya millete mensup kişiler, ayrı ayrı mahallelerde ikâmet etmektedir. İşte bu farklı grupların, kendilerini caminin teşkil ettiği şehir merkezine ulaştıran özel bir yola sahip olma temayülü, tabii olarak camide odaklaşan, ışınsal formda bir yol şebekesinin yaratılması sonucunu hazırlamış olmalıdır.

2-İslâm şehirlerinin yol düzeninde dikkati çeken en önemli özellik, çıkmaz sokakların çokluğudur. Bizzat Müslümanlar tarafından kurulan ve planlamadan yoksun olarak, halkın iradesiyle şekillenen şehirlerde, bu olgunun daha yoğun bir şekilde ortaya konduğu görülmektedir⁴⁷¹. İslâmiyet'in ilk yıllarından beri hep mevcut olagelen, fakat zaman içinde eski yoğunluğunu kaybeden bu olguya, günümüz İslâm şehirlerinde bile rastlamak mümkündür. A.Raymond'un tesbitine göre,Osmanlı döneminde İslâm şehirlerinden Fes'de çıkmaz sokaklar toplam yol uzunluğunun %52.4'ünü,Cezayir'de %45.7'sini,Kahire'de %46.8'ini teşkil etmektedir⁴⁷². Şam,Halep,Bağdat ve Samarra gibi düzgün yol sistemine sahip şehirlerde özellikle İslâmiyet'in ilk dönemlerinde,çıkmaz sokak olgusuna pek rastlanmamaktadır. Ancak zamanla,yavaş yavaş çıkmaz sokağın adı geçen şehirlerin yol sisteminin de karakteristik bir özelliği olmaya başladığı görülmektedir. Meselâ,Osmanlılar döneminde Bağdat'ta çıkmaz sokaklar,toplam yol uzunluğunun %24.6'sına,Şam'da ise %43.1'ine ulaşmıştır⁴⁷³.

Çıkmaz sokaklar merkezi bölgeye nazaran daha ziyade ikâmet bölgelerinde yoğunlaşmaktadır(şek.21,23,52,53,58)⁴⁷⁴. Çünkü çıkmaz sokağın oluşumunda etkili olan grupçuluk duygusu ile mahremiyet anlayışı,şehrin herkese açık merkezi bölgesinden daha

çok kişilerin özel hayatını sürdürdüğü ikâmet bölgelerinde söz konusudur.

Çıkma sokak sadece İslâm şehrine has bir özellik değildir. Bu olguya eski Doğu şehirlerinde de rastlanmaktadır(şek. 3)⁴⁷⁵. Nitekim E.Wirth, çıkma sokak olgusunun bölgede İslâmiyet'ten önce de mevcut olduğunu belirterek, bu unsurun İslâm şehrinin karakteristik bir özelliği olamayacağını söylemektedir⁴⁷⁶. Daha önce işaret ettiğimiz gibi çıkma sokak, büyük ölçüde toplumun sosyal yapısıyla ilgili bir oluşum ve bir anlamda grup ve kabile şuurunun somutlaştırılarak şehir sahasına işlenmesidir. Dolayısıyla, bugünkü belediye benzeri kurum veya otoritenin bulunmadığı ve grupçuluk duygularının ağır bastığı toplumlarda, çıkma sokak olgusuna rastlamak her zaman mümkündür. Bu sebeple, çıkma sokağın İslâm hakimiyetindeki bölgelerde, İslâmiyet'ten önce de bulunması gayet tabiidir. Ancak şu hususu hemen belirtmek gerekir ki, İslâm şehrinde çıkma sokak, Eski Mezopotamya ve Doğu şehirlerine oranla daha çok tekrarlanan ve daha belirgin olan bir özelliktir⁴⁷⁷. Söz konusu bu belirginliğin sebebi ise, İslâm şehrinde çıkma sokak olgusunun mevcudiyetinde, ilâve bir faktör olarak, İslâmiyet'le birlikte ortaya konmuş mahremiyet anlayışının da payının bulunmasıdır⁴⁷⁸. Kadını, kendisiyle evlenmesi mümkün olan erkeklerden uzak tutma, ailenin özel hayatını başkalarından gizleme şeklinde hayata akseden bu anlayış, sokağın başkalarının geçişine kapatılmasında etkili olmuştur.

Bazıları ise çıkma sokağın oluşumuna farklı bir yorum getirerek, çıkma sokağı ışınsal ana yol formunun zarurî bir sonucu olarak görmektedir. Bu teze göre, ana caddeler arasında kalan üçgen parsellerin ulaşımı, sağlıklı bir tarzda, ancak çıkma sokaklarla sağlanabilir (şek.59)⁴⁷⁹. Bu fikri yabana atmak pek mümkün değildir. Zira geometrik bir hakikattir ki, çıkma sokak, haçvarî ana yol formuna göre, ışınsal ana yol for-

munda daha çok mevcut olma şansına sahiptir. Bu noktada, İslâm şehirlerinde camide odaklaşan ışınsal yol formu ile çıkmaz sokak arasında bir ilişki kurmak da mümkündür. Bununla birlikte, daha önce izâh ettiğimiz üzere, İslâm şehrinde çıkmaz sokağın oluşumunda etkili olan asıl faktörler toplumun sosyal yapısı ve hayat anlayışıdır.

3-Cadde ve sokakalar genellikle eğri-büğü, başka bir ifadeyle düzgün olmayan bir hat şeklindedir⁴⁸⁰. Nitekim bazıları, İslâm şehrinde geometri anlayışının bulunmadığını belirtmektedir⁴⁸¹. Şam, Halep, Bağdat ve Samarra gibi şehirlerde ise söylediğimiz aksine, özellikle ilk dönemlerde planlı, düzgün yol şebekeleri mevcuttur.

Eğri-büğü, düzensiz yol şebekesi şehirlerin merkezî bölgelerine göre ikâmet bölgelerinde daha belirgindir⁴⁸². Meselâ, İslâm sonrası dönemde, yavaş yavaş, gittikçe düzensizleşen bir yol sisteminin yaratıldığı Şam ve Halep gibi fetihle ele geçirilmiş şehirlerde, eski düzgün yol şebekesine ait izlerin, daha çok bu şehirlerin merkezî bölgelerinde korunduğu görülmektedir (şek. 21, 23). Kanaatimize göre, merkezî bölgenin, siyasî otoritenin gözetim ve denetimine açık bulunması, cami, dârü'l-imâra ve çarşıların yer aldığı bu bölgeye, şehir halkının grupçuluktan soyutlanarak müştereken sahip olması, daha da önemlisi merkezî bölgede ikâmet edilmemesi, bu bölgede yolların düzgünlüğünü olumsuz yönde etkileyecek şahsî tecavüzlere girişilmesine imkân vermemiş olmalıdır.

İslâm şehirlerinde yolların kenarları da düzgün bir hat şeklinde değildir⁴⁸³. Sokak, yer yer kenarında ikâmet edenlerin tecavüzlerine uğradığından, sokak kenarı eğri-büğü yani girintili-çıkıntılı bir durum arz etmektedir. Sokak kenarlarında bulunan evlerin cepheleri, belirli bir doğrultuda ve intizam

içinde değildir. Bazı evler biraz önde, bazıları ise biraz geride kalarak, düzensiz bir görünüm ortaya konmuştur.

4 -Cadde ve sokakların kenarları binaların cepheleriyle değil, üzerinde sadece bir dış kapının yer aldığı avlu duvarlarıyla belirlenmiştir.Sokak, kenarlarına çekilmiş yüksek ve çıplak avlu duvarlarıyla yalıtılmış⁴⁸⁴, âdeta hayatın dışında tutulmuştur. D.Chevallier, bu durumu ifade için, "cephesiz bir sokakta ilerleyiş" tabirini kullanmaktadır⁴⁸⁵.

5-Cadde ve sokaklar genellikle dardır⁴⁸⁶. Oldukça geniş yollara sahip Bağdat ve Samarra şehirleri bu konuda da istisna teşkil etmektedir. İslâm şehrinde cadde ve sokak,sadece geçiş imkânı veren bir yol olarak düşünülmüştür⁴⁸⁷. Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi, İslâm Peygamberi Hz.Muhammed ve daha sonraki İslâm hukukçuları, yollara iki yüklü devenin çarpışmadan geçebileceği kadar bir genişlik verilmesini istemişlerdir. Söz konusu bu genişlik ise 7 zirā(yak.3.5 m.)dır.

Kaynaklarda nakledilen haberlerden,Basra ve Kûfe'de kuruluşu takip eden ilk yıllarda şehir içi yolların pek de dar olmadığı anlaşılmaktadır. Basra'da en büyük cadde 50 zirā(yak.25 m.), diğer caddeler ise 20 zirā(yak.10 m.) genişliğinde yapılmıştır. Kûfe'de de,en büyük cadde 40 veya 50 zirā(yak.20 veya 25 m.),diğer yollar ise 20 ve 30 zirālık(yak.10-15 m.) genişliklere sahiptir. Söz konusu şehirlerdeki sokak genişliklerinin de 7 zirā'(yak.3.5 m.) olduğu bildirilmektedir. Anlaşıldığına göre, adı geçen şehirlerde yollar başlangıçta oldukça geniş yapılmış olsa bile, zaman içinde gittikçe daraltılmıştır⁴⁸⁸. Meselâ,Basra ve Kûfe ile aynı yıllarda kurulan ve muhtemelen bu şehirler gibi ilk yıllarda geniş yollara sahip bulunan Fustat'ta,kazılar sonucu tesbit edilmiş yol genişlikleri 1.5 m. ile 6 m. arasında değişmektedir.

Yolların genişliği ile ilgili bir başka husus, genişliğin yolun her yerinde aynı miktarda tutulmamasıdır. Yani sokağın bazı yerleri dar, bazı yerleri geniştir. Bu durum, daha önce işaret ettiğimiz gibi, etrafında oturanlar tarafından yer yer tecavüze uğrayan sokağın, kenarının düzgün olmamasının bir sonucudur.

İslâm şehirlerinde cadde ve sokaklar arasında, genişlik bakımından çok belirgin bir hiyerarşi mevcuttur. Ana yollardan ayrılan sokak, sokakcık ve çıkmazlar tıpkı bir ağaç görünümündedir(şek.60)⁴⁸⁹. Şehirlerin dış kapılarına açılan caddeler, her zaman en geniş yol grubunu teşkil etmektedir. Meselâ, Kûfe'de ilk yıllarda şehir içi yolların sırasıyla 40,30,20 ve 7 zirâlık genişliklere sahip olduğu bilinmektedir. Fetihle ele geçirilmiş antik planlı şehirlerle, Bağdat ve Samarra'da ise böyle belirgin bir yol hiyerarşisinden söz etmek mümkün değildir. Kanaatimize göre, İslâm şehirlerinde görülen bu belirgin yol hiyerarşisinin sebebi, şehir halkının kabileci bir anlayışın gereği, kendi içinde küçülen ve büyüyen bir gruplaşma özelliğine sahip bulunmasıdır. Bu sosyal yapının sonucu, küçük gruplara hizmet eden yollar dar, büyük gruplara hizmet eden yollar ise geniş yapılmıştır. Yani yolun genişliği, hizmet ettiği grubun büyüklüğüne, küçüklüğüne paralel olarak değişmektedir. Nitekim Kijima Yasufumi de, İslâm şehirlerinde görülen bu ağaca benzer yol sisteminin, toplumun sosyal yapısıyla ilgili olduğunu belirtmektedir⁴⁹⁰.

6- İslâm şehirlerinde yollar üzerine kurulmuş kapılara rastlanılmaktadır⁴⁹¹. Fustat'ta yapılan kazılarda, söz konusu kapılardan bir örnek tesbit edilmiştir(şek.63). Yollar üzerindeki bu kapıların çeşitli maksatlarla kuruldukları anlaşılmaktadır. Bilebildiğimiz kadarıyla, şehir merkezinde yer alan kapılar, ticaretin yoğun olduğu bu bölgenin güvenliğini sağlamak için yapılmıştır⁴⁹². İkâmet bölgelerinde bulunan sokak kapılarını ise, gü-

venliğin yanında, kapı gerisinde ikâmet eden grubun mahremiyetini azamiye çıkarma gayretinin bir sonucu olarak görmek de mümkündür.

D) ÇARŞI VE PAZARLAR

İslâm şehirlerinde ticaret ve buna bağlı olarak ticaretin yapıldığı çarşı ve pazarlar çok önemli bir yere sahiptir. D. Chevallier, çarşının tarihi gelişimi ile İslâm'ın yayılışı arasında bir paralellik bulunduğuna işaret ederek, İslâmiyet'in çarşı organizasyonuna yaratıcı bir güç kattığını ve âdeta onu, yeniden ortaya koyduğunu belirtmektedir⁴⁹³. Bize göre, çarşının İslâm şehrinde bu derece önemli bir yere sahip bulunmasının bazı sebepleri vardır. Bu sebepleri şöylece sıralamak mümkündür.

Bilindiği üzere, İslâmiyet'ten önce Arap Yarımadası'nda yerleşik hayat süren Araplar'ın çoğu ticaretle uğraşmaktadır. Özellikle bölgenin en önemli merkezi, İslâmiyet'in beşiği Mekke'de ekonomik hayat tamamen ticarete dayanmaktadır⁴⁹⁴. İşte İslâm öncesi dönemde, meskun Arap hayatında çok önemli ve hayatî bir yere sahip bulunan ticarî faaliyetler, bu sahada kazanılmış tecrübe ve bilgilerin toplumsal bir miras olarak yeni nesillere aktarılmasıyla, İslâm sonrası dönemde de eski önemini ve seçkin yerini devam ettirmiştir.

Buna ilâveten, İslâmiyet'in doğduğu ve yayıldığı bölge, uluslararası ticarî faaliyet için müsait bir konuma sahiptir. Doğu ve Batı'yı birbirine bağlayan ticarî yollar, İslâm hakimiyetindeki topraklardan geçmektedir. Bu durum İslâm şehirlerinin ticarî aktivitelerini olumlu yönde etkilemiştir.

İslâm şehirlerinde ticarî faaliyetlerin büyük bir önemi hâiz olmasının bir başka sebebi de, ticaretin dinî buyruklarda

övülmesi ve pek çok İslâm büyüğünün ticaretle uğraşması sebebiyle, bu iş kolunun Müslümanlar nezdinde oldukça cazip ve itibarlı bir yere sahip bulunmasıdır⁴⁹⁵.

İslâm çarşıları arasında belirgin bir benzerlik mevcuttur. Farklı coğrafyalara ve farklı zaman dilimlerine ait olmakla birlikte, İslâm çarşılarının genel olarak aynı ortak özelliklere sahip bulundukları görülmektedir. Nitekim E.Wirth ve Ş. Abdulac, İslâm şehirlerinin yegâne karakteristik özelliği olarak çarşığı görmektedirler⁴⁹⁶. İslâm çarşılarıyla ilgili olarak tesbit edebildiğimiz belli başlı özellikler şunlardır.

1-İslâm şehirlerinde ticarî faaliyetlerin büyük bir kısmı, şehir merkezinde bulunan büyük caminin etrafında toplanmıştır. Aslında sadece İslâm şehirlerinde değil, insanlık tarihi boyunca başka pek çok şehircilik anlayışında da, çarşılar genellikle şehirlerin merkezinde, çekirdek kısmında yer almıştır⁴⁹⁷. Mabet gibi çarşı ve pazarların da şehirlerin çekirdek kısmında konumlanması, son derece mantıkî ve tabii bir durumdur. Zira, bir şehirde oturan insanların rahat ve kolayca ihtiyaçlarını temin edebilecekleri ve satıcıların da mallarını satabilecekleri en müsait yer, o şehrin kenarı değil, çekirdek kısmıdır. Bununla birlikte, ticarî faaliyetlerin şehirlerin çekirdek kısmında toplanmasının asıl sebebi, şehir merkezinde yer alan bazı unsurların özellikle de mabedin, şehir halkını kendine çekici bir özelliğe sahip bulunmasıdır. Kanaatimizce, İslâm şehrinde içtimai hayatın yegâne odak noktasını şehir merkezinde yükselen caminin teşkil etmesi ve Müslümanların da ticarî faaliyetlere, yukarıda izâh ettiğimiz üzere biraz fazla ilgi duymaları, İslâm şehrindeki mabet-çarşı beraberliğini, başka şehircilik anlayışlarında olduğundan daha belirgin kılmıştır.

İslâmiyet'in ilk yıllarındaki Mekke ve Medine çarşılarının konumu ve tanzimi konusunda çok az şey bilebiliyoruz. Bununla

birlikte, mevcut bilgilerden anlaşıldığına göre, Mekke'de ticarî faaliyetlerin önemli bir kısmı, şehrin merkezinde bulunan Mescidü'l-Haram'ın etrafında toplanmıştır. Müslümanların fetih topraklarında inşa ettikleri Basra ve Kûfe'de de ticarî faaliyetlerin belirgin bir tarzda cuma caminin etrafında yoğunlaştıkları görülmektedir. Meselâ, bu iki şehirden Basra'da ilk asırlarda, tek bir çarşı mevcuttur ve bu çarşı caminin etrafında bulunmaktadır. Fustat, Kayravan, Kaṭā' ve Mutaşım'ın kurduğu Samarra'da da çarşılar, şehir merkezini belirleyen caminin civarında toplanmıştır. Buna karşılık Bağdat'ta ilk yıllarda çarşıların, şehrin dış kapılarına açılan ana caddeler üzerinde yer aldığı, Halife Mutevekkil'in kurduğu Samarra'da ise çarşıların, antik Roma şehirlerinde olduğu gibi, şehrin ana caddesi üzerinde toplandığı görülmektedir. Yine H.II./M.VIII. asrın başlarında Kayravan'da da, çarşıların tanziminde antik Roma anlayışının tesirinde kalındığı anlaşılmaktadır.

Fetihle ele geçirilmiş şehirlerde ise, İslâm sonrası dönemde çarşılar, yavaş yavaş eski konumlarını terkederek şehir merkezinde kurulan camiler etrafında toplanmaya başlamıştır⁴⁹⁸.

Şehirlerde cami sayısı arttıkça çarşı sayısının da arttığı, başka bir ifadeyle çarşı ve caminin her zaman birlikte mevcut olduğu görülmektedir. Meselâ, Bağdat'ta çarşılar sur dışına Kerh bölgesine nakledilince, hemen bu ticarî bölgenin ortasında bir de cami inşa edilmiştir. Yine Basra'da H.IV./M.X. asırda üç camiden ve üç de çarşıdan söz edilmektedir⁴⁹⁹. Esasen İslâm şehrindeki cami-çarşı beraberliği dîni bir boyuta da sahiptir. Bazı İslâm âlimleri, cuma namazının ancak ticarî faaliyetlerin cereyan ettiği yerleşim birimlerinde kılınabileceğini belirtmektedir⁵⁰⁰. Eski dönemlerde olduğu kadar belirgin olmamakla birlikte, cami-çarşı beraberliğini günümüz İslâm şehirlerinde de görmek mümkündür.

İslâm şehirlerinde ticarî faaliyetlerin önemli bir kısmı şehrin merkezindeki büyük caminin etrafında toplanmakla birlikte, şehir merkezinden uzakta kurulmuş çarşı ve pazarlara da rastlamak mümkündür. Nüfus ve alan bakımından belirli bir büyüklüğe erişen şehirlerde, merkezde yer alan çarşıların dışında şehrin çeşitli yerlerinde yeni çarşılar kurulmuştur. Ayrıca ileride bahsedeceğimiz üzere, bazı malların ticareti de özel durumları gereği şehir merkezinde değil, dış bölgelerde yapılmaktadır. İslâm şehirlerinde ticarî faaliyetlerin caminin çevresi dışında toplandığı diğer yerler, şehrin kapılarının civarı ve şehir çekirdeğinden bu kapılara uzanan ana yollar üzeridir⁵⁰¹.

2-İslâm çarşılarında, İslâmiyet'in ilk yıllarından beri, ticaret erbabının kendi aralarında, yaptıkları ticarî faaliyet çeşidine göre gruplara ayrıldığı ve aynı ticaret çeşidiyle uğraşanların belirli bir çarşıda toplandıkları görülmektedir⁵⁰². Bu itibarla, İslâm çarşılarında, bakırcılar arasında ayakkabıcıları, kuyumcuların içinde de kumaş satıcılarını bulmak mümkün değildir. G.Marçais, İslâm çarşılarında görülen bu fonksiyonel farklılaşma ve branşlaşmanın, Batı çarşılarındakinden daha bariz olduğunu ve daha uzun süre korunduğunu belirtmektedir⁵⁰³. Ticaret ve zanaat erbabı arasında görülen bu ayırım, tabii olarak çarşı isimlerine de yansımış ve çarşılar, genellikle orada cereyan eden ticarî faaliyet türünün adıyla anılmıştır.

İstisnasız bir şekilde, tüm İslâm şehirlerinde mevcudiyetine şahit olduğumuz bu fonksiyonel farklılaşma ve ihtisaslaşmanın, özellikle H.I./M.VII. asırdan sonra daha da belirginlik kazandığı anlaşılmaktadır. Kûfe, Fustat ve Kayravan çarşılarında, H.I.-II./M.VII.-VIII.asırlarda gerçekleştirilen yenilemeler neticesinde ve Bağdat'ta da, çarşıların sur duvarı dışına çıkarılarak Kerh bölgesine nakledilmesi sonrasında, her meslek grubuna ayrı ayrı yerler tahsis edilmiştir.

3- İslâm şehirlerinde çarşılar rastgele konumlanmamıştır. Aynı cins ticaretin yapıldığı herhangi bir çarşının şehirden şehire değişmeyen sabit, standart bir konumu vardır⁵⁰⁴. Meselâ kuyumcular çarşısı, daha doğrusu bu ticaret çeşidine ayrılmış çarşı, bütün şehirlerde aynı konuma sahiptir. Bununla birlikte, sayıları oldukça sınırlı kimi şehirlerde, özel durum ve şartların zorlamasıyla, söz konusu genel anlayışa kısmen ters düşen bazı farklı düzenlemelere gidildiği de bir gerçektir⁵⁰⁵.

Ticaret ve zanaat erbabı içinde her zaman caminin en yakınında, aşhâbü's-şayârife(kuyumcular)⁵⁰⁶ ve aşhâbü'l-varrâkî-ne (kitapçılar ve kağıtçılar) rastlanmaktadır. Bunlardan başka, aşhâbü's-seyyâgîn(yiyecek ve içecek satıcıları), aşhâbü's-şâbû-niyyîn(sabuncular), aşhâbü't-temmârîn(hurmacılar) ve aşhâbü'l-atîârîn de(koku satıcıları), caminin yakınında konumlanmış diğer satıcılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Adı geçen bu satıcıların gerisinde, sırasıyla ayakkabıcılar, kumaş satıcıları, mutfak eşyası satıcıları, bakırcılar ve çilingirciler yer almaktadır⁵⁰⁷. Kirletici ve pis kokulu, başka bir ifadeyle şehir merkezinde bulunması mahzurlu olan ticaret ve zanaat faaliyetlerinin ise şehrin kapıları civarında veya dış bölgelerde toplandığı görülmektedir. Meselâ, Basra'da dericilerle saman satıcıları, şehrin güneybatısına düşen Mirbad'da, gıda meddeleri satanlar ise kuzeydoğuda bulunan Kellâ'da konumlanmışlardır. Kûfe'de de, katır, eşek ve deve ticaretiyle uğraşanlar, binek hayvanı eşyası imal edenlerle demirciler, şehrin batısındaki Künâse'de yerleşmişlerdir.

4- H. I./M. VII. asırdan itibaren İslâm çarşılarında toptancı perakendeci şeklinde bir ayırımın mevcut olduğunu sanıyoruz⁵⁰⁸. Basra'da Şattü'l-Arap kenarında, Fustat'ta ise Nil Nehri boyunca kurulmuş ticaret ambarlarının, toptan ticarete ayrılmış yerler olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁹. Kaysâriye ve han gibi isimlerle biraz geç bir devirde ortaya çıkan ticarî yapılar

da, genellikle toptan ticaretin yapıldığı yerlerdir⁵¹⁰. Bununla birlikte, şimdilik mevcut bilgilerimizin, bu ayırımın İslâm çarşılarının karakteristik, yaygın bir özelliği olduğunu kesin biçimde ortaya koymaya yetmediğini belirtmek isteriz⁵¹¹.

5-İslâm çarşılarında, zanaat faaliyetlerinin ticarî faaliyetlere göre daha zayıf kaldığı anlaşılmaktadır⁵¹². Osmanlı dönemi büyük Arap şehirlerini inceleyen A.Raymond da, böyle bir tesbitte bulunmuş ve bu durumu teknik seviyenin zayıflığına bağlamıştır⁵¹³. Kanaatimize göre, ilk Müslümanların zanaatten çok ticaretle uğraşmaları ve daha sonra gelen nesillerin de, atalarından öğrendikleri ve çok iyi bildikleri bu işi diğer iş kollarına tercih etmeleri, bu sonucu hazırlayan sebeplerden biridir. Bunun yanında, bilindiği gibi ilk İslâm topraklarının büyük bir kısmı çöllerle kaplıdır. Dolayısıyla ziraate elverişli olmayan bu topraklar, imalât ve zanaat faaliyetlerinin önemli bir unsurunu teşkil eden hammaddeden yoksundur. Bu durum, İslâm çarşılarındaki imalât ve zanaat faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Bundan başka, özellikle Abbasiler döneminden önce, Müslümanların teknik bakımından oldukça geri bir seviyede bulunduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir.

6-İslâm şehrinde ticarî faaliyetlerin yoğunlaştığı merkezî bölge ile ikâmet bölgeleri arasında kesin bir ayırım mevcuttur⁵¹⁴. Aslında bu ayırım, belirli bir ölçüde bütün şehirlerde görülebilen çok tabii bir durumdur. Ancak İslâm şehirlerinde bu ayırımın, çok belirgin tarzda ortaya konduğu görülmektedir⁵¹⁵. Bize göre söz konusu ayırımın, İslâm şehirlerinde çok bariz bir şekilde ortaya konması, İslâm toplumunun sosyal yapısıyla ilgilidir. Çeşitli yerlerde de işaret ettiğimiz gibi, İslâmî hayat anlayışında aile hayatı mahremdir. Bu mahremiyeti, şehrin hareketli, herkese açık bölgesinde temin etmek mümkün değildir. Araplar arasındaki kabilecilik anlayışının da, bu ayırımın belir-

ginliğini artırmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira şehir merkezi, fonksiyonu gereği kabileci duygulara yaşama imkânı vermeyen bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla kişi, pek çok ortak değeri paylaştığı kabilesiyle birlikte, çarşıların yoğunlaştığı merkezî bölgenin dışında ikâmet etmeyi tercih etmiştir. R.Berardi söz konusu bu ayırımın, İslâm şehrinin fizikî görünümüne de yansıdığını ve evler bölgesi ile çarşılar bölgesinin, birbirinden farklı fizikî görünümlere sahip bulunduğunu belirtmektedir⁵¹⁶.

Çarşıların fizikî yapıları konusunda ise şunları söylemek mümkündür.İslâmiyet'in ilk yıllarında Müslümanlar tarafından kurulmuş şehirlerde, çarşıların çok iptidai bir fizikî yapı arzettiklerini görüyoruz. Meselâ, ilk zamanlarda çarşıların bir kısmının örtüsüz, bir kısmının dal, saman sapı ve hasırlarla örtüldükleri, Medine'de olduğu gibi bazı çarşıların da iplerle gerilmiş çadırlardan teşekkül ettiği bilinmektedir⁵¹⁷. H.I./M. VII. asrın sonlarından itibaren ise, üstü tonozlarla örtülü, planlı muntazam çarşıların kurulmaya başlandığı görülmektedir.

Çarşılar genellikle bir sokak boyunca dizilmiş dükkanlardan oluşmakta ve çoğu kere güvenlik gerekçesiyle uç noktalarından kapılarla kapatılmaktadır⁵¹⁸. Bazen bir kavşak noktasında veya bir meydanda kurulmuş çarşı ve pazarlara da rastlamak mümkündür⁵¹⁹. Bazı bölgelerde çarşıların, gelip geçenleri yağmurdan ve güneşten korumak maksadıyla sakıfe diye bilinen sıra saçaklara sahip bulunduğu anlaşılmaktadır⁵²⁰.

Ortaçağ'dan Modern döneme kadar İslâm şehirlerinde, dükkânların çok az değişikliğe uğradığını belirten A.Raymond, İslâm çarşılarında görülen yaygın dükkân tipini şöyle tasvir etmektedir: "Dükkânlar geceleri ağaç kapaklarla kapatılmaktadır. Muhtemelen bu ağaç kapakların üst kısmı, kapı sundurması şeklinde yukarı kaldırılmakta, alt kısmı ise dükkânın önünde bir tezgah

oluşturacak biçimde aşağı kıvrılmaktadır. Dükkânın tabanı, genellikle sokak seviyesinden biraz yüksek tutulmakta ve ön kısmında bir banket bulunmaktadır"⁵²¹.

İsim ve formunun Bizans'tan alındığı kabul edilen ve İslâm çarşılarında, biraz geç bir devirde karşımıza çıkan kaysâriye ile hanlar ise avlulu, kare veya dikdörtgen formda yapılarıdır⁵²².

E) MAHALLELER ve EVLER

1-Mahalleler

İslâm şehirleri küçük birimlere, mahallelere bölünmüştür. şehirlerin mahallelere bölünmesi, hiç kuşkusuz sadece İslâm şehirlerine has bir özellik olmayıp, bütün şehirlerde görülen bir durumdur. Fakat İslâm şehirlerinin çoğunda mahallelere bölünme olgusu, idarî anlamda bir bölünmenin ötesinde, belirgin biçimde ortaya konmuş, fizikî bir boyuta sahiptir. Başka bir ifadeyle, İslâm şehirlerinde mahalleler, fizikî bakımdan birbirinden ayrı, farklı üniteler halinde konumlanmışlardır. Meselâ, Fustat'ta ilk yıllarda mahalleler, birbirinden boş sahalarla ayrılmış, hatta ayırımı belirginleştirmek için mahalleler arasına kazıklar çakılmıştır⁵²³. Yine Fustat'ta daha sonraki dönemlerde ise, etrafı duvarlarla çevrilerek diğer evlerden ayrılmış, bir grup evi kapsayan kapalı ünitelerin mevcudiyetinden söz edilmektedir. İslâm hakimiyetine girmiş Şam, Halep ve Kurtuba gibi şehirlerde de, zamanla birbirinden kesin biçimde ayrılmış mahallelerin teşekkül ettiği görülmektedir⁵²⁴. İslâm şehirlerini tasvir eden şehir tarihçileri, duvarlarla çevrilmiş mahallelerden ve bu mahalleleri geceleyin dışarıya kapatan kapı sistemlerinden

bahsetmektedir⁵²⁵. Semerkant ve Kahire gibi pek çok İslâm şehrinde, bugün hâlâ kullanılmakta olan mahalle kapılarına rastlamak mümkündür(şek.64).

İslâm şehirlerinin mahalleler şeklinde ünitelere bölünmesinin ve bu bölünmenin şehrin fizikî görünümüne de yansımalarının elbette bazı sebepleri vardır. Kanaatimize göre, bu durumu yaratan sebeplerden en etkili olanı, İslâm toplumunda özellikle de İslâmiyet'in ilk mensubu Araplar arasında görülen kabilecilik anlayışıdır. Kabilecilik, kelimenin anlamından da anlaşılacağı üzere, ayrılıkçılık ve bölücülük demektir. Bilindiği gibi, Müslümanların fetih topraklarında inşa ettikleri askerî karakterli ilk şehirlerde halk, her kabile ayrı bir mahalle teşkil edecek şekilde iskan edilmiştir. Daha önceleri kabile kabile, grup grup çadırlarda hayat süren göçebe Araplar, garnizon şehirlerin kurulmasıyla, belirli bir yerde ikâmet etmek durumunda kalmışlar ve kabileciliğin dürttüğü ayrılıkçı duyguların tesiriyle, şehirlerde de, yine eski kabile gruplarını muhafaza ederek yerleşmişlerdir. Nitekim, bazıları ilk İslâm şehirlerinde kabile=mahalle şeklinde bir düzenlemeye gidilmesini, o günkü İslâm toplumunun sosyal yapısının, şehir plânı üzerine yansımaları olarak görmektedir⁵²⁶. Zira katı bir kabilecilik anlayışına sahip bu insanları, o günün şartlarında, kabilelerinden ayırarak karışık bir halde iskan etmek mümkün değildir.

Fetihle birlikte, başka din ve kültürlere mensup insanların yaşadığı şehirlerin İslâm hakimiyetine girmesi ve Araplar'ın dışında başka milletlerin de İslâmiyet'i kabulüyle, mahalleler arasında görülen ayırımda, kabileciliğin yanında din ve millet farklılığının da etkili olduğu ve genellikle ayrı dine veya millete mensup kişilerin, ayrı ayrı mahallelerde ikâmet ettikleri görülmektedir⁵²⁷.

İslâm devleti ve şehirlerinin yönetim biçiminin de, dolaylı şekilde mahalleler arasında görülen fizikî bölünmede etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, İslâm ve Doğu şehirleri Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi özerk bir idareye sahip değildir⁵²⁸. Bu durum, merkezî otoritenin zayıf düştüğü veya etkisiz kaldığı dönemlerde, halkı, kendi güvenliklerini sağlamaya sevketmiş ve böylece şehir nüfusunu teşkil eden farklı gruplar, ikâmet bölgelerini duvarlar ve kapılarla ayırarak, kendi güvenliklerini temine çalışmışlardır⁵²⁹. Meselâ M.X. ve XI. asırlarda, Bizans saldırıları ve iç karışıklıklar sebebiyle, Halep şehrinin dış dünya ile münasebetleri kesilmiş ve neticede şehir, kapalı küçük ikâmet birimlerine ayrılmıştır⁵³⁰.

İslâm şehirlerinde mahalleler arasında görülen bu fizikî ayırım, eski Doğu şehirlerinde de bulunan bir özelliktir. Eski Mezopotamya ve İran'da şehirler, birbirinden duvarlarla ayrılmış mahallelere bölünmüştür⁵³¹. İslâm toplumunun eski Doğu'nun bir parçası olduğu, bilhassa toplumsal yapı bakımından, Doğu milletleri arasında yakın bir benzerlik bulunduğu dikkate alınır-sa, İslâm şehirlerinde mahalleler arasında görülen fizikî ayırırma, eski Doğu'da da rastlanılmasının gayet tabii bir durum olduğu anlaşılabacaktır.

İkâmet bölgelerinde mahalleler arasında görülen bu belirgin ayırırma karşılık, şehirlerin çekirdek bölgelerinde kabile, din veya millet farklılığına dayanan bir bölünme söz konusu değildir. Merkezî bölge fonksiyonu gereği ayrılıkçılığın etkili olmadığı tarafsız bir sahadır⁵³². Bununla beraber, daha önce çarşı ve pazarlar konusunda da belirttiğimiz gibi, ticarî faaliyetlerin yoğun olduğu merkezî bölge ile ikâmet bölgeleri arasında bariz bir ayırım mevcuttur.

2-Evler

Mimarî form bakımından İslâm şehirlerinde, avlulu ve avlusuz olmak üzere başlıca iki tip konut bulunduğu ve bu iki grup konuttan avlulu evin asıl yaygın konut tipini teşkil ettiği görülmektedir⁵³³. Avlulu ev, sadece İslâm dünyasında değil, Akdeniz, Eski Doğu, Orta Asya, Antik Batı ve muhtemelen Arap Yarımadası'nda da bilinmektedir⁵³⁴. Bununla birlikte, şu bir gerçektir ki, İslâm toplumu bu konut tipini fazlasıyla benimsemiş ve âdetâ kendine ait bir unsur kılmıştır.

İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte avlulu ev tipinin de yaygınlaştığı, başka bir ifadeyle Müslümanların bu ev tipine çok fazla rağbet ettiği dikkate alınırsa, avlulu ev tipiyle İslâm'ın getirdiği hayat anlayışı arasında bir ilişki kurulduğu anlaşılabacaktır⁵³⁵. Avlulu ev, bir yandan avlusuyla aile bireylerine sokağı aratmayacak açık bir alan sağlarken, diğer yandan aileye, İslâm'ın istediği şekilde özel hayatını başkalarından gizleme imkânı da vermektedir. Bu ev tipi, eve misafir kabul edildiğinde, diğer aile bireylerini özellikle kadınları misafirden tecrid etmeye müsait bir forma sahiptir. Ayrıca, kanaatimize göre avlulu ev formu, çok sayıda bireyden oluşan bir aile yapısına sahip bulunan Müslüman toplumun sosyal yapısına da uygun düşmektedir. Zira bu ev tipi, avlu etrafına dizilmiş müstakil odalar sayesinde, birkaç evli çiftin birlikte bulunduğu kalabalık bir aile grubuna, aile içi mahremiyet ihlâl edilmeksizin bir arada ikâmet imkânı sağlamaktadır.

Avlulu ev formunun İslâm dünyasında yaygın bir konut tipi olmasının bir başka önemli sebebi, bu yapı tarzının, içinde oturanları aşırı sıcaklıktan koruyucu bir düzenleme biçimine sahip bulunmasıdır. Bilindiği gibi, İslâm dünyası sıcak bir iklim kuşağı üzerinde yer almıştır. Kanaatimizce dinî faktörle-

rin yanında, bölgede görülen aşırı sıcaklık da avlulu ev formunun oluşumunda ve benimsenmesinde etkili olmuştur⁵³⁶. Nitekim O.Grabar, İslâm dünyasının soğuk ve tropikal bölgelerinde avlulu evin pek yaygın olmadığını belirterek, bu yapı tarzının dinî sebeplerden daha çok, coğrafî yani iklimsel sebeplerle benimsendiğini ileri sürmektedir⁵³⁷.

Bazılarına göre ise avlulu evin formu, caminin daha doğrusu Medine'de İslâm Peygamberi tarafından kurulan Mescidü'n-Nebevî'nin formundan alınmıştır. Yani bir bölümü Hz.Muhammed'e ev olarak düzenlenen bu mescidin formu, ev inşasında Müslümanlara örneklik etmiştir⁵³⁸.

Avlulu evlerin genellikle birbirine yakın ortak bir plan anlayışına sahip bulundukları anlaşılmaktadır. Ortada bir avlu yer almakta ve avlu etrafına dizilmiş çok sayıda oda bulunmaktadır⁵³⁹. Avlunun etrafını çeviren odaların kapı ve pencereleri avluya açılmaktadır.Yani ev ışık ve havayı avludan almaktadır⁵⁴⁰. Sokak kenarı, üzerinde sadece dış kapının yer aldığı çıplak bir duvarla kapatılmıştır⁵⁴¹. Aile mahremiyetini maksimum düzeye çıkarmak gayesiyle, sokağın her iki yanında sıralanan evlerin sokak kapılarının birbirine bakmamasına dikkat edilmiştir⁵⁴². Avluda bazen su(fıskiye, havuz), çiçek ve ağaç gibi unsurlara da rastlanılmaktadır⁵⁴³.

Avlusuz ev tipine gelince, bu tip daha çok Güney Arabistan'da, Nil Deltası'nda ve Kızıl Deniz kıyılarında görülmektedir⁵⁴⁴. Adı geçen bölgeler aynı zamanda çok katlı binaların da yaygın olduğu yerlerdir⁵⁴⁵. Avlusuz yapı tarzıyla çok katlı bina inşası arasında görülen bu paralellikten hareketle, İslâm şehirlerinde çok katlı evlerin yaygınlaşmaya başladığı H.IV.-V./M.X.-XI.y.y.'dan sonra,avlusuz ev tipinin de yaygınlaşmış olabileceğini düşünebiliriz.

Kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamakla birlikte, avlulu ve avlusuz ev tipinin yanında, İslâm şehirlerinde, pek yaygın olmayan bir üçüncü ev tipinden daha söz etmek mümkündür. "Havş" veya "driba" denilen büyük ve şekilsiz bir iç boşluğun etrafını çeviren küçük, basit konutların oluşturduğu bu tip⁵⁴⁶, kısmen merkezî avlulu evin büyütülmüş formunu hatırlatmaktadır(şek.69). Bir çeşit kollektif ev görünümündeki bu yapı tarzının, birden çok aileden müteşekkil bir grubun ikâmet ihtiyacına cevap verdiği kesindir. Genellikle şehirlerin fakir bölgelerinde görülen bu konut tipinin⁵⁴⁷, avlulu bir eve tek başına sahip olamayan fakir ailelerin ortak bir avlu etrafında toplanarak, bu arzularını müştereken gerçekleştirme temayülünden doğduğu kanaatindeyiz.

Evlerin yüzölçümleri ve kat sayıları hakkında da şunları söyleyebiliriz. İslâmiyet'in ilk yıllarında evler, genellikle tek katlı ve birkaç odadan müteşekkil, basit, küçük kulübeler şeklindedir. İlk Müslümanların komşu mahremiyetini ihlâlâ imkân vermemek için, evlerini çok katlı yapmaktan kaçındıkları, hatta pencere ve çatı gibi unsurları da komşu mahremiyetini etkilemeyecek bir şekilde düzenledikleri belirtilmektedir⁵⁴⁸. Ayrıca kaynaklarda geçen bir haberde, Hz. Ömer'in Kûfe halkından evlerini azamî üç odalı yapmalarını ve binalarda yükseklik yarışına kalkışmamalarını istediği ifade edilmektedir⁵⁴⁹. Bununla beraber, şu hususu da gözden uzak tutmamak gerekir ki, İslâmiyet'in ilk yıllarındaki yapı usul ve tekniğiyle, özellikle de taş ve ağaç malzemenin bulunmadığı yerlerde çok katlı bina inşa etmek oldukça güç bir iş olmalıdır. Bahsettiğimiz üzere, İslâmiyet'in ilk yıllarında evler genellikle tek katlı olmakla birlikte, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Güney Arabistan, Nil Deltası ve Kızıl Deniz kıyılarında, İslâm öncesi dönemlerden beri çok katlı evler hep mevcut olagelmıştır.

Zenginliğin ve refahın artması, yapı usul ve tekniğinin gelişmesiyle konutların yüzölçümlerinin büyüdüğü, yüksekliklerinin de arttığı görülmektedir. Müslüman toplumun yeterli bir zenginliğe ulaştığı Abbasiler döneminde, konut dahil bütün yapıların boyutları büyük tutulmuştur. Seyyahların ifadelerine göre, H.IV./M.X.y.y.'dan sonra, İslâm dünyasında çok katlı evlerin yaygınlaştığı ve giderek çok sayıda kata sahip oldukça yüksek binaların kurulmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Çok katlı evler daha çok şehir merkezinde toplanmakta ve şehir çekirdeğinden uzaklaştıkça evlerin yükseklikleri azalmaktadır⁵⁵⁰.

Konutları boyutlarının büyüklüğü, küçüklüğü bakımından da birkaç gruba ayırmak mümkündür. İdarecilerle yakınlarının ikâmet ettiği kaşrlar(saraylar), en büyük boyutlu konutlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Seçkin kişilerin ikâmet ettiği dârlar (konaklar) ise büyüklük bakımından ikinci sırada gelmektedir. Sayıları oldukça sınırlı bu iki konut grubunun dışında, sıradan halkın ve askerlerin oturduğu basit, küçük boyutlu evler de asıl yaygın konut grubunu teşkil etmektedir⁵⁵¹. Söz konusu bu konut gruplarından kaşrların, şehrin muhtelif yerlerine serpiştirildikleri, dârların da genellikle şehir merkezi yakınında yer aldıkları görülmektedir⁵⁵². Fakir halkın oturduğu evler ise, merkezî bölgenin dışında, şehrin kenar mahallelerinde toplanmıştır⁵⁵³.

F) DİĞER UNSURLAR

1-Hamam

Hamam, İslâm şehirlerinde en sık rastlanan yapılardan biridir. Çünkü Müslümanlar için hamam, tabii olduğu kadar, dinî

bir ihtiyaca da cevap vermektedir. Bu yüzden İslâmiyet'in ilk yıllarından beri, İslâm dünyasında hamam hep mevcut olagelmıştır.

İslâm şehirlerinde iki grup hamam mevcuttur. İdarecilerin oturduğu sarayların yanında, çoğu kere saraya ek bir yapı şeklinde karşımıza çıkan hamamlar, halka açık olmayıp sadece idarecilere aittir. Meselâ ilk yıllarda Basra'da, "emirlik hamamı" ismiyle anılan ve dârü'l-imâranın yanında bulunan bir hamamdan bahsedilmektedir. Halka açık umumî hamamların ise genellikle şehirlerin merkezî bölgelerinde bulunduğu ve çoğu zaman cami, mescit gibi yapıların yanında yer aldığı görülmektedir⁵⁵⁴.

Bazıları hamamın İslâm dünyasına Batı'dan intikal etmiş antik bir miras olduğunu belirtmektedir⁵⁵⁵. Özellikle mimarî form bakımından, İslâm dünyasının antik Batı şehirlerindeki hamamlardan etkilendiği bir gerçektir. Nitekim, Emeviler döneminde kurulmuş Kusayr-ı Amra'nın yanında yer alan hamamın, düzenleme bakımından antik Roma hamamlarına benzediği görülmektedir⁵⁵⁶. Bununla beraber, İslâm Dini'nin getirdiği temizlik anlayışının daha doğrusu temizliğe verdiği aşırı önemin, hamamın İslâm şehirlerinde oldukça yaygın bir unsur olmasında etkili olduğu kanaatindeyiz.

2-Mezarlık ve Türbeler

İslâm şehirlerinde özellikle İslâmiyet'in ilk yıllarında, her kabile kendine has hususî bir mezarlığa sahiptir. Kabile mezarlıklarının yanında, umumî mezarlıklar ve belirli şahıslara ait özel mezarlar da mevcuttur⁵⁵⁷. Kabile mezarlıklarının genellikle kabilenin ikâmet ettiği mahallin ortasında veya kenarında, umumî mezarlıkların ise şehirlerin dış bölgelerinde yer aldıkları görülmektedir⁵⁵⁸.

H.III./M.IX.y.y.'dan itibaren İslâm dünyasında mezarlar üzerinde kurulmuş türbelere rastlanmaktadır⁵⁵⁹. Kaynaklarda geçen bazı rivayetlerde, mezarlar üzerine bina yapılması âdetinin Hz.Ömer zamanından beri mevcut olduğu belirtiliyorsa da⁵⁶⁰, İslâmiyet'in ilk yıllarında böyle bir olgunun mevcudiyeti pek mümkün görünmemektedir. Zira bilindiği gibi İslâmiyet, putperestliğe büyük bir tepki göstermiştir. Böyle bir dinin, henüz putperestlik tehlikesinin tam olarak yok olmadığı ilk zamanlarda, kabirler üzerine bina yapılmasına hoş bakması düşünülemez. Üstelik hadis kitaplarında kabirler üzerine bina kurulmasını yasaklayan bir hadis de rivayet edilmektedir⁵⁶¹. Kanaatimize göre türbe olgusu, Şîî anlayışın teşekkülünden sonra, H.II.-III./M.VIII.-IX.y.y.'larda, İran veya Doğu tesiri olarak, Şîî Müslümanlar vasıtasıyla İslâm dünyasına sokulmuştur⁵⁶². Nitekim tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Şîî İslâm anlayışının hâkim olduğu bölgelerde, türbe inşasının da yaygın olduğu görülmektedir⁵⁶³.

İslâm tarihinde mevcudiyetine şahit olunan en eski türbe örneği, Abbasî Halifesi Mustanşır tarafından inşa edilen Kubbetü's-Süleybiye'dir. Adı geçen türbe, H.III./M.IX.y.y.'a aittir⁵⁶⁴. İslâm şehirlerinde ayrıca, bazı türbelerin yanında kurulmuş mescit ve zaviyelere de rastlanılmaktadır⁵⁶⁵.

3-Park ve Bahçeler(Yeşil Alanlar)

İslâm şehirlerinde özellikle fetihler sırasında kurulmuş askerî karakterli şehirlerde, ilk zamanlarda park ve bahçelerin mevcudiyetinden bahsedilmemektedir. Kanaatimize göre bu yokluğun birkaç önemli sebebi vardır. Bilindiği gibi Müslümanlar tarafından inşa edilen ilk şehirler askerî maksatlı, plansız, kendiliğinden teşekkül etmiş yerleşimlerdir. Buna ilâveten, daha önceki bölümlerde belirttiğimiz üzere, İslâm'ın ilk muhatabı Araplar'ın

da büyük çoğunluğu şehir hayatına ve tabii olarak onun gereklerine yabancıdır. Dolayısıyla bu şartlar altında kurulup gelişmiş İslâm şehirlerinde park ve bahçelerin bulunmaması tabiidir. Ayrıca, İslâmiyet'in yayıldığı bölgelerin oldukça az yağış alması, hatta bir kısmının çöllerle kaplı olması da, şehirlerde yeşil alanların kurulmasını olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Çünkü bu olumsuz coğrafi şartlarda park ve bahçelerin kurulması, epeyce masraf ve emek gerektiren bir iştir. İslâm devleti ise ilk yıllarda, böyle pahalı bir işi gerçekleştirebilecek zenginliğe sahip değildir.

Yukarıda saydığımız olumsuz faktörlerin, Emeviler döneminin sonlarında özellikle de Abbasiler döneminde kısmen ortadan kalkmaya başlamasıyla birlikte, İslâm şehirlerinde park ve bahçelerin kurulmaya başlandığı ve bu unsurların gittikçe yaygınlaştığı görülmektedir. Meselâ Medine'de 'Aķık Vadisi'ndeki yeşil alan, Emeviler döneminin sonlarında kurulmuştur. Yine daha önce park ve bahçelerinden söz edilmeyen Basra'da, Abbasiler döneminde havuzlu bahçelerin bulunduğu belirtilmektedir⁵⁶⁶. İslâm şehircilik tarihinde, park ve bahçelerinin güzelliği ve çokluğuyla dikkati çeken İslâm şehri Samarra'dır. Bağdat, Rakka, Tölunoğlu Ahmed'in Kaķā'i'si, Fatimîler'in Kahire'si ve H.III./M.IX. asırda, bugünkü Tunus topraklarında kurulmuş Raķķāde, park ve bahçelerinden bahsedilen diğer İslâm şehirleridir⁵⁶⁷. Bağdat'ta yeşil alanlar, sur içindeki eski şehirde değil, sur dışında özellikle de Dicle kıyısında yer almıştır.

İlk dönemlerde İslâm şehirlerinde görülen park ve bahçelerin, halka açık, umumî yerler olmadıkları, genellikle sarayların etrafında bulunan bu yerlerin⁵⁶⁸, saraylarda ikâmet eden halife ve çocuklarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Halka açık yeşil alan-

ların, oldukça geç devirlerde ortaya çıktığı ve genellikle de şehirlerin dış bölgelerinde yer aldığı bilinmektedir⁵⁶⁹. Bu konu ile kısmen ilgili bir hususa işaret ederek park ve bahçeler konusunu bitirmek istiyoruz. İslâm şehirlerinde başlıca açık alanlar cami ve evlerin avlularıdır. Cadde ve sokaklar üzerinde boş sahalardan, açık alanlar bulmak mümkün değildir⁵⁷⁰.

4-Spor ve Eğlence Yerleri

İslâm şehirlerinde sportif faaliyetler özellikle askerî geçit ve oyunlar için, meydan ve alanlar düzenlenmiştir. Meselâ Bağdat ve Samarra'da hipodromlar kurulmuştur. Yine Bağdat, Samarra ve Kaṭāf'de oyun sahaları ile askerî geçitler için kullanılan meydanlardan söz edilmektedir. Samarra'da ayrıca, diğer İslâm şehirlerinde başka bir örneğini göremediğimiz büyük bir hayvanat bahçesi de mevcuttur. Konumuza son vermeden önce İslâm şehirlerinin tanziminde dikkatimizi çeken önemli bir hususa işaret etmek istiyoruz.

İslâm şehrinde, antik Batı şehrinde olduğu gibi, şehrin çeşitli yerlerine dikilmiş heykel ve anıtlar yoktur. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, İslâmiyet puta tapıcılığı yasaklamış ve ilk dönem İslâm hukukçuları da hangi amaç için yapılırsa yapılsın her çeşit heykel ve benzeri unsurları bu yasağın kapsamına da görmüşlerdir. Bununla birlikte, Fustat'ta Kaşrû's-Şam yakının da, İslâm öncesi eski Mısır çağına ait iki granit heykelin mevcut olduğu ve bunlardan birinin H.VIII./M.XIV. y.y.'a kadar korunduğu bilinmektedir⁵⁷¹.

V-DEĞERLENDİRME

İncelediğimiz dönem İslâm şehirleri fizikî yapılarının oluşum ve gelişimi bakımından birtakım farklılıklar arz etmektedir. Müslümanların, fethettikleri topraklarda fetihle birlikte kurdukları Basra, Kûfe, Fustat ve Kayravan şehirleri birbirine benzer bir oluşum ve gelişim seyri takip etmişlerdir. Hemen hemen aynı şartlarda kurulan ve gelişen bu şehirler arasında genel fizikî yapı bakımından belirgin bir benzerlik söz konusudur. Askerî karakterli bu garnizon şehirlere ilk kurulduklarında şehir demek bile pek mümkün değildir. İlk önce çadırlardan veya Basra ve Kûfe'de olduğu gibi, kamıştan yapılmış basit kulübelere teşekkül eden bu şehirler, gerçek bir şehir hüviyetine yaklaşık 20-30 yıl sonra Emeviler döneminde ulaşmışlardır.

İlk yıllarda hendek, kanal veya dikenli çalı gibi ilkel savunma vasıtalarıyla korunan bu plansız yerleşimler, kerpiç veya tuğladan yapılmış surlara ancak Abbasiler döneminde sahip olmuşlardır. Bu garnizon şehirlerin merkezinde cuma namazının kılın-

dığı cami ile valinin oturduğu dârü'l-imâra yer almaktadır. Şehir, yanyana kurulmuş bu iki yapının etrafında teşekkül etmiştir. Çarşılar caminin etrafında toplanmıştır. Çarşıların en belirgin özelliği, ticarî faaliyetlerde bir branşlaşmaya gidilmiş olmasıdır. Camiyi çeviren ticarî bölgenin etrafında ise, ikâmet bölgeleri yer almaktadır. Her kabile şehrin belirli bir mahallesinde oturmaktadır. Mahalleler arasında belirgin bir ayırım mevcuttur. Hatta zamanla mahalleler arasına duvarlar çekilmiştir. Yol sisteme gelince, bu şehirlerde şehir merkezinden ikâmet bölgelerine doğru dağılan ışınsal formda bir ana yol şebekesi yaratılmıştır. Şehir merkezinden çıkan bu ana yollardan herbiri tıpkı bir ağaç görünümündedir. Ana yola bağlanan çok sayıda çıkmaz sokak, ana yollar arasında kalan bölgelerin ulaşımını sağlamaktadır. Kısacası şehir içi yol şebekesi, düzensiz, eğri-büğü, tıpkı bir labirente benzemektedir. Evler genellikle tek katlıdır ve avlulu ev yaygın konut tipidir.

Fizikî yapı bakımından birbirine çok yakın bir benzerlik arzeden garnizon şehirlerden bazılarında, zaman içinde bu benzerliği etkileyecek bazı değişiklikler olmuştur. Meselâ Kayravan'da H.II./M.VIII. asrın başlarında çarşılar, antik Roma şehirlerinde olduğu gibi, şehrin ana caddesi üzerinde toplanmıştır. Yine bu garnizon şehirlerde kurulduklarından beri hep caminin yanında gördüğümüz dârü'l-imâranın, Basra ve Fustat'ta, H.I./M.VII. asrın sonlarında zaman zaman caminin yanından ayrıldığı görülmektedir.

Araplar'ın İslâmiyet'ten önce de sahip bulundukları Mekke ve Medine şehirleri de, genel fizikî yapı bakımından, yukarıda sözünü ettiğimiz garnizon şehirlere benzemektedir. Ancak bu benzerlik, garnizon şehirlerin kendi aralarında görüldüğü kadar kuvvetli değildir. Meselâ Mekke'de ilk yıllarda avlulu ev pek yaygın değildir. Ayrıca bir kısım evler de çok katlıdır. Medine'de ise ilk yıllarda cami şehrin merkezinde değil kenarında yer al-

mış ve ticarî faaliyetlerin önemli bir kısmı da camiden uzakta kalmıştır. Caminin şehrin merkezini teşkil etmesi, ticarî faaliyetlerin de caminin etrafında toplanması için, belirli bir zamanın geçmesi gerekmiştir. Ayrıca Mekke'de olduğu gibi, Medine'de de bazı evler çok katlıdır.

Fetihlerin büyük ölçüde son bulduğu, İslâm devletinin belirli bir zenginliğe eriştiği Abbasiler döneminde Müslümanların planlı şehirler kurmaya başladıkları görülmektedir. Çalışmamızda örnek olarak incelediğimiz Bağdat ve Samarra bu gruba dahil olup, planlı şehirler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki şehir, Mekke, Medine ve garnizon şehirlerden oldukça farklı bir fizikî yapıya sahiptir. Sur formu ve yol sistemi ile Bağdat, eski İran şehirlerinden etkilenmişe benzemektedir. Bağdat'ın garnizon şehirlerle olan en belirgin benzerliği, cami ve dârü'l-imâranın Bağdat'ta da şehrin merkezinde bulunmasıdır. İlk önce ana yollar üzerinde bulunan, daha sonra sur dışında Kerh bölgesine nakledilen Bağdat çarşıları, konum itibarıyla farklı olmakla birlikte, tanzim ve fonksiyon özellikleri bakımından garnizon şehir çarşılarına benzerlik arzemektedir. Bağdat'la garnizon şehirler arasında kurulabilecek diğer benzerlikler ise, avlulu ev formunun Bağdat'ta da kullanılması ve mahallelerin teşekkülünde kabile farklılığının Bağdat'ta da etkili olmasıdır. Samarra ise özellikle yol sistemi bakımından antik şehirlere benzemektedir. Fizikî yapı itibarıyla Samarra'nın da Bağdat gibi, garnizon şehirlerle olan benzerliği çok azdır. Hatta Samarra'da Bağdat'ta gördüğümüz cami dârü'l-imâra beraberliğini de görmek mümkün değildir. Buna karşılık, Mutaşım'ın kurduğu ilk şehirde ticarî faaliyetlerin, Bağdat'ın aksine şehir merkezinde yükselen cami civarında toplandığı görülmektedir. Halife Mütevekkil'in kurduğu kısmda ise çarşılar, antik Roma şehirlerinde olduğu gibi, şehrin ana caddesi üzerinde toplanmıştır. Garnizon şehirlerle Samarra arasında görülen benzerlikler, Samarra'da da avlulu ev tipinin yaygın olması, kabilelerin ayrı ayrı mahallelerde oturması ve ti-

carî faaliyetlerde ihtisaslaşmaya gidilmiş olmasıdır.

Şam ve Halep gibi fetihle İslâm hakimiyetine alınmış şehirlere gelince, bu şehirler hiç şüphesiz ait oldukları kültürün damgasını taşımaktadır. Bizans'tan alınan bu şehirler antik bir plana sahiptir. İslâm hakimiyetine girdikten sonra adı geçen şehirlerde yeni sahiplerinin sosyal ve kültürel yapısı doğrultusunda bir değişim sürecinin başladığı görülmektedir. Her iki şehirde de ilk yıllarda, Müslüman nüfus azınlıkta olduğundan olmalı ki, gerek Şam'da, gerekse Halep'te ilk birkaç asırda meydana gelen değişiklikler, şehirlerin antik kimliğini etkileyecek boyutlara ulaşmamıştır. Bu şehirlerde Müslümanların yaptıkları ilk önemli değişiklik, şehirlerin merkezini teşkil eden kiliselerin yerinde veya yanında bir cuma camii inşa etmek olmuştur. Müslümanların giderek şehirdeki nüfus üstünlüğünün güçlenmesi ve özellikle H.III-V./M.IX-XI.y.y.'larda İslâm dünyasında yaşanan kargaşa ve anarşi, sözünü ettiğimiz değişime hız vermiş ve bu şehirlerin planlarında belirtilen tarihlerden itibaren birtakım bozulmalar meydana gelmiştir. Bu bozulmalar garnizon şehirlerde gördüğümüz düzensiz fizikî yapıya yaklaşan bir dönüşüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Düzgün antik yollar eğrilmeye bükülmeye başlamış, bazı yollar ise uçlarından kapatılarak çıkmazlara dönüştürülmüştür. Kolonlu caddeler üzerindeki ticarî faaliyetler, yavaş yavaş büyük caminin etrafında toplanmaya, mahalleler arasına da duvar ve kapılar kurulmaya başlamıştır.

Şam ve Halep'te gördüğümüz, garnizon şehirlere yaklaşan bu değişime Bağdat'ta da şahit olunmaktadır. Bağdat'ta Müslüman nüfus şehir kurulduğundan beri çoğunlukta olduğundan, bu şehirde görülen değişim, Şam ve Halep'e göre daha hızlı cereyan etmiştir. Samarra ise 50 yıl gibi insan için bile kısa sayılabilecek kadar bir hayatiyete sahip olduğundan, sözünü ettiğimiz dönüşüm bu şehirde gerçekleşme fırsatı bulamamıştır.

VI-SONUÇ

İslâmiyet'in doğuşundan itibaren yaklaşık üç asır boyunca (H.I.-III./M.VII.-IX.y.y.), ister Müslümanlar tarafından kurulmuş olsun isterse fetihle ele geçirilmiş olsun, İslâm'a ait şehirlerin fizikî yapısını ve plan özelliklerini tahlil ve tesbit etmeye çalıştığımız bu araştırmamızda ulaştığımız sonuçları şöylece özetleyebiliriz.

İncelediğimiz dönem İslâm şehirlerini fizikî yapılarının oluşum ve gelişimi bakımından iki ana gruba ayırmak mümkündür. Birinci grubu planlamanın söz konusu olmadığı, fizikî yapının tabii bir şekilde halkın tasarrufu altında teşekkül ettiği şehirler; ikinci grubu ise belirli bir plana göre kurulmuş şehirler teşkil etmektedir. Bilindiği gibi Müslümanlar tarafından kurulmuş şehirlerin büyük bir kısmı ile Mekke ve Medine gibi Araplar'ın İslâmiyet'ten önce de sahip bulundukları şehirler ciddi bir planlamadan yoksun olup, şehirsiz dokunun tabii bir halde oluştuğu bir oluşum ve gelişim seyri takip etmişlerdir. Fizikî yapının her türlü dış müdahaleden uzak olarak, tamamen toplumun ortak

iradesi ile biçimlendiği bu şehirlerde, karakteristik özellikleriyle belirli bir şehir tipinin ortaya konduğunu görmekteyiz. Kanaatimizce söz konusu şehirler arasındaki bu benzerliği, bu ortak kimliği yaratan başlıca faktörlerden biri İslâmiyet'tir. İslamiyet'le birlikte kazanılmış ortak düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehir dokusuna da yansımıştır. Bunun yanında, Müslüman milletlerin birbirine yakın bir sosyal yapıya sahip bulunmaları ve İslâm dünyasının coğrafi şartlar bakımından büyük farklılıklar arzetmeyen belirli bir kuşak üzerinde yer alması da, İslâm şehirleri arasında görülen fizikî yapı benzerliğini olumlu yönde etkilemiştir.

Müslümanlar tarafından kurulan Bağdat ve Samarra gibi bazı şehirler ise belirli bir plana göre kurulmuştur. Bu şehirlerde şehir planını birinci grup şehirlerde olduğu gibi halk değil, şehri kuran bir veya birkaç kişi belirlemiştir. Kendi toplumun da, kültüründe örnek alabileceği planlı bir şehir tipi bulamayan bu kişiler, kurdukları şehirlerde, bölgede tanıyıp bildikleri başka kültürlere ait planlı şehir tiplerini taklit etmişlerdir. Bunun yanında fetihle ele geçirilen antik planlı şehirlerde de tabii olarak farklı bir şehircilik anlayışı söz konusudur. Kısacası bazı İslâm şehirleri farklı plan tiplerine sahip olup, yukarıda sözünü ettiğimiz birinci grup şehirler arasında görülen fizikî yapı benzerliğinin dışında kalmaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki, farklı fizikî yapılarıyla bahsettiğimiz benzerliğin dışında kalan bu şehirler, zamanla şehir halkının sosyal ve kültürel anlayışı doğrultusunda tedricî bir transformasyona maruz kalmışlar ve üç-beş asır sonra şehirden şehire değişen bir yoğunlukta, Müslüman toplumun yarattığı birinci grup şehir tipinin karakteristik özellikleriyle donatılmışlardır. Bu bağlamda, İslâm şehirleri arasında görülen plan benzerliğinin, zamanla giderek yaygınlaştığını ve güçlendiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte, zaman içinde yeni yeni şehirlerin inşa edilmesi ve yenilemeler dolayısıyla, İslâm şehirleri arasında her zaman farklı plan tiplerine sahip şehirlerin mevcut olduğu gerçeğini de gözden uzak tutmamak

gerekir. İncelediğimiz dönem İslâm şehirlerinin çoğunda, fizikî yapı ile ilgili olarak tesbit edebildiğimiz başlıca ortak özellikleri şöylece sıralayabiliriz.

1-İslâm şehrinin çekirdek kısmında her zaman cuma namazı kılınan büyük bir cami bulunmaktadır.İslâmiyet'in ilk yıllarında, caminin yanında genellikle dârü'l-imâra(hükümet konağı) ve dîvânlar da(devlet daireleri) yer almaktadır.Daha sonraki yıllarda,ilk zamanlardaki bu cami dârü'l-imâra beraberliğinin devam etmediği ve caminin şehir merkezini belirleyen değişmez tek unsur olarak kaldığı görülmektedir.

2-Ticarî faaliyetlerin hemen hemen tamamı şehir merkezindeki büyük caminin etrafında toplanmıştır.Ticaret ve zanaat erbabı,yaptığı ticaret çeşidine göre,aynı tür ticaretle uğraşanlar bir arada olmak üzere farklı çarşılarda konumlanmışlardır.Ayrıca belirli bir malın veya mal grubunun ticaretinin yapıldığı herhangi bir çarşı,şehirden şehire değişmeyen sabit,özel bir konuma sahiptir.

3-İslâm şehirleri genellikle,şehir çekirdeğindeki büyük camide odaklaşan ışınsal bir ana yol formuna ve kenarları çıplak avlu duvarlarıyla belirlenmiş,eğri-büğü,dar ve çok sayıda çıkmaz sokağı içeren,labirente benzer bir yol şebekesine sahiptir.

4-Mahalleler birbirinden belirgin şekilde ayrılmış olup,bazen mahalleler arasına duvarlar çekilmiştir.Avlusuz ev tipine de rastlanmakla birlikte,İslâm şehirlerinde yaygın olan konut tipi avlulu ev formudur.

5-İslâm şehirlerinde heykel,anıt ve benzeri unsurlar yoktur.Buna karşılık,H.III./M.IX.y.y.'dan itibaren giderek yaygınlaşan bir seyir içinde,mezarlar üzerinde kurulmuş türbelere rastlanmaktadır.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla İslâm şehirciliği genel şehircilik tarihine birkaç noktada yeni boyutlar getirmiştir. Çarşı ve pazarların tarihî gelişiminde şahit olduğumuz fonksiyonel ve ticarî ihtisaslaşma olgusu, İslâm şehirlerinde çok belirgin bir tarzda ortaya konmuştur. Ayrıca çarşı-mabet beraberliği, avlulu ev formu ve labirente benzeyen yol şebekesi de, genel şehircilik tarihi içinde, büyük ölçüde İslâm şehirciliği ile belirginlik ve yaygınlık kazanmış unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale/madde
a.mll.	: Aynı müellif
b.	: (Bin, ibn) Oğlu
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
H.	: Hicrî
İA	: İslam Ansiklopedisi
krş.	: Karşılaştırınız
M.	: Miladî
Ö.	: Ölümü
REİ	: Revue des Études Islamiques
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
şek.	: Şekil
Vol.	: Volume
y.y.	: Yüzyıl

VII-NOTLAR

GİRİŞ

1. Türk şehirciliği konusunda ülkemizde yapılmış çalışma sayısı oldukça azdır. Bu konuda yapılmış genel çalışmalar olarak şunları sayabiliriz. F.Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, İstanbul 1985; M.Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977; U.Tanyeli, Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.Y.Y.), İstanbul 1987; S.Aktüre, 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ankara 1981
2. Bkz. A.Gabriel-A.Bahgat Bey, Les Fouilles d'al-Foustât, Paris 1921; E.Herzfeld, Geschichte der Stadt Samarra, Berlin 1948; W.B.Kubiak, Al-Fustat, Cairo 1987. Bu üç yayından Herzfeld ve Kubiak'ın eserleri kısmen kazı sonuçlarına dayalı çalışmalardır.
3. Bazı kaynaklarda Fustat'ta 7-8, hatta 14 katlı binaların mevcudiyetinden söz edilmektedir. Bkz. el-Makrîzî, Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıta-ţi ve'l-Âşâr, C.I, Beyrut Tarihsiz, s.341; İbn Havnkal, Configuration de la Terre, (çev.J.H.Kramer-G.Wiet), Tome I, Paris 1964, s.144; Nâsır-ı Hüsrev, Sefername, (çev.A.Tarzi), İstanbul 1988, s.78. Yâkût Fustat'ta 1170, İbn Cübeyr de Bağdat'ta 2000 kadar hamamın mevcut olduğunu belirtmektedir. Bkz. Yâkût, Mu-cemü'l-Buldân, C.IV, Beyrut 1957, s.266; İbn Cübeyr, Rihle, Bağdat 1937, s.182
4. A.Lézine, el-Makdisî'nin Kayravan'da 15 kadar yoldan bahsettiğini belirterek, söz konusu bu yolların antik tarzda düzenlenmiş olabileceğini ileri sürmekte; ayrıca el-Makdisî'nin şehrin boyutları hakkında verdiği ölçülerden hareketle de, şehrin o dönemde kare şeklinde bir forma sahip bulunabileceğini söylemektedir. Bkz. A.Lézine, "Le Plan Ancien de la Ville de Kairouan", Revue des Études Islamiques, Tome XXXV, (1967), s.53-77 (65,68)

I-ISLAM ÖNCESİ BÖLGE ŞEHİRCİLİK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

5. İ.H.Bayhan, Şehir Planlaması, İstanbul 1969, s.22
6. Bayhan, a.g.e., s.23-30
7. Bayhan, a.g.e., s.30-31
8. Bayhan, a.g.e., s.31
9. A.L.Oppenheim, "Mesopotamia-Land of Many Cities", Middle Eastern Cities, ed.I. M.Lapidus, Berkeley 1969, s.3-18 (6); H.Gaube, Iranian Cities, New York 1979, s.12-13; Bayhan, a.g.e., s.33 şek.17; Ayrıca bkz. Bu çalışmamız, şek.3
10. Bayhan, a.g.e., s.30; E.Wirth, "Villes Islamiques, Villes Arabes, Villes Orientales? Une Problématique Face au Changement", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed.D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.193-225 (196). E.Wirth makalesinin sonunda eski Doğu'ya ait avlulu ev tiplerinden örnekler de vermektedir.
11. Bayhan, a.g.e., s.33-35
12. A.Akarca, Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Savunması, Ankara 1972,

- s.29-31; Bayhan, a.g.e.,s.37,44
13. Akarca, a.g.e.,s.34-35; Bayhan, a.g.e.,s.38
 14. Akarca, a.g.e.,s.26-27; Bayhan, a.g.e.,s.38-39
 15. Bayhan, a.g.e.,s.37
 16. Akarca, a.g.e.,s.27; Gaube, a.g.e.,s.15
 17. Akarca, a.g.e.,s.47-48; Bayhan, a.g.e.,s.43
 18. R.Martin, L'Urbanisme Dans la Grèce Antique, Paris 1974, s.165
 19. Antik Roma şehrinde doğu-batı istikametinde uzanan ana cadde "decumanus", kuzey-güney istikametinde uzanan ana cadde ise "cardo" ismiyle anılmaktadır. Bkz.Martin, a.g.e.,s.173; Bayhan, a.g.e.,s.46
 20. E.Pauty, "Villes Spontanées et Villes Créées en Islam", Annales de l'Institut d'Études Orientales, (1951), s.52-75 (54); Bayhan, a.g.e.,s.46
 21. Gaube, a.g.e.,s.16
 22. Martin, a.g.e.,s.171; J.Sauvaget, Alep, Paris 1941, s.46,78; N.Elisséeff,"Islamic City", Arts,The Islamic World, Vol.IV, Number 3, (1987), s.25-28 (26); A.Dhina, Cités Musulmanes d'Orient et d'Occident, Alger 1986, s.24
 23. Martin, a.g.e.,s.171
 24. Martin, a.g.e.,s.173; Gaube, a.g.e.,s.16; Pauty, a.g.m.,s.54,57; Bayhan, a.g.e.,s.46-47; C.E.Arseven, Sanat Ansiklopedisi, C.IV, İstanbul 1952,s.1877
 25. Martin, a.g.e.,s.173; Sauvaget, a.g.e.,s.41; Bayhan, a.g.e.,s.46 şek.28; A.E. Egli, Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları, Ankara 1957, s.200
 26. Cezar, a.g.e.,s.477
 27. E.Kirsten,"Die Byzantinische Stadt", Berichte Zum XI.Internationalen Byzantinisten Kongress,München 1958,s.1-49(4-19);Cezar,a.g.e.,s.493;Bayhan,a.g.e.,s.51
 28. Kirsten, a.g.m., s.40-45; Egli, a.g.e., s.200; Cezar, a.g.e., s.490
 29. Cezar, a.g.e.,s.494
 30. Gaube, a.g.e.,s.27
 31. Wirth, a.g.m.,s.195,205
 32. K.A.C.Creswell, Early Muslim Architecture Umayyads,Early Abbasids and Tulunids, Vol.II, Oxford 1940, s.18-21; Gaube, a.g.e.,s.27-28
 33. Gaube, a.g.e.,s.28
 34. Cezar, a.g.e.,s.8; Sümer, a.g.e.,s.7
 35. Cezar, a.g.e.,s.25
 36. Cezar, a.g.e.,s.29-31,90
 37. Cezar, a.g.e.,s.90-91. D.Kuban ise üç elemanlı şehir tipinin M.VIII.y.y.'da da yaygın bir tarz olduğunu belirtmektedir. Bkz.D.Kuban, "Anadolu Türk Şehir Tarihi Gelişmesi,Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi, Sayı VII, (1968), s.53-73 (55)

38. Cezar, a.g.e., s.37-66
39. Cezar, a.g.e., s.67-77; S.Ücal, "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 23, (1983), s.101-138 (114)
40. Cezar, a.g.e., s.48-49
41. Cezar, a.g.e., s.91,93; Ş.Abdulac, "Large-Scale Development in the History of Muslim Urbanism", Designing in Islamic Cultures IV, Continuity and Change Design Strategies for Large-Scale Urban Development, Cambridge 1984, s.2-11 (5)
42. J.L.Michon, "Religious Institutions", The Islamic City, ed.R.B.Serjeant, Paris 1980, s.13-40 (14-15); N.Çağatay, İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara 1982, s.151
43. Çağatay, a.g.e., s.151; R.Kalisky, L'İslam, Verviers 1980, s.9
44. P.H.Lammens, La Mecque à la Veille de l'Hégire, Beyrouth 1924, s.183
45. el-Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, (çev.M.Fayda), Ankara 1987, s.35,79-80; A.Grohmann, "Hayber", İslam Ansiklopedisi, C.V/1, İstanbul 1977, s.384
46. Fr.Buhl, "Medine", İslam Ansiklopedisi, C.VII, İstanbul 1977, s.459-471 (460)
47. İbn Rûste, Les Atours Précieux, (çev.G.Wiet), Caire 1955, s.123

II-İSLAM, İSLAM TOPLUMU VE ŞEHİRCİLİK

48. B.Lewis, Tarihte Araplar, (çev.H.D.Yıldız), İstanbul 1979, s.17-34; W.M.Watt, Hz.Muhammed Mekke'de, (R.Ayas-A.Yüksel), Ankara 1986, s.8-10; Çağatay, a.g.e., s.152-157; H.D.Yıldız ve Diğerleri, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.I, İstanbul 1986, s.139-145
49. Lewis, a.g.e., s.26-27; M.Hamidullah, İslam Peygamberi, (çev.S.Tuğ), C.II, İstanbul 1980, s.820-821; Çağatay, a.g.e., s.130-137; Watt, a.g.e., s.23-27; H.D.Yıldız ve Diğerleri, a.g.e., C.I, s.111-112
50. Lewis, a.g.e., s.27; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.913-917; Watt, a.g.e., s.24-26; Çağatay, a.g.e., s.90-93,100-101
51. Lewis, a.g.e., s.27-28; Watt, a.g.e., s.30-32; Çağatay, a.g.e., s.98-102; P.K.Hitti, Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, (çev.S.Tuğ), C.I, İstanbul 1980, s.144-151
52. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II; Watt, a.g.e., s.47-106; Lewis, a.g.e., s.37-177
53. A.H.Hourani, "The Islamic City in the Light of Recent Research", The Islamic City, ed.A.H.Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970, s.11-24 (13-15,20); J.L.Abu-Lughod, "What is Islamic About a City? Some Comparative Reflections", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.I, Tokyo 1989, s.194-217 (201-202)
54. Lewis, a.g.e., s.168-169
55. Bu konuda geniş bilgi için bkz. İ.Kayaoğlu, İslam Kurumları Tarihi, Ankara 1980
56. Michon, a.g.m., s.14; W.Marçais, "L'İslamisme et la Vie Urbaine", aynı yazara ait, Articles et Conférences, içinde, Paris 1961, s.59-67 (59); G.Marçais, "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, Mélanges d'Histoire et Archéologie de l'Occident Musulman, Vol.II, içinde, Alger 1957, s.219-231 (220); J. Burlot, La Civilisation Islamique, Paris 1982, s.70-71

57. G.E.Von Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", *Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, Vol.57, No 2, (1955), s.141-158 (141); G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.219; D.Chevallier, "Sang des Villes, Sang des Peuples", *La Ville Arabe Dans l'Islam*, ed.D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.541-556 (548); R.Hassan, "The Nature of Islamic Urbanization: a Historical Perspective", *Ekistics*, Vol.31, Number 182, (1971), s.61-63 (61-62); W.J.Fischel, "The City in Islam", *Middle Eastern Affairs*, Vo.VII, No 6-7, (1956), s.227-232 (227-229)
58. G.Marçais, "La Conception des Villes Dans l'Islam", *Revue d'Alger*, (1945), s.517-533 (525); W.Marçais, "L'Islamisme...", s.59; D.-J.(T.) Sourdcl, *La Civilisation de l'Islam Classique*, Paris 1968, s.397
59. Ü.N.Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul 1975, s.161-164. Hz.Ali'den nakledilen bir haberde, cuma ve bayram namazlarının ancak şehir veya şehir hükümünde bir iskan yerinde kılınabileceği belirtilmektedir. Bkz. ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (çev.A.Naim-K.Miras), C. III, Ankara 1980, s.45
60. Bilmen, a.g.e., s.167
61. Bu konuda rivayet edilen hadis için bkz. en-Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, (çev.K. Burslan-H.H.Erdem), C.II, Ankara 1979, s.386
62. Creswell, a.g.e., Vol.I, s.5; M.Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, (çev. İ.S.Sırma), İstanbul 1981, s.56
63. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C.II, s.827-842; A.Çelebi, *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi*, (çev.A.Yardım), İstanbul 1976, s.97-98. Ayrıca Bedir Savaşı sonrasında, Müslümanların elindeki esirler, her bir esirin 10 Müslüman çocuğuna okuma-yazma öğretmesi şartıyla serbest bırakılmıştır. Bkz.Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C.I, s.245
64. O.N.Ergin, *Macelle-i Umûr-i Belediye*, C.I, İstanbul 1922, s.198. Hadiste şöyle denilmektedir: "Şehirlerden uzak olan köylerde ikâmet etmeyiniz. Zira böyle yerlerde ikâmet edenler mezarda ikâmet edenler gibidir". Ergin'in naklettiği bu hadis meşhur hadis kitaplarında geçmemektedir.
65. Zîrâ: Araplar'ın kullandığı eski bir uzunluk ölçüsü birimidir. Normal bir insanın dirseği ile parmak ucu arasında kalan mesafeye eşdeğer bir uzunluğu ifade etmektedir. 1 zîrâ, G.Wiet'e göre yaklaşık 49.3cm., M.Talbi'ye göre 55cm., K.A.C.Creswell'e göre ise 52cm.'dir. Bkz. el-Yâkûbî, *Les Pays*, (çev.G.Wiet), Caire 1937, s.12; M.Talbi, "Al-Kayrawân", *Encyclopédie de l'Islam*, Tome IV, Paris 1978, s.857-864 (861); Creswell, a.g.e., Vol.I, s.5 şek.1
66. ez-Zebîdî, a.g.e., C.VII, s.413. Hadiste şöyle denilmektedir: "Yolun genişliği konusunda ihtilaf ederseniz, yolun genişliği 7 zîrâdır".
67. A.Raymond, *Grandes Villes d'Arabes à l'Époque Ottomane*, Paris 1985, s.214; B.S.Hakim, *Arabic-Islamic Cities: Building and Planning Principles*, London 1986, s.20-21, 24
68. Wirth, a.g.m., s.193-194, 197-198
69. Hourani, a.g.m., s.11-14; Grunebaum, a.g.m., s.142-146
70. W.Marçais, "L'Islamisme...", s.61-67; G.Marçais, "La Conception...", s.520-532. "İslâm şehri" kavramıyla ilgili görüşler için ayrıca bkz.R.Hassan, "Islam and Urbanization in the Medieval Middle-East", *Ekistics*, Vol.33, Number 195, (1972), s.108-112 (109-110); İ.P.Lapidus, "Traditional Muslim Cities: Structure and Change", *From Madina to Metropolis*, ed.L.C.Brown, Princeton-

New Jersey 1973, s.51-69 (63-69); R.Ettinghausen, "Muslim Cities: Old and New" From Madina to Metropolis, ed.L.C.Brown, Princeton-New Jersey 1973, s.290-318 (293); E.Y.Galantay, "Islamic Identity and the Metropolis, The Search for Continuity", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.I, Tokyo 1989, s.2-24 (3-8); İ.M.Lapidus, Muslim Cities in the Later Middle Ages, Cambridge 1967, s.1-8

III-H.I.-III./M.VII.-IX.Y.Y.İSLAM ŞEHİRLERİ

71. Pauty, a.g.m., s.59-60
72. Cezar, a.g.e., s.88
73. Dhina, a.g.e., s.7; D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.421
74. D.-J.(T.) sourdel, a.g.e., s.421; Burlot, a.g.e., s.85; R.Mantran, İslamın Yayılış Tarihi, (çev.İ.Kayaoğlu), Ankara 1981, s.94; W.Marçais, "L'İslamisme...", s.60; G.Marçais, "La Conception..." s.518; S.M.Stern, "The Constitution of the Islamic City", The Islamic City, ed. A.H.Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970, s.25-50 (30)
75. G.Marçais, "L'Urbanisme..." ,s.220; Pauty, a.g.m., s.59; Mantran, a.g.e., s.93
76. Cezar, a.g.e., s.88; W.Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, (izâh, düzeltme ve ilâvelerle çev.M.F.Köprülü), Ankara 1963, s.108
77. Mantran, a.g.e., s.93
78. Ribat: Düşmanı kontrol maksadıyla, sınır boylarında kurulmuş, küçük müstahkem yerlerdir. İçinde silah, erzak depoları ve binek hayvanı ile bir grup asker bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. G.Marçais, "Ribât", İslam Ansiklopedisi, C.IX, İstanbul 1964, s.734-737
79. G.Marçais, "L'Urbanisme..." , s.220; Pauty, a.g.m., s.64; Dhina, a.g.e., s.7
80. G.Marçais, "L'Urbanisme..." , s.221; Mantran, a.g.e., s.203
81. G.Marçais, "L'Urbanisme..." , s.221; a.mll., "La Conception..." , s.519; Pauty, a.g.m., s.62
82. G.Marçais, "L'Urbanisme..." , s.221; Pauty, a.g.m., s.64; Mantran, a.g.e., s.203; Dhina, a.g.e., s.7. Ayrıca Emeviler ve Abbasiler zamanında meskun bölgelerin dışında kurulmuş büyük sarayları da bazı bakımlardan minyatür birer kent olarak kabul etmek mümkündür. Bkz.O.Grabar, İslam Sanatının Oluşumu, (çev.N.Yavuz), İstanbul 1988, s.138-144
83. G.Marçais, "La Conception..." , s.519; Dhina, a.g.e., s.7
84. İbn Haldûn, Mukaddime, (çev.S.Uludağ), C.II, İstanbul 1983, s.882
85. el-Ezrakî, Kâbe ve Mekke Tarihi, (çev.Y.V.Yavuz), İstanbul 1980, s.8
86. Lammens, a.g.e., s.182,
87. C.S.Hurgronge, Mekka, Haag 1888, s.2; Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e., s. 236
88. en-Nedvî, es-Siyretü'n-Nebeviyye, (çev.O.Keskioğlu), İstanbul 1981, s.58; Lammens, a.g.e., s.183
89. İbn Batûta, İbni Batûta Seyahatnâmesi, (çev.M.Şerif, Sad.M.Çevik), C.I, İstanbul 1983, s.91; Lammens, a.g.e., s.183; G.Le Bon, La Civilisation des Arabes, Paris 1980, s.10; Çağatay, a.g.e., s.85, 124

90. İbnü'l-Esîr, İslam Tarihi, (çev.A.Üzaydın-A.Ağırakça ve Diğerleri), C.I, İstanbul 1985, s.101; Lammens, a.g.e., s.183; Çağatay, a.g.e.,s.85-93; H.İ.Hasan, Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (çev.İ.Yiğit-S.Gümüş), C.I, İstanbul 1985, s.66
91. el-Belâzurî, a.g.e.,s.66; Lammens, a.g.e.,s.183
92. Yâkût, a.g.e.,C.V, s.124-126
93. el-Ezrakî, a.g.e.,s.358,366; en-Nedvî, a.g.e.,s.58
94. Lammens, a.g.e.,s.160,181,183; a.mll., "Mekke", İslam Ansiklopedisi, C.VII, İstanbul 1977, s.630-636 (632)
95. el-Belâzurî, a.g.e.,s.77; Lammens, a.g.m.,s.635
96. Çağatay, a.g.e.,s.152-155
97. el-Belâzurî, a.g.e.,s.72; el-Ezrakî, a.g.e.,s.24,424; en-Nedvî, a.g.e.,s.59; Hurgronge, a.g.e.,s.21; İbn Batûta, a.g.e., C.I, s.98; Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e.,s.103-105
98. el-Ezrakî, a.g.e.,s.177-180; Çağatay, a.g.e.,s.157
99. İbn Batûta, a.g.e., C.I, s.90; Lammens, a.g.e.,s.183
100. el-Ezrakî, a.g.e.,s.24; en-Nedvî, a.g.e.,s.57
101. Yâkût, a.g.e., C.V, s.187; Lammens, a.g.e.,s.185; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.1118
102. el-Belâzurî, a.g.e.,s.72-73; Hamidullah, İslam Müess..., s.48; Ayrıca bkz. şek.65
103. en-Nedvî, a.g.e.,s.57
104. Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e.,s.105
105. Yâkût, a.g.e.,C.V, s.82; W.M.Watt, "Al-Madîna", Encyclopédie de l'Islam, Tome V, Paris 1986, s.989-993 (989); Buhl, a.g.m.,s.459-461
106. en-Nedvî, a.g.e.,s.124; Watt, a.g.m.,s.989; Buhl, a.g.m.,s.460; Çağatay, a.g.e.,s.96
107. Buhl, a.g.m.,s.464; Çağatay, a.g.e.,s.96
108. Buhl, a.g.m.,s.466-467; çağatay, a.g.e.,s.97
109. en-Nedvî, a.g.e.,s.124; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.1138-1139
110. el-Belâzurî, a.g.e.,s.5,7-9; Yâkût, a.g.e.,C.V, s.86-87; İbn Batûta, a.g.e., C.I, s.80; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.I, s.193-194; Watt, a.g.m.,s.991
111. Hamidullah, İslam Peygamberi, C.I, s.192
112. Yâkût, a.g.e., C.V, s.86; Buhl, a.g.m.,s.470; Ayrıca bkz.şek.15
113. Hamidullah, İslam Müess..., s.57-58
114. Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.1121
115. Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.1148; a.mll.,İslam Müess...,s.52; Buhl, a.g.m.,s.468

116. ez-Zebîdî, a.g.e., C.VII, s.413; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.1141; Buhl, a.g.m., s.468
117. İbn Hişâm, Siret-i İbn-i Hişâm Tercemesi, (çev.H.Ege), C.II, İstanbul 1985, s.251; en-Nedvî, a.g.e.,s.129; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II,s.1120, 1140
118. İbn Şebbe, Tārīhu'l-Medīneti'l-Münevvere, C.I, Cidde 1973, s.304-305; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.1140
119. en-Nedvî, a.g.e., s.124
120. İbn Hişâm, a.g.e.,C.II, s.168; Buhl, a.g.m.,s.466; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.1106,1142; Le Bon, a.g.e.,s.12
121. Buhl, a.g.m.,s.468
122. en-Nedvî, a.g.e.,s.128; Buhl, a.g.m.,s.466; Hamidullah, İslam Peygamberi, C. II, s.1141-1142
123. Şehir eski dönemlerde "Dımaşk" ismiyle bilinmektedir. Bkz.Yākūt, a.g.e.,C.II, s.463
124. Elisséeff, "Islamic City", s.25
125. Elisséeff, "Dımashk", Encyclopédie de l'Islam, Tome II, Paris 1977, s.286-297 (286)
126. Elisséeff, "Dımashk", s.287; Dhina, a.g.e.,s.24
127. Martin, a.g.e.,s.171
128. el-Belāzurî, a.g.e.,s.176; Elisséeff, "Dımashk", s.288. Dhina, Şam'ın fetih tarihini H.13/M.634 olarak vermektedir. Bkz.Dhina, a.g.e.,s.24
129. el-Belāzurî, a.g.e.,s.173-174; N.Elisséeff, "Physical Lay-out", The Islamic City, ed.R.B.Serjeant, Paris 1980, s.90-103 (95); Abdulac, a.g.m.,s.7
130. Elisséeff, "Physical...", s.95; a.mll."Dımashk", s.289
131. İbn 'Asākîr, Tārīhu Dımaşkü'l-Kebîr, C.I, Beyrut 1987, s.200; Elisséeff, "Dımashk", s.289; R.Hartmann,"Şam", İslam Ansiklopedisi, C.XI, İstanbul 1979, s.298-310 (300); Hitti, Siyasî ve Kültürel..., C.II, s.407
132. el-Belāzurî, a.g.e.,s.179; İbn 'Asākîr, a.g.e.,C.I, s.200; Elisséeff, "Dımashk", s.289; J.Sauvaget, "Esquisse d'Une Histoire de la Ville de Damas", Revue des Études Islamiques, Tome IV, (1934), s.422-480 (445-447)
133. Yākūt, a.g.e., C.II, s.469; Elisséeff, "Dımashk", s.291
134. İbn 'Asākîr, a.g.e., C.I, s.244; Elisséeff, "Dımashk", s.288; Sauvaget, "Esquisse...", s.446; Dhina, a.g.e.,s.25
135. Elisséeff, "Physical...", s.95; a.mll., "Dımashk", s.288-289; Sauvaget, "Esquisse...", s.446
136. Elisséeff, "Islamic City", s.27; a.mll., "Dımashk", s.290; Abdulac, a.g.m., 7; Kijima Yasufumi, "Street Networks and Open Space in Islamic Cities", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol. I , Tokyo 1989, s.314-332 (327)

137. Kaysâriye: Adının ve formunun Bizans'tan alındığı kabul edilen, içinde genellikle kumaş ticaretinin yapıldığı büyük avlulu bir yapıdır. Geniş bilgi için bkz.M.Streck, "Kaysâriye", İslam Ansiklopedisi, C.VI, İstanbul 1977, s.482-483
138. Elisséeff, "Physical...", s.96,100; N.Bammate, "La Ville Dans l'Islam", La Ville Arabe Dans L'Islam, ed.D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.27-38 (35); Abdulac, a.g.m.,s.7
139. Elisséeff, "Dımashk", s.290
140. Elisséeff, "Physical...", s.99-100; a.mll., "Dımashk", s.290; D.-J.(T.) Sourdel a.g.e.,s.430; Sauvaget, "Esquisse...", s.445,448-453; D.Kuban, Sanat Tarihimizin Sorunları, İstanbul 1975, s.119
141. Kijima Yasufumi, a.g.m., s.328
142. Sauvaget, "Haleb", İslam Ansiklopedisi, C.V/1, İstanbul 1977, s.117-122 (117)
143. Sauvaget, a.g.e., s.40,247
144. Sauvaget, a.g.e., s.42-43; a.mll., "Halab", Encyclopédie de l'Islam, Tome III, Paris 1975, s.87-92 (87); Ayrıca bkz. şek.20
145. Sauvaget, "Halab", s.88
146. Sauvaget, "Haleb", s.117; Dhina, a.g.e., s.30
147. Sauvaget, a.g.e.,s.74-75; a.mll., "Haleb", s.118
148. Sauvaget, a.g.e., s.80
149. Sauvaget, a.g.e., s.77-78
150. Sauvaget, a.g.e., s.79; İbn Batûta, a.g.e.,C.I, s.50; D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.429 plan 59
151. Sauvaget, a.g.e.,s.78-79
152. Sauvaget, a.g.e.,s.247-249; Hourani, a.g.m.,s.12-13; Mantran, a.g.e., s.203; Sauvaget, "Haleb", s.118
153. Grunebaum, a.g.m., s.149-150; Sauvaget, a.g.e., s.248
154. el-Haslûl, "Arap-İslam Şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kuralların Rolü",İslam Mimarî Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s.97-101 (98)
155. "Başra" sözcüğü lügatte, yumuşak kepekî veya küfekî taşı anlamına gelmektedir. Şehrin, üzerinde kurulduğu taşlı zeminden dolayı bu isimle anıldığı anlaşılmaktadır. Bkz.el-Belâzurî, a.g.e., s.490; el-'Alî, "Hıtaşû'l-Başra", Sumner, Vol.VIII, No 2, (1952), s.281-303 (282)
156. Ch.Pellat, "Al-Başra", Encyclopédie de l'Islam, Tome I, Paris 1975,s.1117-1120 (1117)
157. el-Belâzurî, a.g.e., s.498; el-'Alî, Hıtaşû'l-Başra ve MıntıkâtÜhâ, Bağdat 1986, s.42
158. "Huraybe" Arapça'da küçük harabe, harabecik anlamına gelmektedir. Bölge, harap olmuş eski (İslâm öncesi) kalıntılar dolayısıyla bu isimle anılmıştır. Bkz.Yakut, a.g.e., C.III, s.363

159. el-Belāzurī, a.g.e., s.489; Yāqūt, a.g.e., C.III, s.363; el-'Alī, a.g.e., s.124
160. el-Belāzurī, a.g.e., s.492,498; Yāqūt, a.g.e., C.III, s.363; R.Hartmann, "Basra", İslam Ansiklopedisi, C.II, İstanbul 1979, s.319-327 (320); E.Reitemeyer, Die Städtegründungen der Araber im Islam, Munich 1912, s.33; L.Massignon, "Explication du Plan de Kufa", aynı yazara ait, Opera Minora, Tome III, içinde, Beyrouth 1963, s.35-60 (58); Corci Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi, (çev.Z. Megâmiz), C.II, İstanbul 1971, s.294; H.İ.Hasan, a.g.e., C.II, s.234
161. el-Belāzurī, a.g.e., s.499; Hartmann, "Basra", s.320; el-'Alī, a.g.e., s.66; H.İ.Hasan, a.g.e., C.II, s.234
162. H.İ.Hasan, a.g.e., C.II, s.234
163. Kaynaklarda 'Āşım b. Dūlef Ebū'l-Cerbā adında birinin, Basra şehrinin tanzimi işini yürüttüğü belirtilmektedir. Bkz.et-Ṭaberī, Tārīhu'l-Ümem ve'l-Mulūk, C.II, Beyrut 1987, s.479. Ancak adı geçen kişinin, sadece kabilelerin yerleşim yerlerini tesbit ettiği, şehirde ayrıntılı ve ciddi bir planlamaya gidilmediği anlaşılmaktadır. Meselâ, şehrin en önemli unsuru caminin bile düzgün bir plana sahip olmadığı görülmektedir. Bkz. el-Belāzurī, a.g.e., s.501. Ayrıca Dhina da şehrin planlamadan yoksun olarak kurulduğunu belirtmektedir. Bkz.Dhina, a.g.e., s.19
164. L.Massignon, "Explication du Plan de Basra", aynı yazara ait, Opera Minora, Tome III, içinde, Beyrouth 1963, s.61-87 (65)
165. el-'Alī, a.g.e., s.133
166. Massignon, "...Kufa", s.58
167. el-'Alī, a.g.e., s.134; Reitemeyer, a.g.e., s.25
168. Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e., s.253
169. Massignon, "...Basra", s.71; el-'Alī, a.g.e., s.56,60
170. Massignon, "...Basra", s.58; el-'Alī, a.g.e., s.57; Ayrıca bkz.şek 26,27,28
171. el-'Alī, a.g.e., s.57; Dhina, a.g.e., s.8; Hartmann, "Basra", s.321
172. İbnü'l-Fakîh, Kitābu'l-Buldān, Leiden 1885, s.191; el-'Alī, a.g.e., s.96,110, 130; a.mll., "Hıtaṭü'l-Basra", s.290,294-295
173. el-'Alī, a.g.e., s.112; Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e., s.254
174. Massignon, "...Basra", s.66; a.mll., "...Kufa", s.58; el-'Alī, a.g.e., s.110
175. Massignon, "...Basra", s.66. 'Uḳāz veya 'Uḳkāz, Taif'e 15 km. kadar uzaklıkta, Mekke civarında bir yerdir. Burada eski dönemlerden beri, yılın belirli bir zamanında umumî bir pazar kurulur ve her taraftan insanlar buraya akın ederlerdi. Söz konusu bu yerde, ayrıca şiir ve hitabet gibi konularda yarışmalar yapılır; kişi ve gruplar arasındaki dava ve şikayetler de görüşülürdü. Bkz.Çağatay, a.g.e., s.113
176. el-'Alī, "Hıtaṭü'l-Basra", s.283
177. "Dārü'r-rızk": Çeşitli yiyecek maddelerinin depolandığı bir yapıdır. Bu yapının benzerlerini Kûfe ve Fustat'ta da görmek mümkündür. Müslümanlar, fethettikleri toprakları, mahsullerinin belirli bir kısmını vergi olarak vermeleri

şartıyla, yerli halkın elinde bırakmıştır. İşte yerli halktan bu yolla alınan çeşitli ürünler bu depolarda toplanmıştır. Bkz.el-Belâzurî, a.g.e., s.307. Massignon ise bu yapılarda ganimet mallarının depolandığını belirtmektedir. Bkz.Massignon, "...Kufa", s.48

178. el-'Alî, "Hıttatü'l-Başra", s.294-295; Massignon, "...Basra", s.70
179. Massignon, "...Basra", s.70
180. İbn Havkal, a.g.e., Tome I, s.228; el-'Alî, a.g.e., s.49,52; Dhina, a.g.e., s.8
181. el-Belâzurî, a.g.e., s.492; Yâkût, a.g.e., C.I, s.431; Massignon, "...Kufa", s.58; el-'Alî, a.g.e., s.45
182. Massignon, "...Basra", s.65-69; el-'Alî, a.g.e., s.51,82,93,96
183. Massignon, "...Basra", s.66-67; el-'Alî, a.g.e., s.89,97
184. el-Belâzurî, a.g.e., s.498; İbnü'l-Fakîh, a.g.e., s.188; Yâkût, a.g.e., C.I, s.432; el-'Alî, a.g.e., s.75
185. Yâkût, a.g.e., C.I, s.433; el-'Alî, a.g.e., s.72
186. el-Belâzurî, a.g.e., s.499; İbnü'l-Fakîh, a.g.e., s.188; Hitti, Siyasî ve Kültürel..., C.II, s.405; el-'Alî, a.g.e., s.65
187. el-Belâzurî, a.g.e., s.499-500; el-'Alî, a.g.e., s.66; Reitemeyer, a.g.e., s.23; H.İ.Hasan, a.g.e., C.II, s.234
188. el-'Alî, a.g.e., s.66-67; Reitemeyer, a.g.e., s.23
189. el-'Alî, a.g.e., s.64
190. el-Makdisî, Ahşenü't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm, Leiden 1906, s.117; el-'Alî, a.g.e., s.60,130
191. İbnü'l-Fakîh, a.g.e., s.191; Massignon, "...Basra", s.70; el-'Alî, a.g.e., s.56; Dhina, a.g.e., s.8
192. el-'Alî, a.g.e., s.109
193. el-Belâzurî, a.g.e., s.499; Yâkût, a.g.e., C.I, s.433; el-'Alî, a.g.e., s.76-77
194. el-Belâzurî, a.g.e., s.498; el-'Alî, a.g.e., s.74-75
195. el-Belâzurî, a.g.e., s.498,509; Yâkût, a.g.e., C.I, s.432; el-'Alî, a.g.e., s.74-75
196. Massignon, "...Kufa", s.58; el-'Alî, a.g.e., s.115; Corci Zeydan, a.g.e., C.II, s.294; Ergin, a.g.e., C.I, s.202. Corci Zeydan ve Ergin, Mirbad Caddesi'nin genişliğinin 60 zirâ (yak. 30 m.) olduğunu belirtmektedirler.
197. el-'Alî, a.g.e., s.97; a.m11., "Hıttatü'l-Başra", s.288
198. el-'Alî, "Hıttatü'l-Başra", s.294
199. İbnü'l-Fakîh, a.g.e., s.191; el-'Alî, a.g.e., s.52,86,120
200. el-'Alî, "Hıttatü'l-Başra", s.288
201. el-'Alî, a.g.e., s.111,115; a.m11., "Hıttatü'l-Başra", s.288; Ayrıca bkz. şek. 27,28

202. el-'Alī, a.g.e., s.117
203. el-'Alī, a.g.e., s.92-93
204. el-'Alī, a.g.e., s.57,60,127,129-130
205. el-Belāzurī, a.g.e., s.526; el-'Alī, a.g.e., s.128; a.mll., "Hıtaṭü'l-Başra", s.296
206. el-Makdisī, a.g.e., s.117; Massignon, "...Basra", s.71; el-'Alī, a.g.e., s.130
207. Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e., s.133
208. el-'Alī, "Hıtaṭü'l-Başra", s.295-296
209. el-'Alī, a.g.e., s.96,130; a.mll., "Hıtaṭü'l-Başra", s.295
210. el-'Alī, a.g.e., s.110-112; Massignon, "...Basra", s.71
211. Massignon, "...Basra", s.71; el-'Alī, a.g.e., s.130
212. el-'Alī, a.g.e., s.111,129
213. Massignon, "...Basra", s.71; el-'Alī, a.g.e., s.129-130
214. el-Belāzurī, a.g.e., s.507-512; el-'Alī, a.g.e., s.56
215. el-'Alī, a.g.e., s.76,111; Ayrıca bkz.şek.26,28
216. Basra ile aynı yıllarda ve aynı şartlarda kurulan Kûfe'de evlerin çok katlı olmadığı, yine aynı yıllarda ve şartlarda kurulan Fustat'ta ise, genellikle tek katlı olan evlerin avlulu bir forma sahip bulunduğu bilinmektedir. Bkz. et-Ṭaberī, a.g.e., C.II, s.479; İbnü'l-Eşîr, a.g.e., C.II, s.484; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.75; M.Raitchevitch, Le Caire, Caire 1971, s.18
217. İbn Havnkal, a.g.e., Tome I, s.229
218. el-'Alī, a.g.e., s.108
219. el-'Alī, "Hıtaṭü'l-Başra", s.283
220. İbn Havnkal, a.g.e., Tome I, s.228; Massignon, "...Basra", s.70-71; el-'Alī, a.g.e., s.113
221. İbn Baṭūṭa, a.g.e., C.I, s.129; el-'Alī, a.g.e., s.114
222. Bkz. Bu çalışmamız, s.95-96
223. Massignon, "...Basra", s.71
224. el-Belāzurī, a.g.e., s.513-520; Massignon, "...Basra", s.85
225. "Kûfe", Arapça'da yuvarlak kum tepesi anlamına gelmektedir. Şehrin, üzerinde kurulduğu mevkinin, kum tepesine benzemesi sebebiyle bu isimle anıldığı anlaşılmaktadır. Bkz.K.V.Zetterstéen, "Kûfe", İslam Ansiklopedisi, C.VI, İstanbul 1977, s.964-967 (965)
226. el-Belāzurī, a.g.e., s.394; el-Yâkûbî, a.g.e., s.141; et-Ṭaberī, a.g.e., C.II, s.478
227. Zetterstéen, a.g.m., s.964
228. el-Belāzurī, a.g.e., s.404-405; et-Ṭaberī, a.g.e., C.II, s.478; Massignon, "...Kufa", s.51; Reitemeyer, a.g.e., s.31

229. Kaynaklarda geçen rivayetlere göre, Kûfe Basra'dan birkaç ay, ya da birkaç yıl sonra inşa edilmiştir. Bkz. el-Belâzurî, a.g.e., s.394; Yâkût, a.g.e., C.IV, s.491; et-İaberî, a.g.e., C.II, s.478; Corci Zeydan, a.g.e., C.II, s.298
230. el-Belâzurî, a.g.e., s.398; et-İaberî, a.g.e., C.II, s.479; Massignon, "...Kufa", s.38; Hitti, Siyasî ve Kültürel..., C.I, s.239
231. Massignon, "...Kufa", s.39; Reitemeyer, a.g.e., s.33; Hitti, Siyasî ve Kültürel..., C.I, s.239
232. el-Belâzurî, a.g.e., s.410; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.II, s.484; Reitemeyer, a.g.e., s.36; Dhina, a.g.e., s.21
233. Ebu Heyyâc b. Mâlik isminde birinin şehrin tanzimi ile ilgilendiği bilinmekle birlikte (Bkz. et-İaberî, a.g.e., C.II, s.479), şehrin planının daha ziyade halkın tasarrufu altında şekillendiği anlaşılmaktadır. Bkz. el-Belâzurî, a.g.e., s.396
234. Massignon, "...Kufa", s.46; H.Djâit, "Al-Kûfa", Encyclopédie de l'Islam, Tome V, Paris 1986, s.346-352 (347-348)
235. Massignon, "...Kufa", s.46
236. el-Âlî, a.g.e., s.134; Reitemeyer, a.g.e., s.36; Djâit, a.g.m., s.348. Massignon, şehrin Halife Mansûr tarafından hendekle kuşatıldığını belirtmekle birlikte, surdan söz etmemektedir. Bkz. Massignon, "...Kufa", s.46
237. İbn Cübeyr, a.g.e., s.167
238. İbn Batûta, a.g.e., C.I, s.150
239. Hitti, Siyasî ve Kültürel..., C.I, s.239
240. el-Belâzurî, a.g.e., s.394; el-Yâkûbî, a.g.e., s.141; Massignon, "...Kufa", s.39; Reitemeyer, a.g.e., s.32,36; Djâit, a.g.m., s.347; Dhina, a.g.e., s.21
241. İktâ': Mülkiyeti devlete ait olan bir arazi parçasının hükümdar tarafından bir kimseye bağışlanması demektir. Bu şekilde hükümdar tarafından kişilere verilen araziler de ıktâ' ismiyle anılmıştır. Bkz. Kayaoğlu, a.g.e., s.86-87
242. el-Yâkûbî, a.g.e., s.142-143; Massignon, "...Kufa", s.47; Djâit, a.g.m., s.348
243. Massignon, "...Kufa", s.48,53
244. el-Belâzurî, a.g.e., s.395; et-İaberî, a.g.e., C.II, s.479-480; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.II, s.484; H.D.Yıldız ve Diğerleri, a.g.e., C.II, s.81
245. et-İaberî, a.g.e., C.II, s.479-480; Massignon, "...Kufa", s.51; Djâit, a.g.m., s.347
246. İbn Batûta, a.g.e., C.I, s.151; Massignon, "...Kufa", s.51
247. Massignon, "...Kufa", s.51
248. Dhina, a.g.e., s.21; H.İ.Hasan, a.g.e., C.II, s.236; Hitti, Siyasî ve Kültürel..., C.I, s.239
249. el-Belâzurî, a.g.e., s.408-409; Massignon, "...Kufa", s.52; Dhina, a.g.e., s.21
250. et-İaberî, a.g.e., C.II, s.479-480; Massignon, "...Kufa", s.45

251. Massignon, "...Kufa", 36,45. el-Belāzurī, Berīd Caddesi'nin sadece ismini zikretmektedir. Bkz. el-Belāzurī, a.g.e., s.410
252. el-Yāqūbī, a.g.e., s.145; et-Ṭaberī, a.g.e., C.II, s.479; İbnü'l-Esīr, a.g.e., C.II, s.484; Massignon, "...Kufa", s.45; Djaīt, a.g.m., s.347
253. et-Ṭaberī, a.g.e., C.II, s.479-480
254. el-Yāqūbī, a.g.e., s.145; Massignon, "...Kufa", s.49; Reitemeyer, a.g.e., s.35
255. Massignon, "...Kufa", s.49
256. el-Yāqūbī, a.g.e., s.145; Reitemeyer, a.g.e., s.35
257. Djaīt, a.g.m., s.348
258. Massignon, "...Kufa", s.50
259. Massignon, "...Kufa", s.53
260. el-Belāzurī, a.g.e., s.410
261. et-Ṭaberī, a.g.e., C.II, s.479; İbnü'l-Esīr, a.g.e., C.II, s.484; Yāqūt, a.g.e., C.IV, s.491; Corci Zeydan, a.g.e., C.II, s.298
262. el-Belāzurī, a.g.e., s.406-409; el-Yāqūbī, a.g.e., s.141-143; Massignon, "...Kufa", s.43,47; Djaīt, a.g.m., s.348
263. el-Belāzurī, a.g.e., s.409,412
264. el-Yāqūbī, a.g.e., s.144-145; Massignon, "...Kufa", s.46-47; el-'Alī, a.g.e., s.108; Dhina, a.g.e., s.21
265. el-Belāzurī, a.g.e., s.403; el-Maḳdisī, a.g.e., s.113
266. Massignon, "...Kufa", s.38 not 4, s.51
267. Kanaatimizce şehrin ismi Latince bir kelime olan "fossatum" (karargâh) sözcüğünün arapçalaştırılmış şekli ibarettir. Şehrin ismi konusundaki farklı görüşler için bkz. el-Belāzurī, a.g.e., s.304; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.8; C.H.Becker, "Kahire", İslam Ansiklopedisi, C.VI, İstanbul 1977, s.74-88 (76); G.Wiet, L'Egypte Arabe de la Conquête Arabe à la Conquête Ottomane, 642-1517 de l'Ere Chrétienne, Paris 1937, s.9; Raitcheutch, a.g.e., s.11-12
268. el-Maḳrīzī, a.g.e., C.I, s.297; Raitcheutch, a.g.e., s.13; J.Jomier, "Al-Fustāt", Encyclopédie de l'Islam, Tome II, Paris 1977, s.979-981 (980); Corci Zeydan, a.g.e., C.II, s.299
269. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.15; Reitemeyer, a.g.e., s.95; Jomier, a.g.m., s.979
270. Raitcheutch, a.g.e., s.20; Becker, a.g.m., s.75-76. Ciddi, ayrıntılı bir planlamaya gidilmemekle birlikte, Basra ve Kûfe'de olduğu gibi Fustat'ta da şehrin genel tanzimiyle ilgilenmek üzere bazı kişilerin görevlendirildiği belirtilmektedir. Bkz. el-Maḳrīzī, a.g.e., C.I, s.297
271. Reitemeyer, a.g.e., s.101
272. Raitcheutch, a.g.e., s.17; Reitemeyer, a.g.e., s.104
273. Becker, a.g.m., s.77-80

274. Raitcheutch, a.g.e., s.12,18; Reitemeyer, a.g.e, s.104; Becker, a.g.m.,s.76
275. Raitcheutch, a.g.e., s.18; Jomier, a.g.m., s.980; Becker, a.g.m., s.76
276. Becker, a.g.m., s.80
277. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.9; Jomier, a.g.m., s.980; Dhina, a.g.e., s.51
278. Hz.Muhammed'in beraberinde Medine'ye hicret eden Müslümanlara "Muhâcirün", o zamanki Medineli Müslümanlara da "Enşâr" denilmektedir. Bkz.Dhina, a.g.e., s.14
279. İbn Hâvkal, a.g.e., Tome I, s.144; el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.297-298; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.18-20; Raitcheutch, a.g.e., s.13; Reitemeyer, a.g.e., s.103
280. Raitcheutch, a.g.e., s.18; Reitemeyer, a.g.e., s.104, Jomier, a.g.m., s.980
281. el-Belâzurî, a.g.e., s.307
282. İbn Hâvkal, a.g.e., Tome I, s.144; el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.341; Raitcheutch, a.g.e., s.14
283. İbn Hâvkal, a.g.e., Tome I, s.144
284. Raitcheutch, a.g.e., s.18; Becker, a.g.m., s.77; Dhina, a.g.e, s.51
285. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.26; Jomier, a.g.m., s.980; M.Şibli, İslam Tarihi, Asr-ı Saadet, (çev. Ü.R.Doğrul), C.VII, İstanbul 1928, s.319
286. Becker, a.g.m., s.77
287. Reitemeyer, a.g.e., s.105
288. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.339,341; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.36; Raitcheutch, a.g.e., s.25; Jomier, a.g.m. s.981
289. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.297; Reitemeyer, a.g.e., s.103
290. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.298,341
291. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.32; Kubiak, a.g.e., s.113-114
292. Saķife: Gölgelek veya sofa anlamına gelmektedir. Üstü örtülü, yanları kısmen ya da tamamen açık mekân demektir. Bkz.İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, C.II, Beyrut H.1389, s.166
293. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.33
294. Y.Z.Kavakçı, Roma şehrine ait olan bu yapı tarzının, zamanla İslam şehirlerine de intikâl ettiğini belirtmektedir. Bkz.Y.Z.Kavakçı, Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975, s.77
295. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e, s.33
296. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.33
297. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.33; Raitcheutch, a.g.e., s.23
298. İbn Hâvkal, a.g.e., Tome I, s.144; el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.297,341; Raitcheutch, a.g.e., s.22; Jomier, a.g.m., s.981
299. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.297; Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e., s.78-79; Raitcheutch, a.g.e., s.14; Becker, a.g.m., s.78

300. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.297; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.25
301. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.33; Raitcheutch, a.g.e., s.18
302. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.297; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.33; Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e., s.84
303. Raitcheutch, a.g.e., s.18; H.İ.Hasan, a.g.e., C.II, s.238
304. İbn Havnkal, a.g.e., Tome I, s.144; el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.341; Raitcheutch, a.g.e., s.14; Corci Zeydan, a.g.e., C.II, s.300; Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e., s.78
305. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.341; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.83
306. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.75
307. İbn Havnkal, a.g.e., Tome I, s.144; Raitcheutch, a.g.e., s.19; Reitemeyer, a.g.e., s.105. Hamam sayısının daha sonraki yıllarda oldukça arttığı anlaşılmaktadır. Bkz.Yâkût, a.g.e., C.IV, s.266; Corci Zeydan, a.g.e., C.II, s.300
308. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.34
309. Raitcheutch, a.g.e., s.19,21; J.M.Rogers, "Al-Kâhira", Encyclopédie de l'Islam, Tome IV, Paris 1978, s.442-464 (443)
310. Raitcheutch, a.g.e., s.19; Reitemeyer, a.g.e., s.100
311. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.32
312. 'Askar: Arapça bir kelime olup, ordu, kamp ve kışla anlamlarına gelmektedir. Bkz.İbn Manzûr, a.g.e., C.II, s.778
313. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.304; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.9-10
314. Reitemeyer, a.g.e., s.109
315. Kaṭā'ī: Hükümdar tarafından halka verilen arazi parçası anlamına gelen kaṭā'ī sözcüğünün çoğuludur. Bkz.Not 228
316. Raitcheutch, a.g.e., s.27-28
317. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.10; Raitcheutch, a.g.e., s.28
318. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.305; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.10; Raitcheutch, a.g.e., s.29
319. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.10; Raitcheutch, a.g.e., s.33
320. Raitcheutch, a.g.e., s.30
321. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.305; Raitcheutch, a.g.e., s.29
322. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.315; Raitcheutch, a.g.e., s.29
323. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.305; Raitcheutch, a.g.e., s.35
324. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.10
325. Kahire'nin temelleri H.362/M.972 yılında atılmıştır. Bkz.Raitcheutch, a.g.e., s.59
326. el-Belāzurî, a.g.e., s.326; G.Marçais, Tunis et Kairouan, Paris 1937, s.14; G.Yver, "Kayravan", İslam Ansiklopedisi, C.VI, İstanbul 1977, s.467-471 (468). İbnü'l-Eşîr ise şehrin inşasının H.55/M.675 yılında tamamlandığını belirtmektedir. Bkz.İbnü'l-Eşîr, a.g.e., C.III, s.473

327. Yāqūt, a.g.e., C.IV, s.420; Reitemeyer, a.g.e., s.119
328. Yāqūt, a.g.e., C.IV, s.399; Talbi, a.g.m., s.859
329. Talbi, a.g.m., s.859
330. Lézine de şehrin planlamadan yoksun olduğunu belirtmektedir. Bkz.Lézine, a.g.m., s.70-71
331. Talbi, a.g.m.,s.858-864; Yver, a.g.m., s.468-471
332. G.Marçais, a.g.e., s.26; Talbi, a.g.m., s.862
333. İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.III, s.473; Talbi, a.g.m., s.861; Reitemeyer, a.g.e., s.120. G.Yver, şehrin çevresinin 3600 kulaç olduğunu bildiren haberdan hareketle, şehrin 'Ukbe tarafından bu uzunlukta bir surla çevrildiğini belirtmektedir. Bkz.Yver, a.g.m., s.468
334. Talbi, a.g.m., s.862; Reitemeyer, a.g.e., s.122
335. Lézine, a.g.m., s.53,68 not 6; H.İ.Hasan, a.g.e.,C.II, s.240
336. Lézine, a.g.m., s.62
337. Yāqūt, a.g.e., C.IV, s.421; Talbi, a.g.m., s.859,861; Reitemeyer, a.g.e., s.120; Hitti, Siyasî ve Kültürel..., C.II, s.406; H.İ.Hasan, a.g.e.,C.II, s.240
338. G.Marçais, a.g.e., s.28; Lézine, a.g.m., s.65,68
339. el-Makdisî, a.g.e., s.225; Lézine, a.g.m.,s.65,68
340. Şehrin günümüze ait bir planını (şek.35) hazırlayan Lézine, planının kısmen şehrin M.1067 yılındaki durumunu yansıttığını belirtmektedir. Bkz.Lézine, a.g.m., s.55. 'Ukbe'nin Camii ile sur duvarı arasındaki mesafe G.Marçais'e göre 100 m., Lézine'ye göre ise 70 m.'dir. Bkz.G.Marçais, a.g.e.,s.27; Lézine, a.g.m., s.55
341. G.Marçais, a.g.e.,s.14,29; Yver, a.g.m., s.469; Reitemeyer, a.g.e., s.121
342. İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.III, s.473
343. G.Marçais, a.g.e., s.27-28; Simât Caddesi'nin uzunluğunun 4 km.'ye yakın olduğu bildirilmektedir. Bkz.Talbi, a.g.m.,s.862; Reitemeyer, a.g.e., s.123
344. G.Marçais, a.g.e., s.27; Lézine, a.g.m., s.63
345. el-Makdisî, a.g.e., s.225
346. Bu tanzim tarzı özellikle antik Roma şehirlerinde görülen bir özelliktir. Bkz. Sauvaget, a.g.e., s.46,78; Elisséeff, "Islamic City", s.26
347. Simât Caddesi Emevî Halifesi Hişâm b. 'Abdûlmelik zamanında (H.106-127/M.724-744) kurulmuştur. Bkz.Lézine, a.g.m., s.65
348. el-Makdisî, a.g.e., s.225; Lézine, a.g.m.,s.59; Yver, a.g.m., s.469; Reitemeyer, a.g.e., s.123
349. G.Marçais, a.g.e., s.26; Lézine, a.g.m., s.71; Reitemeyer, a.g.e., s.123
350. Reitemeyer, a.g.e., s.123; Talbi, a.g.m., s.862; el-Bekrî, Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Paris 1965, s.26'dan naklen

351. Bağdād: Farsça bir kelime olup, Tanrı vergisi veya hediyesi anlamına gelmektedir. Şehrin asıl adı Medīnetü's-Selām veya Dārü's-Selām'dır. Fakat halk arasında şehir Bağdād ismiyle anılmıştır. Bkz.M.Streck, "Bagdad", İslam Ansiklopedisi, C.II, İstanbul 1979, s.195-199 (195)
352. el-Belāzurī, a.g.e., s.422; el-Bağdādī, Tārīhu Bağdād, C.I, Kahire 1931, s.69; A.A.Duri, "Baghdād", Encyclopédie de l'Islam, Tome I, Paris 1975, s.921-936 (923); S.F.Mahmud, İslam Tarihi, (çev.A.Kevenoğlu-A.Sümer), İstanbul 1973, s.112. el-Yâkûbî ise şehrin planının H.141/M.758 yılında hazırlandığını belirtmektedir. Bkz.el-Yâkûbî, a.g.e., s.11
353. el-Belāzurī, e.g.e.,s.422; Streck, "Bagdad", s.196
354. Şehrin boyutları konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Bkz.el-Bağdādī, a.g.e., C.I, s.70-74; el-Yâkûbî, a.g.e., s.12
355. el-Yâkûbî, a.g.e.,s.13,17; el-Bağdādī, a.g.e.,C.I, s.73
356. el-Yâkûbî, a.g.e., s.16-19; D.Sourdel, Bağdād, Leiden 1962, s.255; G.Salmon, Introduction Topographique à l'Histoire de Baghdad, Paris 1904, s.45
357. Creswell, a.g.e., Vol.II, s.18-21; G.Le Strange, Baghdad During the Abbasid Caliphate From Contemporary Arabic and Persian Sources, Oxford 1924, s.18; D.Sourdel, a.g.e., s.254; el-'Alī, "The Foundation of Baghdad", The Islamic City, ed.A.H.Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970, s.87-102 (93)
358. el-Bağdādī, a.g.e., C.I, s.75; İbnü'l-Esîr, a.g.e.,C.V, s.463; Le Strange, a.g.e., s.37; Streck, "Bagdad", s.197
359. el-Yâkûbî, a.g.e., s.35-36; Salmon, a.g.e., s.47; D.Sourdel, a.g.e., s.255
360. el-Yâkûbî, a.g.e., s.13; el-Bağdādī, a.g.e.,C.I, s.72-73; İbn Rüste, a.g.e., s.121; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.V, s.463; Dhina, a.g.e., s.16; D.Sourdel, a.g.e., s.254
361. el-Yâkûbî, a.g.e., s.17; Salmon, a.g.e., s.43; Dhina, a.g.e., s.16; S.F. Mahmud, a.g.e., s.112
362. el-Yâkûbî, a.g.e., s.12,14; el-Makdisî, a.g.e., s.121; el-Bağdādī, a.g.e., C.I, s.72; İbn Rüste, a.g.e., s.121; Dhina, a.g.e., s.16
363. el-Bağdādī, a.g.e.,C.I, s.75; İbnü'l-Esîr, a.g.e.,C.V, s.463
364. el-Yâkûbî, a.g.e., s.18; Dhina, a.g.e., s.17
365. el-Yâkûbî, a.g.e., s.15
366. el-Yâkûbî, a.g.e., s.17; D.Sourdel, a.g.e., s.254; Dhina, a.g.e.,s.16
367. D.Sourdel, a.g.e., s.255; Dhina, a.g.e., s.17
368. El-Yâkûbî, a.g.e., s.15; el-Makdisî, a.g.e., s.121; İbn Rüste, a.g.e., s.121; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.V, s.463; Salmon, a.g.e., s.43; Dhina, a.g.e., s.16
369. İbn Rüste, a.g.e., s.122
370. İbn Cübeyr, a.g.e., s.179,182
371. el-Yâkûbî, a.g.e., s.15; İbn Rüste, a.g.e., s.121; Creswell, a.g.e.,Vol.II, s.3,30; Le Strange, a.g.e., s.31

372. Salmon, a.g.e., s.45; D.Sourdel, a.g.e., s.255; Duri, a.g.m., s.923
373. el-Yâkûbî, a.g.e., s.15; D.Sourdel, a.g.e., s.254; Duri, a.g.m., s.922
374. el-Yâkûbî, a.g.e., s.14-15; İbn Rüste, a.g.e., s.121; el-Bağdādî, a.g.e. C.I, s.74-75; Duri, a.g.m., s.922; H.D.Yıldız ve Diğerleri, a.g.e., C.III, s.368
375. el-Yâkûbî, a.g.e., s.17; Dhina, a.g.e., s.16; Ayrıca bkz.şek.39
376. el-Yâkûbî, a.g.e., s.17; el-Bağdādî, a.g.e.,C.I, s.76; Dhina, a.g.e., s.16
377. el-Bağdādî, a.g.e.,C.I, s.80; İbnü'l-Esîr, a.g.e.,C.V, s.464
378. el-Yâkûbî, a.g.e., s.18-19
379. D.Sourdel, a.g.e., s.254; Duri, a.g.m., s.922
380. el-Belâzurî, a.g.e.,s.91; D.Sourdel, a.g.e., s.255; Dhina, a.g.e.,s.17; Duri, a.g.m., s.923
381. el-Yâkûbî, a.g.e., s.25-26; el-Bağdādî, a.g.e.,C.I, s.80; İbn Cübeyr, a.g.e., s.179; D.Sourdel, a.g.e., s.255; Dhina, a.g.e., s.17
382. el-Yâkûbî, a.g.e., s.18; D.Sourdel, a.g.e., s.255
383. el-Yâkûbî, a.g.e., s.37; el-Âli, "The Foundation...", s.93
384. İbn Cübeyr, a.g.e., s.180-183
385. el-Yâkûbî, a.g.e., s.34
386. el-Belâzurî ve el-Makdisî'nin belirttiğine göre şehrin ismi, Arapça'da "gören sevinir" anlamına gelen "surre men raâ" kelimelerinden doğmuştur. Bkz.el-Belâzurî, a.g.e., s.426; el-makdisî, a.g.e., s.123. Şehrin ismi konusundaki diğer görüşler için bkz. H.Viollet, "Sāmerrā", İslam Ansiklopedisi, C.X, İstanbul 1967, s.144-146 (144)
387. el-Yâkûbî, a.g.e., s.45; D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.608; Barthold, a.g.e., s.111; Viollet, a.g.m., s.144
388. el-Yâkûbî, a.g.e., s.44,47; J.M.Rogers, "Sāmerrā: a Study in Medieval Town-Planning", The Islamic City, ed.A.H.Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970, s.118-156 (126); Viollet, a.g.m., s.144; H.D.Yıldız ve Diğerleri, a.g.e.,C.III, s.372
389. el-Yâkûbî, a.g.e., s.45,49-50; Barthold, a.g.e., s.111; Viollet, a.g.m.,s.144
390. el-Yâkûbî, a.g.e., s.45,47-48,56,58; İbn Havnkal, a.g.e.,Tome I, s.236; Rogers, "Sāmerrā...", s.123
391. el-Yâkûbî, a.g.e., s.48-49; Rogers, "Sāmerrā...", s.143; H.D.Yıldız ve Diğerleri, a.g.e., C.III, s.374
392. el-Yâkûbî, a.g.e., s.44,62; Viollet, a.g.m., s.144
393. el-Yâkûbî, a.g.e., s.46,55,60
394. el-Yâkûbî, a.g.e., s.49-50,55; Barthold, a.g.e., s.111; H.D.Yıldız ve Diğerleri, a.g.e.,C.III, s.374
395. H.D.Yıldız ve Diğerleri, a.g.e., C.III, s.374
396. el-Belâzurî, a.g.e., s.426; el-Yâkûbî, a.g.e., s.49,52-53

397. el-Yâkûbî, a.g.e., s.53
398. el-Belâzurî, a.g.e., s.427; el-Yâkûbî, a.g.e., s.53,58-60
399. el-Yâkûbî, a.g.e., s.44-62; F.Schwarz, Die Abbāsiden-Residenz Sāmarrā, Leipzig 1909, s.9-20; Reitemeyer, a.g.e., s.64; Viollet, a.g.m., s.144
400. el-Yâkûbî, a.g.e., s.52; Rogers, "Sāmarrā...", s.143
401. Rogers, "Sāmarrā...", s.143
402. el-Yâkûbî, a.g.e., s.52-55; Viollet, a.g.m., s.144
403. el-Yâkûbî, a.g.e., s.58
404. el-Yâkûbî, a.g.e., s.60; Rogers, "Sāmarrā...", s.143
405. el-Yâkûbî, a.g.e., s.59-60
406. el-Belâzurî, a.g.e., s.426; el-Yâkûbî, a.g.e., s.49,52-53; Reitemeyer, a.g.e., s.64
407. el-Yâkûbî, a.g.e., s.53,59
408. el-Yâkûbî, a.g.e., s.50,61
409. el-Yâkûbî, a.g.e., s.52,61
410. el-Yâkûbî, a.g.e., s.49; Viollet, a.g.m., s.145; S.K.Yetkin, İslam Mimarisi, Ankara 1959, s.95,99-100
411. el-Yâkûbî, a.g.e., s.55; D.-J.(T.) Sourdcl, a.g.e., s.608; Yetkin, a.g.e., s.99
412. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.80 not 3,s.83 not 3; Viollet, a.g.m., s.145; A.Uluçam, Irak'taki Türk Mimarî Eserleri, Ankara 1989, s.12; Yetkin, a.g.e., s.99
413. W.Marçais, "Les Jardins de l'İslam", aynı yazara ait,Articles et Conférences, içinde, Paris 1961, s.233-244 (236); A.Mazaheri, Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, (çev.B.Üçok), İstanbul 1972, s.89
414. Viollet, a.g.m., s.145; Yetkin, a.g.e., s.100; Uluçam, a.g.e., s.12
415. el-Yâkûbî, a.g.e., s.57; W.Marçais, "Les Jardins...", s.236; Viollet, a.g.m., s.145
416. el-Yâkûbî, a.g.e., s.55; Rogers, "Sāmarrā...", s.151; A.Miquel, L'İslam et sa Civilisation (VII.-XX. Siècle), Paris 1977, s.120

IV-H.I.-III./M.VII.-IX.Y.Y. İSLAM ŞEHRİNİ OLUŞTURAN FİZİKİ UNSURLAR

417. G.Marçais, "La Conception...", s.532; Stern, a.g.m., s.30; Raymond, a.g.e., s.119,129; S.K.Goş, "İslam Şehrini Yeniden Planlanması", İslam Mimarî Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s.49-68 (51); Hourani, a.g.m., s.14; M.J.Daunton, "The Social Meaning of Space: The City in the West and Islam", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.I ,Tokyo 1989, s.26-58 (28); Fischel, a.g.m., s.231
418. R.Levy, "Muhtesib", İslam Ansiklopedisi, C.VIII, İstanbul 1979, s.532-533; Kavakçı, a.g.e., s.77-78,79-125

419. Hourani, a.g.m., s.13-14; Abdulac, a.g.m., s.10; Abu-Lughod, a.g.m., s.203
420. D.Chevallier, "La Ville Arabe: Notre Vision Historique", L'Espace Social de la Ville Arabe, ed.D.Chevallier, Paris 1979, s.7-26 (8-12); el-Haşlûl, a.g.m., s.101; Abdulac, a.g.m., s.10; İ.P.Lapidus, a.g.m., s.68
421. D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.422-423; Ayrıca bkz.şek.54
422. A.Dietrich, "Medâin", İslam Ansiklopedisi, C.VII, İstanbul 1977, s.448-455 (448); Şam ve Halep için bkz.şek.19,20
423. Massignon, "...Basra", s.85
424. el-Yâkûbî, a.g.e., s.13; el-Bağdādî, a.g.e., C.I, s.72-73; Salmon, a.g.e., s.47; Ayrıca bkz.şek.42
425. G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.224
426. Streck, "Bagdad", s.199; Yver, a.g.m., s.468; Buhl, a.g.m., s.467; Lézine, a.g.m., s.53,68
427. Creswell, a.g.e., Vol.II, s.22
428. G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.228; Ayrıca bkz.şek.35,53
429. el-Bağdādî, a.g.e., C.I, s.70-72; H.İ.Hasan, a.g.e., C.II, s.240. Mehdiye surlarının ise taşla inşa edildiği bilinmektedir.Bkz.el-Yâkûbî, a.g.e., s.211
430. el-Yâkûbî, a.g.e., s.12,14; Ayrıca bkz.şek.43,44
431. J.Aubin, "Eléments Pour l'Étude des Agglomérations Urbaines Dans l'Iran Médiéval", The Islamic City, ed.A.H.Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970,s.65-76 (72)
432. Raymond, a.g.e., s.170
433. D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.402; Raymond, a.g.e., s.300; Egli, a.g.e.,s.198; Cezar, a.g.e., s.94
434. Egli, a.g.e., s.200
435. G.Marçais, "La Conception...", s.527
436. İbn Hişâm, a.g.e., C.II, s.162; Hamidullah, Kûbâ'daki bu mescitten önce kurulmuş bazı mescitlerin mevcudiyetine işaret etmektedir. Bkz.Hamidullah, İslam Müess...", s.51
437. Hamidullah, İslam Peygamberi, C.I, s.192
438. Hz.Muhammed Medine'ye varınca devesini serbest bırakmış ve devenin çöktüğü yerde, daha sonra Mescidü'n-Nebevî inşa edilmiştir. Bkz.İbn Hişâm, a.g.e., C.II, s.163-164
439. el-Yâkûbî, a.g.e., s.24-25,52-53; el-Belâzurî, a.g.e., s.426; Salmon, a.g.e., s.47; el-Makrîzî, a.g.e.,C.I, s.304; Pauty, a.g.m., s.70; Rakka için bkz.şek.49
440. Elisséeff, "Dımashk", s.289; Dhina, a.g.e., s.109; Hitti, Siyasî ve Kültürel..., C.II, s.407; Cezar, a.g.e., s.94

441. el-Belāzurī, a.g.e., s.179; Elisséeff, "Dımashk", s.289; Sauvaget, a.g.e., s.74-75; Dhina, a.g.e., s.110
442. Müslümanların, fethettikleri Bizans şehirlerini boşaltıp, oralara yerleşmedikleri, söz konusu şehirlerde sadece bir grup asker ve memurun iskan edildiği bilinmektedir. Bkz. Mantran, a.g.e., s.93
443. İbn Cübeyr, a.g.e., s.167; İbn Batūta, a.g.e., C.I, s.127
444. D.-J.(T.) Sourdél, a.g.e., s.408; Mazaheri, a.g.e., s.207. Nitekim İslâm hukukçularının çoğu da, cuma namazının bir beldede yalnız bir yerde kılınabileceğini belirtmektedirler. Bkz. İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-Kadîr, C.I, Kahire H.1310 s.411
445. el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.341; Yâkût, a.g.e., C.IV, s.264; D.Kuban, Muslim Religious Architecture, Leiden 1974, s.11; Grabar, a.g.e., s.87; Fischel, a.g.m., s.230
446. el-Belāzurī, a.g.e., s.494-500; et-Taberî, a.g.e., C.II, s.479; Creswell, a.g.e., Vol.I, s.5, 15-17, 28-30; Lézine, a.g.m., s.61; Grabar, a.g.e., s.80-89; Kuban, Muslim Religious..., s.13-14
447. Lézine, a.g.m., s.61; Grabar, a.g.e., s.90
448. W.Marçais, "L'İslamisme...", s.66; Hamidullah, İslam Müess..., s.56; H.G. Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, Ankara 1982, s.72
449. G.Marçais, "La Conception...", s.528
450. G.Marçais, "La Conception...", s.528
451. Bilindiği gibi, ilk dönemlerden beri camiler genellikle üç kapıya sahiptir ve kapının bulunmadığı tek cephe kible tarafıdır. Bu itibarla kible tarafı bina yapmaya daha müsaittir. Bu tanzim şekli, caminin kible duvarında açılacak küçük bir kapı vasıtasıyla, hem imamın cemaati rahatsız etmemesini, hem de kısmen imamın can güvenliğini temin imkânı sağlamaktadır. Bkz. el-Belāzurī, a.g.e., s.499
452. el-Belāzurī, a.g.e., s.502
453. el-'Alî, "Hıtaṭü'l-Başra", s.287
454. el-Belāzurī, a.g.e., s.502
455. el-Belāzurī, a.g.e., s.410
456. D.-J.(T.) Sourdél, a.g.e., s.399, 428; Raymond, a.g.e., s.170. Daha geniş bilgi için bkz. J.L.Bacharach, "The Court-Citadel: an Islamic Urban Symbol of Power", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.III, Tokyo 1989, s.206-245; T.W.Haig, "Kasaba", İslam Ansiklopedisi, C.VI, İstanbul 1977, s.373
457. Meselâ, Basra'da hapishane şehir merkezinde yer alırken (Bkz. el-Belāzurī, a.g.e., s.498), Bağdat'ta iki sur duvarı arasında kurulmuştur. Bkz. şek.40
458. Çelebi, a.g.e., s.39-42
459. Hamidullah, İslam Müess..., s.53
460. Hamidullah, İslam Müess..., s.54

461. Egli, a.g.e., s.198
462. Chevallier, "La Ville Arabe...", s.12; Wirth, a.g.m., s.195-196; Raymond, a.g.e., s.185; Kijima Yasufumi, a.g.m., s.315,319
463. D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.430; el-Ḥaṣlūl, a.g.m., s.98; Sauvaget, a.g.e., s.247-248; Raymond, a.g.e., s.186; Jinnai Hidenobu, "Microcosm of the Family Around, The Courtyard", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.II, Tokyo 1989, s.392-422 (395)
464. el-Yāqūbī, a.g.e., s.44,62; E.Levi Provençal, "Medinet-üz-Zehrâ", İslam Ansiklopedisi, C.VII, İstanbul 1977, s.472-473; J.(T.) Sourdel, "Ayn al-Djarr", Encyclopédie de l'Islam, Tome I, Paris 1975, s.811
465. el-Kardāvī, İslamda Helal ve Haram, (çev. M.Varlı), İstanbul 1974, s.218-220
466. Kuroda Toshio, "Privacy in the Islamic World", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.I, Tokyo 1989, s.298-312 (310-312)
467. R.Berardi, "Signification du Plan Ancien de la Ville Arabe", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed. D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.165-190 (181)
468. el-Maḥrīzī, a.g.e., C.I, s.339; Raymond, a.g.e., s.185
469. Pauty, a.g.m., s.70
470. Raymond, a.g.e., s.184
471. Krş. şek. 33,35; şek.38,48
472. Raymond, a.g.e., s.186
473. Raymond, a.g.e., s.186
474. Cezayir'de çıkmaz sokaklar, şehir merkezinde toplam yol uzunluğunun %24.5'ini, ikâmet bölgelerinde ise %59.9'unu teşkil etmektedir. Bkz.Raymond, a.g.e., s.186
475. Wirth, a.g.m., s.196; Oppenheim, a.g.m., s.6
476. Wirth, a.g.m., s.196
477. Krş. şek.33; Wirth, a.g.m.,s.205 şek.3
478. Raymond, a.g.e., s.185
479. R.Stewiq, İstanbulda Çıkmaz Sokak ve Gecekondu Meselesi, (çev.R.Turfan-M.Ş. Yazman), İstanbul 1966, s.8
480. İ.M.Lapidus, a.g.e., s.2; Rogers, "Sāmarrā.....", s.143; el-Ḥaṣlūl, a.g.m., s.97; Raymond, a.g.e., s.215; Burlot, a.g.e., s.86; Kijima Yasufumi, a.g.m., s.315
481. Abdulac, a.g.m., s.10
482. Raymond, a.g.e., s.172-173,184; Jinnai Hidenobu, a.g.m., s.395
483. G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.227; Raymond, a.g.e., s.215; Ayrıca bkz.şek. 22,33,34,35
484. el-Ḥaṣlūl, a.g.m., s.97; Jinnai Hidenobu, a.g.m., s.396; Dauntou, a.g.m.,s.27
485. Chevallier, "Sang des Villes...", s.544

486. İ.M.Lapidus, a.g.e., s.2; G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.227; D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.397; Raymond, a.g.e., s.214; Goş, a.g.m., s.51
487. G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.227; Raymond, a.g.e., s.214; Abu-Lughod, a.g.m., s.203-204
488. et-İaberî, a.g.e., C.II, s.396
489. R.Berardi, "Espace et Ville en Pays d'Islam", L'Espace Social de la Ville Arabe, ed.D.Chevallier, Paris 1979, s.90-120 (102); Raymond, a.g.e., s.135; Kijima Yasufumi, a.g.m., s.315-316
490. Kijima Yasufumi, a.g.m., s.317
491. el-Bağdādî, a.g.e., C.I, s.76; Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.33-34; Berardi, "Signification...", s.183; Cezar, a.g.e., s.90; İ.P.Lapidus, a.g.m., s.63
492. el-'Alî, a.g.e., s.117; Berardi, "Espace et...", s.116; a.mll., "Signification...", s.169; Raymond, a.g.e., s.242
493. D.Chevallier, "De la Société Arabe à la Civilisation Islamique: Une Ville Confrontée à son Histoire", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed.D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.11-17 (12)
494. Çağatay, a.g.e., s.112-113, 152-157
495. Kur'an'da faizin haram, ticaretin ise helal olduğu belirtilmekte; bazı hadislerde de ticarî faaliyetler övülmekte, teşvik edilmektedir. Ayrıca bilindiği gibi, İslâm Peygamberi Hz.Muhammed ile Hz.Ebubekir ve Hz.Osman da ticaretle uğraşmıştır. Bkz.Kur'an, 2/275; ez-Zebîdî, a.g.e., C.VI, s.336-350; İbn Hişâm, a.g.e., C.I, s.250; H.İ.Hasan, a.g.e., C.I, s.100, 266
496. Wirth, a.g.m., s.197; Abdulac, a.g.m., s.7
497. Eglî, a.g.e., s.200
498. Goş, a.g.m., s.53; Sauvaget, a.g.e., s.77-79; Elisséeff, "Islamic City", s.27; Dhina, a.g.e., s.111; Cezar, a.g.e., s.92
499. el-'Alî, a.g.e., s.130
500. ez-Zebîdî, a.g.e., C.III, s.44-45
501. G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.228; D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.401; Raymond, a.g.e., s.192
502. Wirth, a.g.m., s.194; G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.230; X.de Planhol, "Forces Economiques et Composantes Culturelles Dans les Structures Commerciales des Villes Islamiques", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed. D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.227-246 (234); Goş, a.g.m., s.53; Berardi, "Espace et...", s.101; D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.400; Fischel, a.g.m., s.230; Ayrıca bkz. örnek olarak incelediğimiz İslam şehirleri, s.21, 35, 40, 45, 47, 51, 55, 58
503. G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.229-230
504. L.Massignon, Mission en Mésopotamie (1907-1908), Caire 1912, Vol.II, s.91
505. D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.400-402
506. Kuyumcular çarşısında para değişimi de yapılmaktadır. Bkz.Massignon, "...Kufa", s.49; Raymond, a.g.e., s.232

507. G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.230-231; de Planhol, a.g.m., s.234; Grunebaum, a.g.m., s.146; Massignon, a.g.e., Vol.II, s.92; Bammate, a.g.m., s.35; Ayrıca bkz. Bu çalışmamız, s.35,41
508. de Planhol, a.g.m., s.234
509. Massignon, "...Basra", s.70; Raitcheutch, a.g.e., s.18
510. Raymond, a.g.e., s.249; Mazaheri, a.g.e, s.240
511. İslâm çarşılarında böyle bir ayırma gidilmediğini söyleyenler de mevcuttur. Bkz. D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.400
512. Araplar'ın imalât ve zanaat faaliyetlerine pek rağbet etmedikleri ve dolayısıyla pek çok mamul maddenin dışarıdan getirildiği bilinmektedir. Bkz.en-Nedvî, a.g.e., s.61; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.1127; Çağatay, a.g.e., s.151; Massignon, "...Basra", s.71
513. Raymond, a.g.e., s.230
514. Bu ayırımın İslâm hukukuna da yansıdığı görülmektedir. Meselâ İslâm hukukçularına göre, suç merkezî bölgede işlenince sorumluluk politik güç sahipleri-ne, ikâmet bölgelerinde işlenince, suçun işlendiği yerin yakınında oturanlara aittir. Bkz.Raymond, a.g.e., s.173
515. G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.229; Raymond, a.g.e., s.172; Jinnai Hidenobu, a.g.m., s.393; İ.P.Lapidus, a.g.m., s.63
516. Berardi, "Signification...", s.172
517. el-Yâkûbî, a.g.e, s.145; Hamidullah, İslam Peygamberi, C.II, s.1140; Raymond, a.g.e., s.243
518. Berardi, "Espace et...", s.116; el-'Alî, a.g.e., s.117; Raymond, a.g.e., s.242,247
519. el-'Alî, a.g.e, s.130; Massignon, "...Basra", s.71; a.mll., "...Kufa", s.53
520. Gabriel-Bahgat Bey, a.g.e., s.33; Mazaheri, a.g.e, s.243; Kavakçı, a.g.e., s.44 not 2
521. Raymond, a.g.e., s.240; Hurgronge, a.g.e., s.21; Kavakçı, a.g.e., s.78
522. G.Marçais, "La Conception...", s.530-531; Grunebaum, a.g.m., s.146; Raymond, a.g.e., s.249-250; Mazaheri, a.g.e., s.240-242
523. Cezar, a.g.e., s.89
524. Sauvaget, a.g.e., s.247-248; Mantran, a.g.e., s.203; Kuban, Sanat Tar..., s.119; Cezar, a.g.e., s.90; Dhina, a.g.e., s.111
525. Berardi, "Espace et...", s.110; G.Marçais, "La Conception...", s.532; el-Haslûl, a.g.m., s.97; Raymond, a.g.e., s.135; Cezar, a.g.e., s.90; Hassan, "Islam and Urbanization...", s.110
526. Chevallier, "La Ville Arabe...", s.11; el-Haslûl, a.g.m., s.97; Cezar, a.g.e., s.89; Dauntou, a.g.m., s.27; Abdulac, a.g.m., s.11
527. el-Yâkûbî, a.g.e., s.49-50,55; Massignon, "...Kufa", s.50; Wirth, a.g.m., s.197; Raymond, a.g.e., s.174-175,295-296; Hassan, "Islam and Urbanization...", s.110; Hourani, a.g.m., s.13

- 528.D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.399; Dauntton, a.g.m., s.27; Hourani, a.g.m., s.13-14; Abu-Lughod, a.g.m., s.202
- 529.D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.424; Hourani, a.g.m., s.13
- 530.Mantran, a.g.e., s.203
- 531.Wirth, a.g.m., s.197; Oppenheim, a.g.m., s.6; Goş, a.g.m. s.56; Mazaheri, a.g.e., s.209
- 532.G.Marçais, "La Conception...", s.532
- 533.Chevallier, "Sang des Villes...", s.544; Berardi, "Espace et...", s.107; el-Haslûl, a.g.m., s.97; Raymond, a.g.e., s.306; Dhina, a.g.e., s.6; Jinnai Hidenobu, a.g.m., s.395-398; Hassan, "Islam and Urbanization...", s.110
- 534.Wirth, a.g.m., s.196; Akarca, a.g.e., s.28; Bayhan, a.g.e., s.30,33; Raymond, a.g.e., s.276,306; Hamidullah, İslam Müess..., s.48; Ayrıca bkz.şek.65
- 535.Raymond, a.g.e., s.272,276; Dhina, a.g.e., s.6; Yagi Koji-Hamid Talai, "Integrated Spatial Systems of Urban Dwellings in Islamic Old Cities", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.III, Tokyo 1989, s.532-543 (536); Jinnai Hidenobu, a.g.m., s.395
- 536.A.A.İsmail, "Bölgesel Denge ve İç Oluşum Bakımından Arap ve İslam Kenti", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s.91-95 (95); Dhina, a.g.e., s.6; Jinnai Hidenobu, a.g.m., s.398
- 537.Raymond, a.g.e., s.277
- 538.A.A.İsmail, a.g.m., s.94
- 539.Chevallier, "Sang des Villes...", s.541,544; Berardi, "Espace et...", s.107; Raymond, a.g.e., s.276; Ayrıca bkz.şek.67,68
- 540.Berardi, "Espace et...", s.108
- 541.el-Haslûl, a.g.m., s.97; Raymond, a.g.e., s.276
- 542.Grunebaum, a.g.m., s.148; Hassan, "Islam and Urbanization...", s.110
- 543.G.Marçais. "L'Urbanisme...", s.225; Mazaheri, a.g.e., s.89; Jinnai Hidenobu, a.g.m., s.398
- 544.Raymond, a.g.e., s.313-315
- 545.İbn Rüste, a.g.e., s.122; Raymond, a.g.e., s.313; Mazaheri, a.g.e., s.209
- 546.Raymond, a.g.e., s.325
- 547.Raymond, a.g.e., s.325-326
- 548.Raitcheutch, a.g.e., s.18; Grunebaum, a.g.m., s.148
- 549.et-İaberî, a.g.e., C.II, s.479; İbnü'l-Eşîr, a.g.e., C.II, s.484
- 550.Lammens, a.g.e., s.185; Raymond, a.g.e., s.279
- 551.İncelediğimiz döneme ait olmamakla birlikte, bir fikir vermesi açısından Osmanlı döneminde büyük Arap şehirlerinden bazılarında tesbit edilmiş ortalama ev yüzölçümlerini belirtmek istiyoruz. Meselâ Halep'te en geniş evlerin alanları 400m² ile 900m² arasında, en küçük evlerin alanları da 80m² ile 200m² arasında değişmektedir. Tunus'ta ise, büyük evler 200m²-400m², orta büyüklükteki evler de 150m²-200m²lik bir alana sahiptirler. Bkz.Raymond, a.g.e., s.294,315

552. el-'Alī, a.g.e., s.76,111; Raymond, a.g.e., s.286; Saraylar için bkz.şek.26,28
553. Lammens, a.g.e., s.185; Raymond, a.g.e., s.279
554. W.Marçais, "L'İslamisme...", s.65; Raymond, a.g.e., s.301
555. W.Marçais, "L'İslamisme...", s.65,66; Burlot, a.g.e., s.88
556. el-Yâkûbî, a.g.e., s.141-142; Yetkin, a.g.e., s.31-32
557. İbn Havnkal, a.g.e., Tome I, s.232; G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.230; Ayrı-
bkz.Bu çalışmamız, s.36,41-42
558. Massignon, "...Basra", s.70-71; a.mll., "...Kufa", s.46; G.Marçais, "L'Urbanisme...", s.230; Raymond, a.g.e., s.195
559. E.Diez, "Kubba", Encyclopédie de l'Islam, Tome V, Paris 1986, s.287-296
(289-294)
560. ez-Zebîdî, a.g.e., C.IV, s.480-481
561. ez-Zebîdî, a.g.e., C.IV, s.481
562. D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.408; el-'Alī, "Hıttatü'l-Başra", s.284
563. D.-J.(T.) Sourdel, a.g.e., s.408; Rogers, "Al-Kahira", s.443
564. Diez, a.g.m., s.292
565. el-'Alī, a.g.e., s.113-114; İbn Batûta, a.g.e., C.I, s.129
566. en-Nedvî, a.g.e., s.128; Corci Zeydan, a.g.e., C.II, s.295
567. İbn Cübeyr, a.g.e., s.180-181; el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.305; W.Marçais, "Les Jardins...", s.236; G.Marçais, a.g.e., s.20; Raitcheutch, a.g.e., s.37
568. el-Yâkûbî, a.g.e., s.57; İbn Cübeyr, a.g.e., s.180; el-Makrîzî, a.g.e., C.I, s.305
569. Raymond, a.g.e., s.196-197
570. Kijima Yasufumi, a.g.m., s.329; Elisséeff, "Physical...", s.100
571. Raitcheutch, a.g.e., s.19; Reitemeyer, a.g.e., s.100

VIII-BİBLİYOGRAFYA

- ABDULAC, Ş., "Large-Scale Development in the History of Muslim Urbanism", **Designing in Islamic Cultures IV**, Continuity and Change Design Strategies for Large-Scale Urban Development, Cambridge 1984, s.2-11
- ABU-LUGHOD, J.L., "What is Islamic About a City? Some Comparative Reflections", **Urbanism in Islam**, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.I , Tokyo 1989, s.194-217
- AKARCA, A., **Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Savunması**, Ankara 1972
- AKTÜRE, S., **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi**, Ankara 1981
- el-ALĪ, Şālih Ahmed, "Ḥiṭaṭü'l-Baṣra", **Sumer**, Vol.VIII, No 2, (1952), s.281-303
- , "The Foundation of Baghdad", **The Islamic City**, ed.A. H.Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970, s.87-102
- , **Ḥiṭaṭü'l-Baṣra ve Mıntıkatühā**, Bağdat 1986
- ARSEVEN, C.E., **Sanat Ansiklopedisi**, C.I-V, İstanbul 1952
- AUBIN, J., "Eléments Pour l'Étude des Agglomérations Urbaines Dans l'Iran Médiéval", **The Islamic City**, ed.A.H. Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970, s.65-76
- BACHARACH, J.L., "The Court-Citadel: an Islamic Urban Symbol of Power", **Urbanism in Islam**, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.III, Tokyo 1989, s.206-245
- el-BAGDĀDĪ, Ahmed b. 'Alī el-Ḥatīb (Ö.H.463/M.1070), **Tārīḫü Bağdād**, C.I-XIV, Kahire 1931
- BAMMATE, N., "La Ville Dans l'Islam", **La Ville Arabe Dans l'Islam**, ed.D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.27-38
- BARTHOLD, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, (İzâh düzeltme ve ilâvelerle çev.M.F.Köprülü), Ankara 1963
- el-BATĀNŪNĪ, Muḥammed Lebīb, **er-Rihletü'l-Ḥicāziyye**, Kahire Tarihsiz
- BAYHAN, İ.H., **Şehir Planlaması**, İstanbul 1969
- BECKER, C.H., "Kahire", **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul 1977, s. 74-88

- el-BEKRÎ, 'Abdullah b. 'Abdül'azîz (Ö.H.486/M.1094), **Kitābü'l-Mesālik ve'l-Memālik**, Paris 1965
- el-BELĀZURÎ, Ahmed b. Yahyā, (Ö.H.279/M.892), **Fütûhu'l-Buldân**, (çev.M.Fayda), Ankara 1987
- BERARDI, R., "Espace et Ville en Pays d'Islam", **L'Espace Social de la Ville Arabe**, ed.D.Chevallier, Paris 1979, s.90-120
- , "Signification du Plan Ancien de la Ville Arabe", **La Ville Arabe Dans l'Islam**, ed.D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.165-190
- BİLMEN, Ö.N., **Büyük İslam İlmihali**, İstanbul 1975
- BUHL, Fr., "Medine", **İslam Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul 1977, s.459-471
- BURLLOT, J., **La Civilisation Islamique**, Paris 1982
- CEZAR, M., **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul 1977
- CHEVALLIER, D., "La Ville Arabe: Notre Vision Historique", **L'Espace Social de la Ville Arabe**, ed.D.Chevallier, Paris 1979, s.7-26
- , "De la Société Arabe à la Civilisation Islamique: Une Ville Confrontée à son Histoire", **La Ville Arabe Dans l'Islam**, ed.D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.11-17
- , "Sang des Villes, Sang des Peuples", **La Ville Arabe Dans l'Islam**, ed.D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.541-556
- CORCİ ZEYDAN, **İslam Medeniyeti Tarihi**, (çev.Z.Megâmiz), C.I-V, İstanbul 1971-1974
- CRESWELL, K.A.C., **Early Muslim Architecture Umayyads, Early Abbassids and Tulunids**, Vol.I-II, Oxford 1932-1940
- ÇAĞATAY, N., **İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara 1982
- ÇELEBİ, A., **İslamda Eğitim Öğretim Tarihi**, (çev.A.Yardım), İstanbul 1976
- DAUNTON, M.J., "The Social Meaning of Space: The City in the West and Islam", **Urbanism in Islam**, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.I, Tokyo 1989, s.26-58
- De PLANHOL, X., "Forces Economiques et Composantes Culturelles Dans les Structures Commerciales des Villes Islamiques", **La Ville Arabe Dans l'Islam**, ed.D.Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis 1982, s.227-246

- DHINA, A., **Cités Musulmanes d'Orient et d'Occident**, Alger 1986
- DIETRICH, A., "Medâin", **İslam Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul 1977, s.448-455
- DIEZ, E., "Kubba", **Encyclopédie de l'Islam**, Tome V, Paris 1986, s.287-296
- DJAÏT, H., "Al-Kufa", **Encyclopédie de l'Islam**, Tome V, Paris 1986, s.346-352
- DURI, A.A., "Baghdād", **Encyclopédie de l'Islam**, Tome I, Paris 1975, s.921-936
- EGLİ, A.E., **Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları**, Ankara 1957
- ELISSÉEFF, N., "Dimashk", **Encyclopédie de l'Islam**, Tome II, Paris 1977, s.286-297
- , "Physical Lay-out", **The Islamic City**, ed.R.B.Serjeant, Paris 1980, s.90-103
- , "Islamic City", **Arts, The Islamic World**, Vol.IV, Number 3, (1987), s.25-28
- ERGİN, O.N., **Mecelle-i Umûr-i Belediye**, C.I-V, İstanbul 1922
- ETTINGHAUSEN, R., "Muslim Cities: Old and New", **From Madina to Metropolis**, ed.L.C.Brown, Princeton-New Jersey 1973, s.290-318
- el-EZRAKÎ, Ebû'l-Velîd Muhammed (Ö.H.219/M.834), **Kâbe ve Mekke Tarihi**, (çev. Y.V.Yavuz), İstanbul 1980
- FISCHEL, W.J., "The City in Islam", **Middle Eastern Affairs**, Vol. VII, No 6-7, (1956), s.227-232
- GABRIEL, A.-BAHGAT BEY, A., **Les Fouilles d'al-Foustât**, Paris 1921
- GALANTAY, E.Y., "Islamic Identity and the Metropolis, The Search for Continuity", **Urbanism in Islam**, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol. I, Tokyo 1989, s.2-24
- GAUBE, H., **Iranian Cities**, New York 1979
- GOŞ, S.K., "İslam Şehrinin Yeniden Planlanması", **İslam Mimarı Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler**, İstanbul 1985, s.49-68
- GRABAR, O., **İslam Sanatının Oluşumu**, (çev. N.Yavuz), İstanbul 1988
- GROHMANN, A., "Hayber", **İslam Ansiklopedisi**, C.V/1, İstanbul 1977, s.384
- GRUNEBaum, G.E.Von, "The Structure of the Muslim Town", **Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition** Vol.57, No 2, (1955), s.141-158

- HAIG, T.W., "Kasaba", **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul 1977, s.373
- HAİKİM, B.S., **Arabic-Islamic Cities: Building and Planning Principles**, London 1986
- HAMİDULLAH, M., **İslam Peygamberi**, (çev.S.Tuğ), C.I-II, İstanbul 1980
- , **İslam Müesseselerine Giriş**, (çev.İ.S.Sırma), İstanbul 1981
- HARTMANN, R., "Basra", **İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul 1979, s.319-327
- , "Şam", **İslam Ansiklopedisi**, C.XI, İstanbul 1979, s.298-310
- HASAN, H.İ., **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi**, (çev.İ.Yiğit-S.Gümüş), C.I-VI, İstanbul 1985-1986
- el-ḤASLŪL, S., "Arap-İslam Şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kuralların Rolü", **İslam Mimarî Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler**, İstanbul 1985, s.97-101
- HASSAN, R., "The Nature of Islamic Urbanization: a Historical Perspective", **Ekistics**, Vol.31, Number 182, (1971), s.61-63
- , "Islam and Urbanization in the Medieval Middle-East", **Ekistics**, Vol.33, Number 195, (1972), s.108-112
- HERZFELD, E., **Geschichte der Stadt Samarra**, Berlin 1948
- HITTI, P.K., **Capital Cities of Arab Islam**, Minneapolis 1973
- , **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi**, (çev.S.Tuğ), C.I-IV, İstanbul 1980-1981
- HOURLANİ, A.H., "The Islamic City in the Light of Recent Research", **The Islamic City**, ed.A.H.Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970, s.11-24
- HURGRONGE, C.S., **Mekka**, Haag 1888
- İBN 'ASAKİR, Ebū'l-Kāsim 'Alī b. Ḥasan (Ö.H.571/M.1176), **Tārīḫü Dimaşkü'l-Kebīr**, C.I-VII, Beyrut 1987
- İBN BATŪTA, Muḥammed et-Ṭancī (Ö.H.770/M.1369), **İbni Batūta Seyahatnâmesi**, (çev.M.Şerif,sad.M.Çevik), C.I-II, İstanbul 1983
- İBN CÜBEYR, Muḥammed b. Aḥmed (Ö.H.614/M.1217), **Rihle**, Bağdat 1937
- İBN ḤALDŪN, 'Abdurrahmān b. Muḥammed (Ö.H.809/M.1406), **Mukaddime**, (çev.S.Uludağ), C.I-II, İstanbul 1983
- İBN HAVKAL, Ebū'l-Kāsim Muḥammed (Ö.H.367/M.977), **Configuration de la Terre**, (çev.J.H.Kramer-G.Wiet), Tome I-II, Paris 1964

- İBN HİŞÂM, 'Abdülmelik b. Hişâm (Ö.H.213/M.828), **Siret-i İbn-i Hişâm Tercemesi**, (çev.H.Ege), C.I-IV, İstanbul 1985
- İBN MANZÛR, **Lisānū'l-Ārab**, C.I-III, Beyrut H.1389
- İBN RÛSTE, Ebū 'Alī Ahmed (Ö.H.IV/M.X.y.y.), **Les Atours Précieux** (çev.G.Wiet), Caire 1955
- İBN ŞEBBE, Ebū Zeyd 'Amr b. Şebbe (Ö.H.262/M.875), **Tārīhu'l-Medīneti'l-Münevvere**, C.I-IV, Cidde 1973
- İBNÜ'L-ESİR, Ebū'l-Hasan 'Alī b. Muḥammed (Ö.H.630/M.1234), **İslam Tarihi**, (çev.A.Özaydın-A.Ağırakça ve Diğerleri), C.I-XII, İstanbul 1985-1987
- İBNÜ'L-FAKİH, Ahmed b. Muḥammed (Ö.H.398/M.1008), **Kitābu'l-Bul-dān**, Leiden 1885
- İBNÜ'L-HÜMAM, Kemāluddīn Muḥammed b. 'Abdülvāhid (Ö.H.861/M.1457) **Fethu'l-Kadīr**, C.I-VI, Kahire H.1310
- İSMAİL, A.A., "Bölgesel Denge ve İç Oluşum Bakımından Arap ve İslam Kenti", **İslam Mimarî Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler**, İstanbul 1985, s.91-95
- JINNAI HIDENOBU, "Microcosm of the Family Around, The Courtyard", **Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol.II**, Tokyo 1989, s.392-422
- JOMIER, J., "Al-Fustāt", **Encyclopédie de l'İslam**, Tome II, Paris 1977, s.979-981
- KALISKY, R., **L'İslam**, Verviers 1980
- el-ḲARDĀVĪ Yusuf, **İslamda Helal ve Haram**, (çev.M.Varlı), İstanbul 1974
- KAVAKÇI, Y.Z., **Hisbe Teşkilatı**, Ankara 1975
- KAYAOĞLU, İ., **İslam Kurumları Tarihi**, Ankara 1980
- KIJIMA YASUFUMI, "Street Networks and Open Space in Islamic Cities", **Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Vol. I**, Tokyo 1989, s.314-332
- KIRSTEN, E., "Die Byzantinische Stadt", **Berichte Zum XI.Internationalen Byzantinisten Kongress**, München 1958, s.1-49
- KUBAN, D., "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", **Vakıflar Dergisi**, Sayı VII, (1968), s.53-73
- , **Muslim Religious Architecture**, Leiden 1974
- , **Sanat Tarihimizin Sorunları**, İstanbul 1975
- KUBIAK, W.B., **Al-Fustat**, Cairo 1987

- KURODA TOSHIO, "Privacy in the Islamic World", *Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam*, Vol. I, Tokyo 1989, s.298-312
- LAMMENS, P.H., *La Mecque à la Veille de l'Hégire*, Beyrouth 1924
- , "Mekke", *İslam Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1977, s.630-636
- LAPIDUS, I.M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967
- LAPIDUS, I.P., "Traditional Muslim Cities: Structure and Change", *From Madina to Metropolis*, ed.L.C.Brown, Princeton-New Jersey 1973, s.51-69
- LASSNER, J., "The Caliph's Personal Domain: The City Plan of Baghdad Reexamined", *Kunst des Orients*, Vol.V,(1968), s.24-36
- Le BON, G., *La Civilisation des Arabes*, Paris 1980
- Le STRANGE, G., *Baghdad During the Abbasid Caliphate From Contemporary Arabic and Persian Sources*, Oxford 1924
- LEVI-PROVENÇAL, E., "Medinet-üz-Zehrâ", *İslam Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1977, s.472-473
- LEVY, R., "Muhtesib", *İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1979, s.532-533
- LEWIS, B., *Tarihte Araplar*, (çev.H.D.Yıldız), İstanbul 1979
- LÉZINE, A., "Le Plan Ancien de la Ville de Kairouan", *Revue des Études Islamiques*, Tome XXXV, (1967), s.53-77
- , *Deux Villes d'Ifriqiya: Sousse, Tunis*, Paris 1971
- LUDLOFF,.....Von, *Plan von Samarra* (1912-1913), 5 plan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Katalog no B/1259
- MAHMUD, S.F., *İslam Tarihi*, (çev.A.Kevenöglü-A.Sümer), İstanbul 1973
- el-MAKDÎSÎ, Şemsüddîn Ebû Abdullâh (Ö.H.380/M.990), *Aḥsenü't-Tekāsīm fî Marifeti'l-Ekālīm*, Leiden 1906
- el-MAKRİZÎ, Ahmed b. 'Alî (Ö.H.845/M.1442), *Kitābu'l-Mevā'iz ve'l-İtibār bi Zikri'l-Hıtaṭi ve'l-Âşār*, C.I-II, Beyrut Tarihsiz
- MANTRAN, R., *İslamın Yayılış Tarihi*, (çev.İ.Kayaoğlu), Ankara 1981
- MARÇAİS, G., *Tunis et Kairouan*, Paris 1937
- , "La Conception des Villes Dans l'Islam", *Revue d'Alger*, (1945), s.517-533
- , "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, *Mélanges d'Histoire et Archéologie de l'Occident Musulman*, Vol.II, içinde, Alger 1957, s.219-231

- MARÇAİS, G., "Ribat", **İslam Ansiklopedisi**, C.IX, İstanbul 1964, s.734-737
- MARÇAİS, W., "L'İslamisme et la Vie Urbaine", aynı yazara ait, **Articles et Conférences**, içinde, Paris 1961, s.59-67
- , "Les Jardins de l'İslam", aynı yazara ait, **Articles et Conférences**, içinde, Paris 1961, s.233-244
- MARTIN, R., **L'Urbanisme Dans la Grèce Antique**, Paris 1974
- MASSIGNON, L., **Mission en Mésopotamie (1907-1908)**, Vol.I-II, Caire 1912
- , "Explication du Plan de Kufa", aynı yazara ait, **Opera Minora**, Tome III, içinde, Beyrouth 1963, s.35-60
- , "Explication du Plan de Basra", aynı yazara ait, **Opera Minora**, Tome III, içinde, Beyrouth 1963, s.61-87
- MAZAHERİ, A., **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, (çev.B.Üçok), İstanbul 1972
- MICHON, J.L., "Religious Institutions", **The Islamic City**, ed.R.B. Serjeant, Paris 1980, s.13-40
- MIQUEL, A., **L'İslam et sa Civilisation (VII.-XX. Siècle)**, Paris 1977
- NÂSİR-I HÜSREV (Ö.H.452/M.1060), **Sefername**, (çev.A.Tarzi), İstanbul 1988
- en-NEDVÎ, Ebû'l-Hasan 'Alî, **es-Siyretü'n-Nebeviyye**, (çev.O.Keski-oğlu), İstanbul 1981
- en-NEVEVÎ, Muhyiddîn (Ö.H.676/M.1277), **Riyâzü's-Sâlihîn**, (çev.K. Burslan-H.H.Erdem), C.I-III, Ankara 1979
- OPPENHEIM A.L., "Mesopotamia-Land of Many Cities", **Middle Eastern Cities**, ed.I.M.Lapidus, Berkeley 1969, s.3-18
- ÖCAL, S., "Türkler'de Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 23, (1983), s.101-138
- PAUTY, E., "Villes Spontanées et Villes Créées en Islam", **Annales de l'Institut d'Études Orientales**, (1951), s.52-75
- PELLAT, Ch., "Al-Basra", **Encyclopédie de l'İslam**, Tome I, Paris 1975, s.1117-1120
- RAITCHEUTCH, M., **Le Caire**, Caire 1971
- RAYMOND, A., **Grandes Villes d'Arabes à l'Époque Ottomane**, Paris 1985
- REITEMEYER, E., **Die Städtegründungen der Araber im Islam**, Munich 1912

- ROGERS, J.M., "Sāmarrā: a Study in Medieval Town-Planning", **The Islamic City**, ed. A.H.Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970, s.118-156
- , "Al-Kāhira", **Encyclopédie de l'Islam**, Tome IV, Paris 1978, s.442-464
- SĀLİM, A., **Kuṭuba Hādīratü'l-Hilāfe fī'l-Endülüs**, C.I-II, İskenderiye 1984
- SALMON, G., **Introduction Topographique à l'Histoire de Baghdad**, Paris 1904
- SAUVAGET, J., "Esquisse d'Une Histoire de la Ville de Damas", **Revue des Études Islamiques**, Tome IV, (1934), s.422-480
- , **Alep**, Paris 1941
- , "Halab", **Encyclopédie de l'Islam**, Tome III, Paris 1975, s.87-92
- , "Haleb", **İslam Ansiklopedisi**, C.V/1, İstanbul 1977, s.117-122
- SCHWARZ, F., **Die Abbāsiden-Residenz Sāmarrā**, Leipzig 1909
- SOBERNHEİM, M., "Humus", **İslam Ansiklopedisi**, C.V/1, İstanbul 1977, s.587-590
- SOURDEL, D., **Bagdād**, Leiden 1962
- SOURDEL, D.-J.(T.), **La Civilisation de l'Islam Classique**, Paris 1968
- SOURDEL, J.(T.)-SPUHLER, B., **Die Kunst des Islam**, Berlin 1973
- SOURDEL, J.(T.), "Ayn al-Djarr", **Encyclopédie de l'Islam**, Tome I, Paris 1975, s.811
- STERN, S.M., "The Constitution of the Islamic City", **The Islamic City**, ed.A.H.Hourani-S.M.Stern, Oxford 1970, s.25-50
- STEWIG, R., **İstanbulda Çıkmaz Sokak ve Gecekondulu Meselesi**, (çev. R.Turfan-M.Ş.Yazman), İstanbul 1966
- STRECK, M., "Bagdad", **İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul 1979, s.195-199
- , "Kaysâriye", **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul 1977, s.482-483
- SÜMER, F., **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul 1985
- ŞİBLÎ, M., **İslam Tarihi, Asr-ı Saadet**, (çev.Ö.R.Doğrul), C.I-VIII, İstanbul 1928
- et-ṬABERÎ, Muḥammed b. Cerîr (Ö.H.310/M.923), **Tārīhu'l-Ümem ve'l-Mulūk**, C.I-VI, Beyrut 1987

- TALBÎ, M., "Al-Kayrawân", *Encyclopédie de l'Islam*, Tome IV, Paris 1978, s.857-864
- TANYELÎ, U., *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.Y.Y.)*, İstanbul 1987
- ULUÇAM, A., *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989
- VIOLLET, H., "Sâmerrâ", *İslam Ansiklopedisi*, C.X, İstanbul 1967, s.144-146
- WATT, W.M., "Al-Madîna", *Encyclopédie de l'Islam*, Tome V, Paris 1986, s.989-993
- , *Hız. Muhammed Mekke'de*, (çev.R.Ayas-A.Yüksel), Ankara 1986
- WIET, G., *L'Egypte Arabe de la Conquête Arabe à la Conquête Ottomane, 642-1517 de l'Ere Chrétienne*, Paris 1937
- WIRTH, E., "Villes Islamiques, Villes Arabes, Villes Orientales? Une Problématique Face au Changement", *La Ville Arabe Dans l'Islam*, ed.D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s.193-225
- YAGI KOJI-HAMÎD TALÂÎ, "Integrated Spatial Systems of Urban Dwellings in Islamic Old Cities", *Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam*, Vol.III, Tokyo 1989, s.532-543
- el-YÂKÛBÎ, Ahmed b. Ebû Yâkûb (Ö.H.284/M.897), *Les Pays*, (çev.G. Wiet), Caire 1937
- YÂKÛT, Şihâbüddîn Yâkût b. 'Abdullâh (Ö.H.626/M.1229), *Mucemü'l-Buldân*, C.I-V, Beyrut 1957
- YETKÎN, S.K., *İslam Mimarisi*, Ankara 1959
- YILDIZ, H.D. ve Diğerleri, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.I-XIV, İstanbul 1986-1989
- YURDAYDIN, H.G., *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1982
- YVER, G., "Kayravan", *İslam Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1977, s.467-471
- ez-ZEBÎDÎ, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed (Ö.H.893/M.1487), *Sahîh-i Bu-hârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (çev.A.Naim-K.Miras), C.I-XII, Ankara 1980
- ZETTERSTÉEN, K.V., "Kûfe", *İslam Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1977, s.964-967

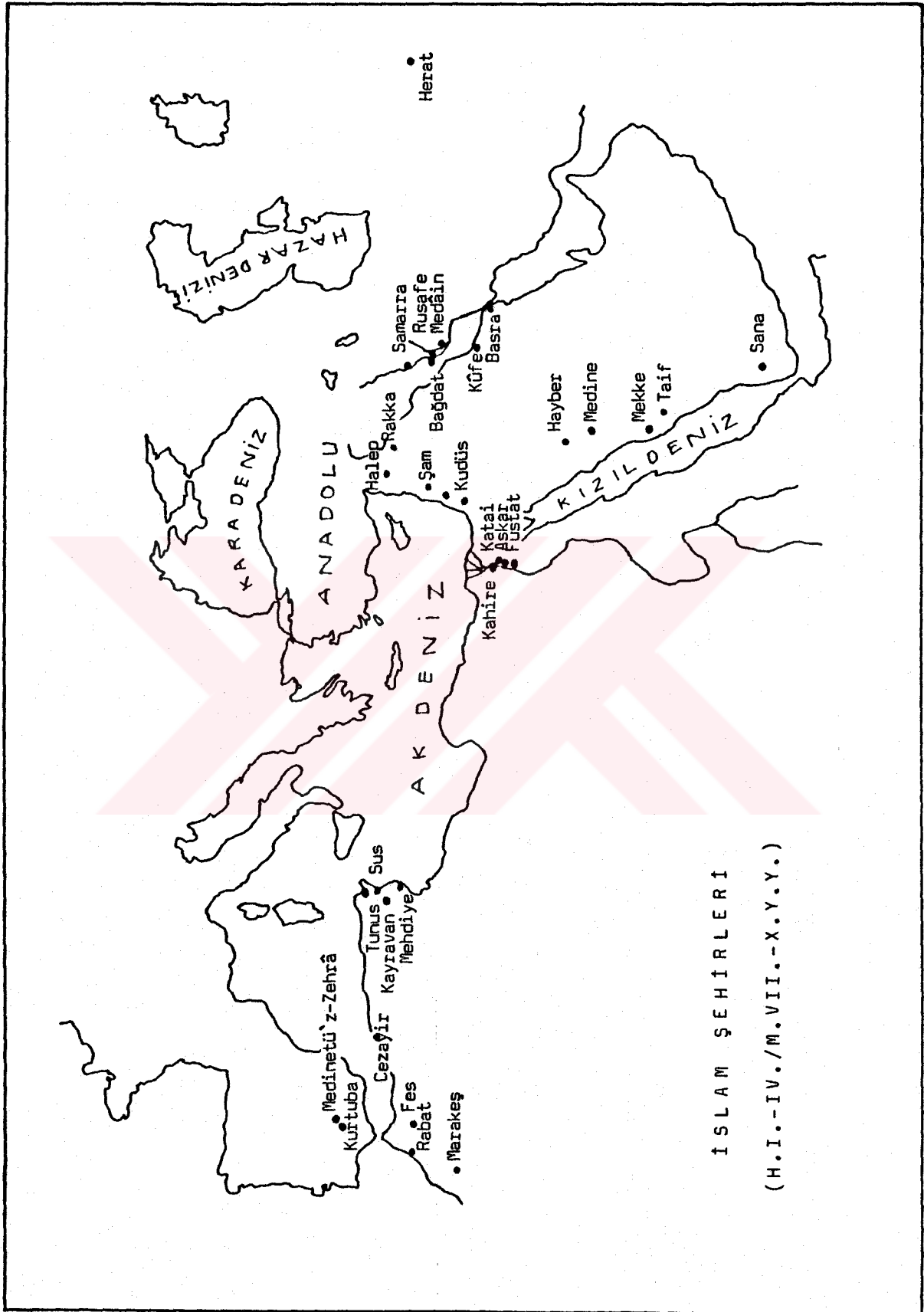
IX-ŞEKİL LİSTESİ

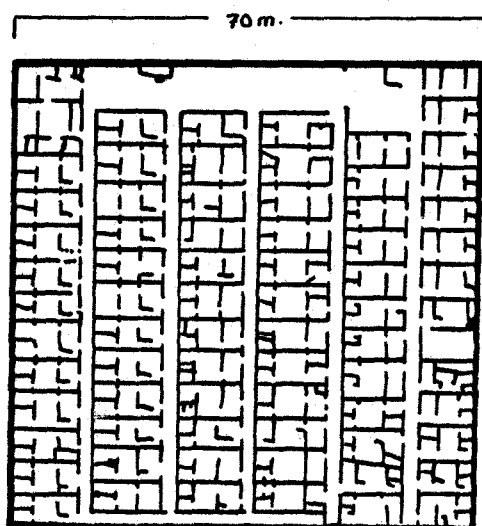
- Şek. 1. Amarna (İ.H.Bayhan, Şehir Planlaması)
- Şek. 2. Kahun (İ.H.Bayhan, Şehir Planlaması)
- Şek. 3. Ur (İ.H.Bayhan, Şehir Planlaması)
- Şek. 4. Babil (İ.H.Bayhan, Şehir Planlaması)
- Şek. 5. Bir Asur şehrini gösterir kabartma (K.A.C.Creswell, Early Muslim..., Vol.II)
- Şek. 6. Bir Asur kampı (K.A.C.Creswell, Early Muslim..., Vol.II)
- Şek. 8. Milet (H.Gaube, Iranian Cities)
- Şek. 9. Roma askerî karargâhının (castrum) şeması (İ.H.Bayhan, Şehir Planlaması)
- Şek.10. Medâin (K.A.C.Creswell, Early Muslim..., Vol.II)
- Şek.11. Dârâbcerd (K.A.C.Creswell, Early Muslim..., Vol.II)
- Şek.12. Ak-beşim (M.Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde...)
- Şek.13. 1814'de Mekke (P.K.Hitti, Capital Cities...)
- Şek.14. 1830'da Kâbe ve Mescidü'l-Haram (C.S.Hurgronge, Mekka)
- Şek.15. 1853'de Medine (P.K.Hitti, Capital Cities...)
- Şek.16. Mescidü'n-Nebevî ve Hz.Muhammed'in evi (K.A.C. Creswell, Early Muslim Architecture..., Vol.I)
- Şek.17. Mescidü'n-Nebevî ve Hz.Muhammed'in evi (M.Hamidullah, İslam Peygamberi, (çev.S.Tuğ), C.II)
- Şek.18. Osmanlılar döneminde Mescidü'n-Nebevî ve girişleri (M.L. el-Baṭanûnî, er-Rihletü'l-Hicâziyye)
- Şek.19. İslam öncesi dönemde Şam (R.Martin, L'Urbanisme...)
- Şek.20. İslam öncesi dönemde Halep (R.Martin, L'Urbanisme...)
- Şek.21. Şam (H.Gaube, Iranian Cities)
- Şek.22. Şam'da bir mahalle (J.Sauvaget, "Esquisse...", REI, Tome IV, (1934))
- Şek.23. Halep (J.Sauvaget, Alep)
- Şek.24. Halep'te bir mahalle (H.Gaube, Iranian Cities)
- Şek.25. Eski ve Yeni Basra (L.Massignon, "Exp. du Plan de Basra", Opera Minora, Tome III)
- Şek.26. H.I/M.VII. asırda Basra (el-Âlî, Hıtaṭü'l-Basra ve...)
- Şek.27. H.I.-IV./M.VII.-X. asırlarda Basra (L.Massignon, "Exp. du Plan de Basra", Opera Minora, Tome III)

- Şek.28. H.I.-II./M.VII.-VIII. asırlarda Basra (Y. Can,1989)
- Şek.29. H.I.-III./M.VII.-IX. asırlarda Kûfe (L.Massignon,"Exp. du Plan de Kufa",Opera Minora,Tome III)
- Şek.30. Cami ve dârü'l-imāra(Kûfe)(J.(T.) Sourdcl-B. Spuhler, Die Kunst des Islam)
- Şek.31. İlk yıllarda Fustat (M. Raitchevitch, Le Caire)
- Şek.32. İlk yıllarda Fustat (W.B.Kubiak, Al-Fustat)
- Şek.33. Fustat'ta yol şebekesi (A.Gabriel-A.Bahgat Bey,Les Fouilles d'al-Foustât)
- Şek.34. Fustat ta yol şebekesinden bir detay (W. B. Kubiak, Al-Fustat)
- Şek.35. Eski Kayravan (A.Lézine, "Le Plan Ancien de la Ville de Kairouan",REI, Tome XXXV, (1967)
- Şek.36. Kayravan'ın eski boyutlarının teorik restitüsyonu(A.Lézine, "Le Plan Ancien de la Ville de Kairouan", REI, Tome XXXV, (1967)
- Şek.37. Kayravan ve Mehdiye'de yol düzeni (A. Lézine,"Le Plan Ancien de la Ville de Kairouan",REI, Tome XXXV, (1967)
- Şek.38. H.150-300/M.767-913 yılları arasında Bağdat (G.Le Strange Baghdad During the Abbasid...)
- Şek.39. Manşûr'un kurduğu yuvarlak şehir,Bağdat (K.A.C. Creswell, Early Muslim..., Vol.II)
- Şek.40. Yuvarlak şehir(Bağdat) (G.Le Strange,Baghdad During...)
- Şek.41. Yuvarlak şehir Bağdat (J.Lassner,"The Caliph's Personal Domain...",Kunst des Orients, V.(1968))
- Şek.42. Sur kapısı ve ana yol düzeni (Bağdat) (K.A.C.Creswell, Early Muslim...,Vol.II)
- Şek.43. Sur kapısı (Bağdat) (K.A.C.Creswell, Early Muslim..., Vol.II)
- Şek.44. Sur kapısı (Bağdat) (K.A.C. Creswell, Early Muslim..., Vol.II)
- Şek.45. Eski Bağdat (A.Uluçam, Irak'taki Türk Mimari Eserleri)
- Şek.46. Rusafe (G.Le Strange,Baghdad During...)
- Şek.47. Samarra (E.Herzfeld, Geschichte der Stadt Samarra)
- Şek.48. Samarra (....Von Ludloff, 1912-1913)
- Şek.49. Rakka (K.A.C.Creswell,Early Muslim...,Vol.II)
- Şek.50. Musul (A.Uluçam,Irak'taki Türk Mimari Eserleri)
- Şek.51. Humus (M.Sobernheim,"Humus", İA,C.V/1)

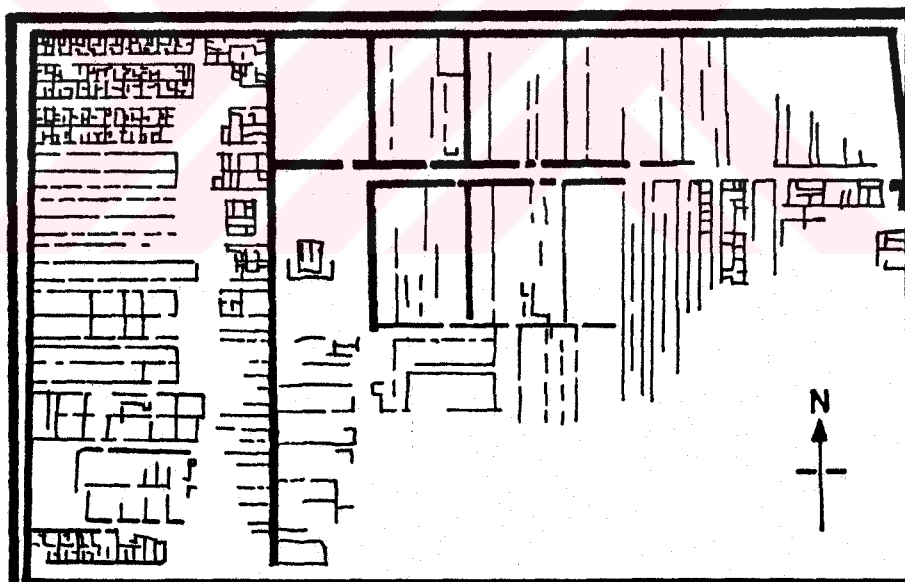
- Şek.52. 1879'da Herat (E.Wirth,"Villes Islamiques...",La Ville Arabe Dans l'Islam)
- Şek.53. Eski Tunus (A.Lézine,Deux Villes...)
- Şek.54. 'Aynü'l-Car (D.-J.(T.) Sourdél,La Civilisation...)
- Şek.55. H.IV./M.X. asırda Kurtuba (A.Sâlim, Kırıtuba...,C.I)
- Şek.56. Eski Sus şehri (K.A.C.Creswell,Early Muslim...,Vol.II)
- Şek.57. Medinetü'z-Zehrâ (D.-J.(T.) Sourdél,La Civilisation...)
- Şek.58. Eski Kahire (M.Raitcheutch, Le Caire)
- Şek.59. Çıkma sokakının teşekkülünü gösterir şema (R.Stewig,İstanbulda Çıkma sokak..., (çev.R.Turfan-M.Ş.Yazman))
- Şek.60. Eski Cezayir'de bir ikâmet mahallinin yol şebekesi (E. Wirth,"Villes Islamiques...",La Ville Arabe Dans l'Islam)
- Şek.61. Eski Tunus'ta birkaç evin ulaşımını sağlayan bir çıkma sokak (R.Berardi,"Espace et Ville...",L'Espace Social de la Ville Arabe)
- Şek.62. Eski Tunus'ta yol şebekesinden bir detay (R.Berardi, "Espace et Ville...", L'Espace Social de la Ville Arabe)
- Şek.63. Fustat'ta bir sokak kapısı (A. Gabriel-A.Bahgat Bey, Les Fouilles...)
- Şek.64. Kahire(a) ve Semerkant'ta(b) hâlâ kullanılmakta olan mahalle kapıları (E. Wirth, "Villes Islamiques...",La Ville Arabe Dans l'Islam)
- Şek.65. Hz.Muhammed'in eşi Hz.Hatice'nin evi(Mekke)(M.L. el Baţanünî,er-Rihle...)
- Şek.66. Hz.Muhammed'in babasının evi(Mekke)(M.L. el-Baţanünî, er-Rihle...)
- Şek.67. Fustat'ta tesbit edilen ev tipleri (A.Gabriel-A.Bahgat Bey, Les Fouilles...)
- Şek.68. Fustat'ta tesbit edilen ev tipleri (A.Gabriel-A.Bahgat Bey, Les Fouilles...)
- Şek.69. Medine'de kollektif bir ev (A.Raymond,Grandes Villes...)

X-ŞEKİLLER

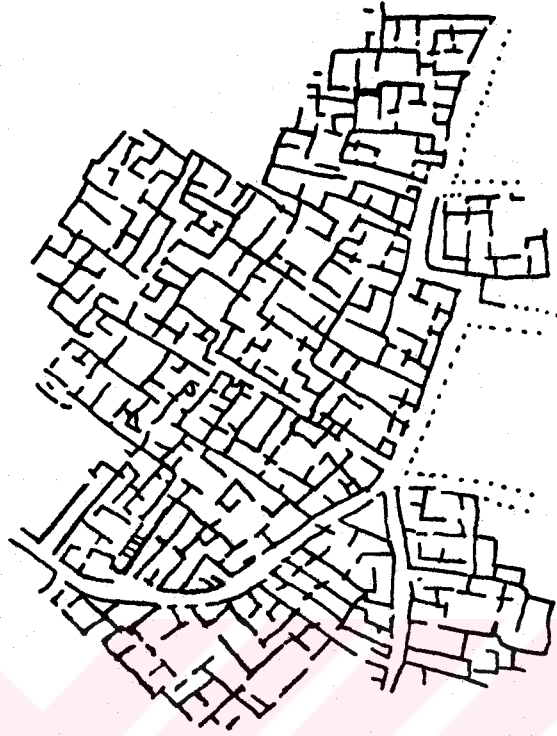

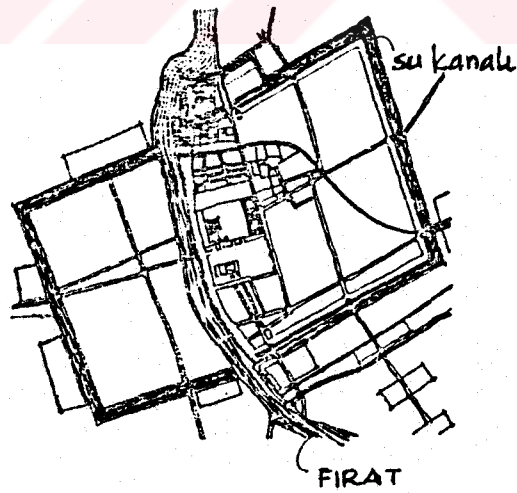
1. Amarna

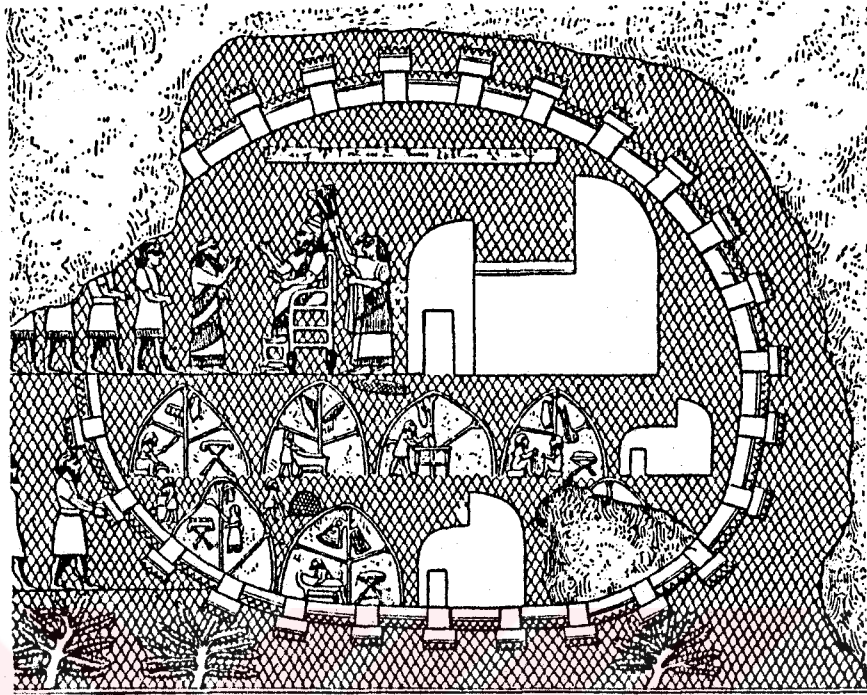
2. Kahun

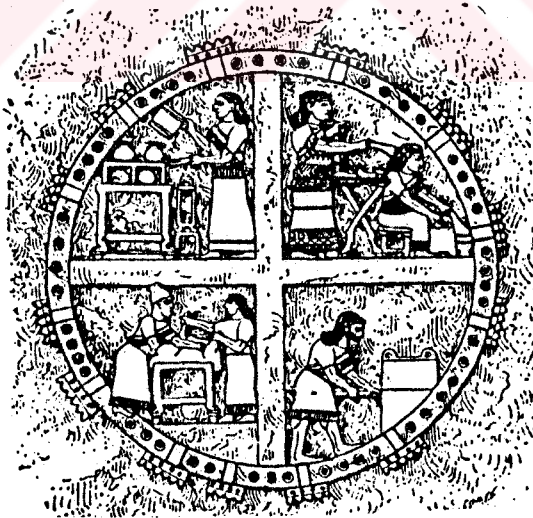
3. Ur

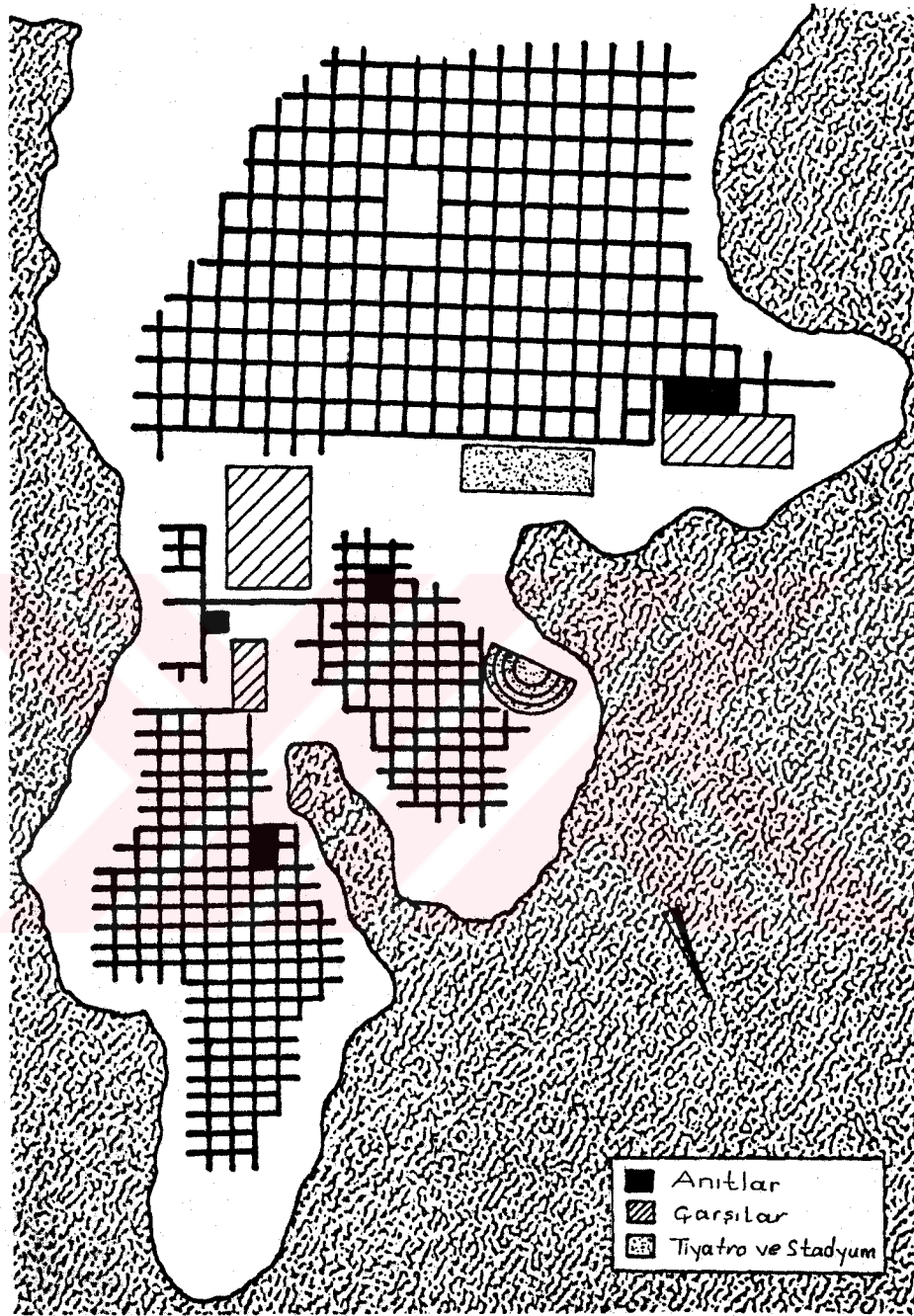
4. Babil

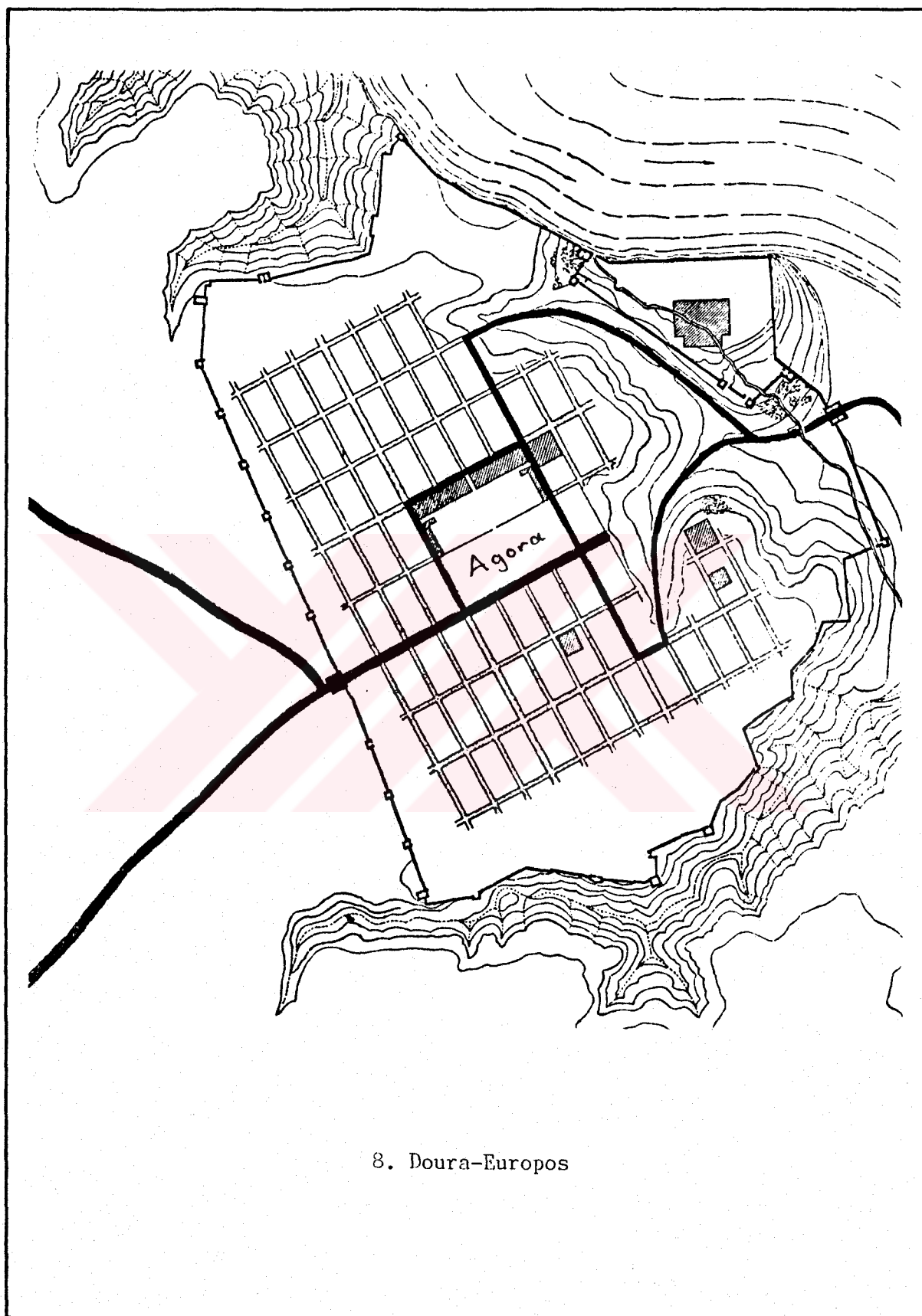
5. Bir Asur şehrini gösterir kabartma

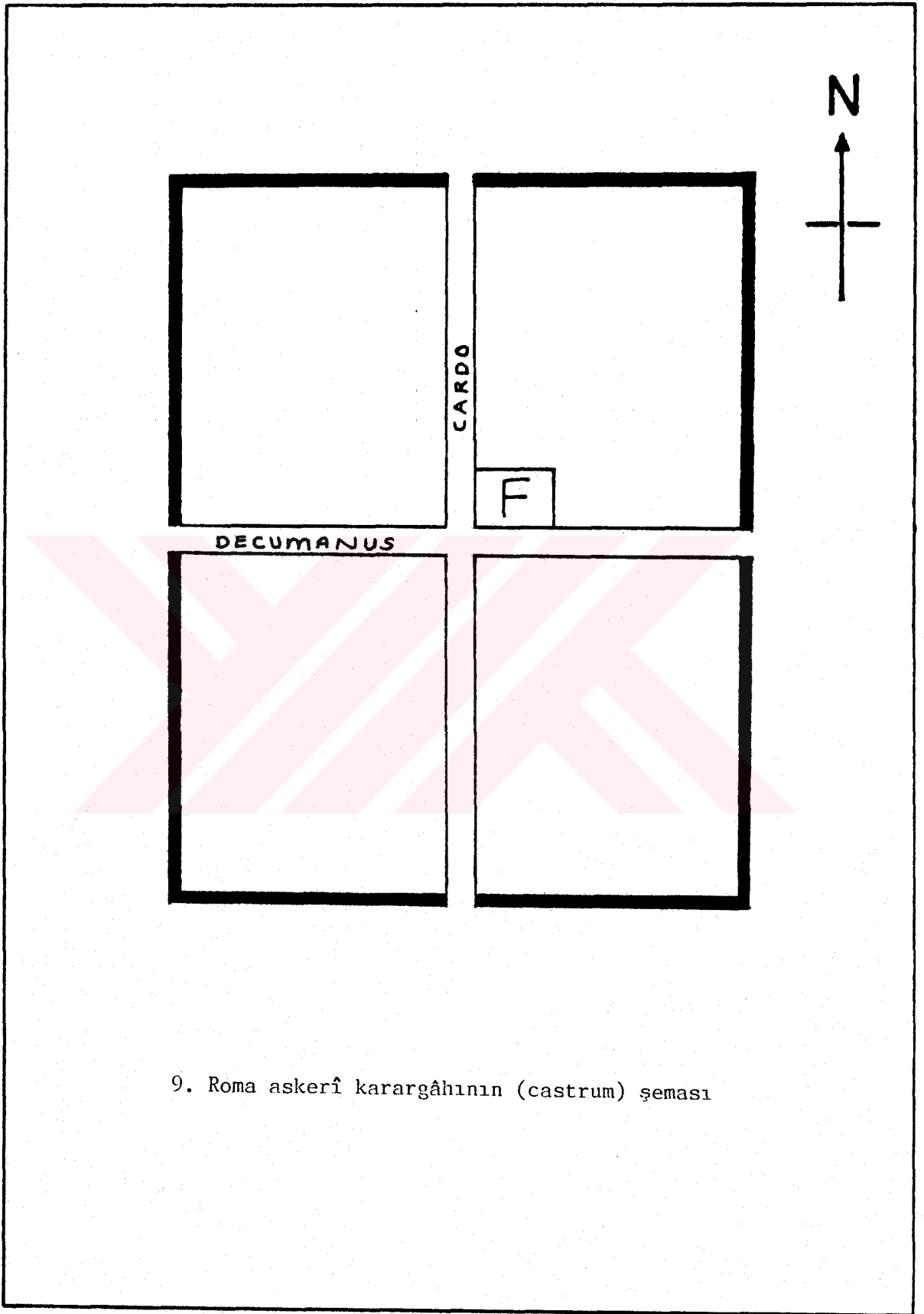
6. Bir Asur kampı

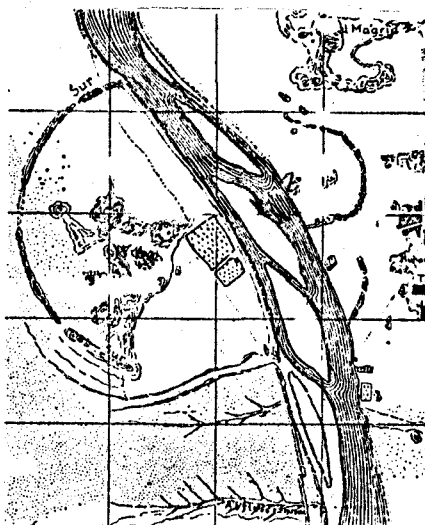
7. Milet

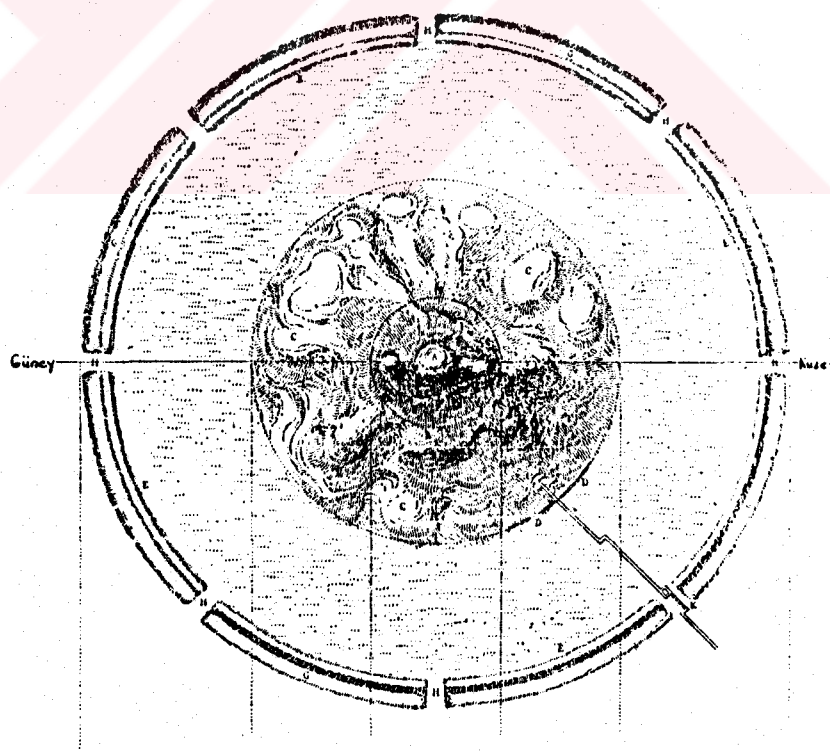
8. Doura-Europos

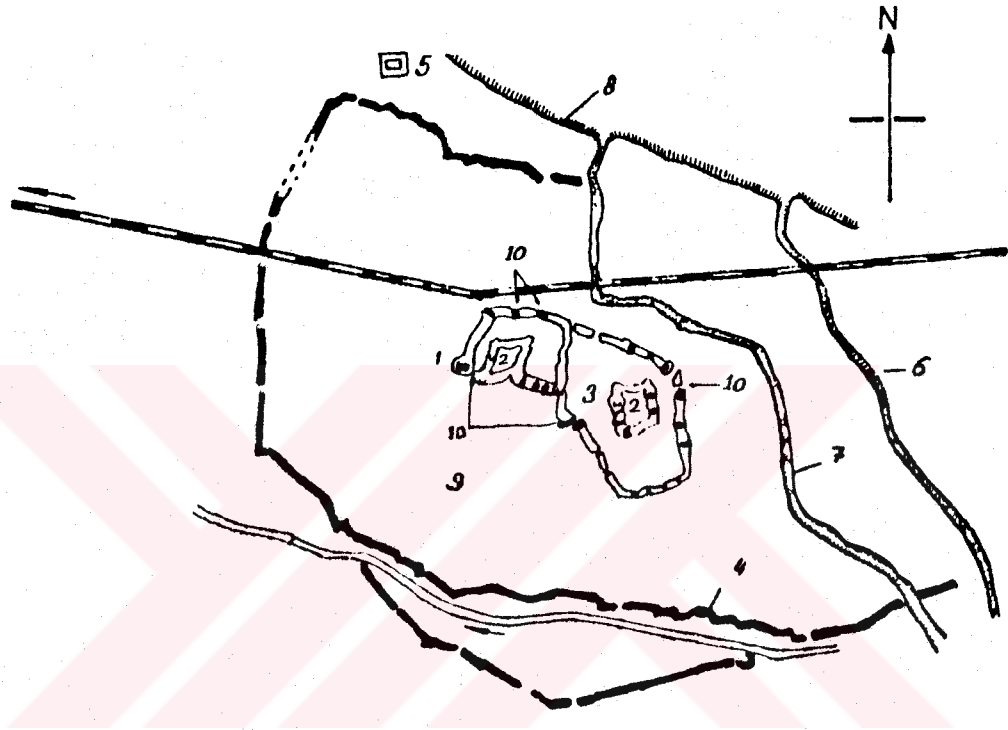
9. Roma askerî karargâhının (castrum) şeması

10. Medân

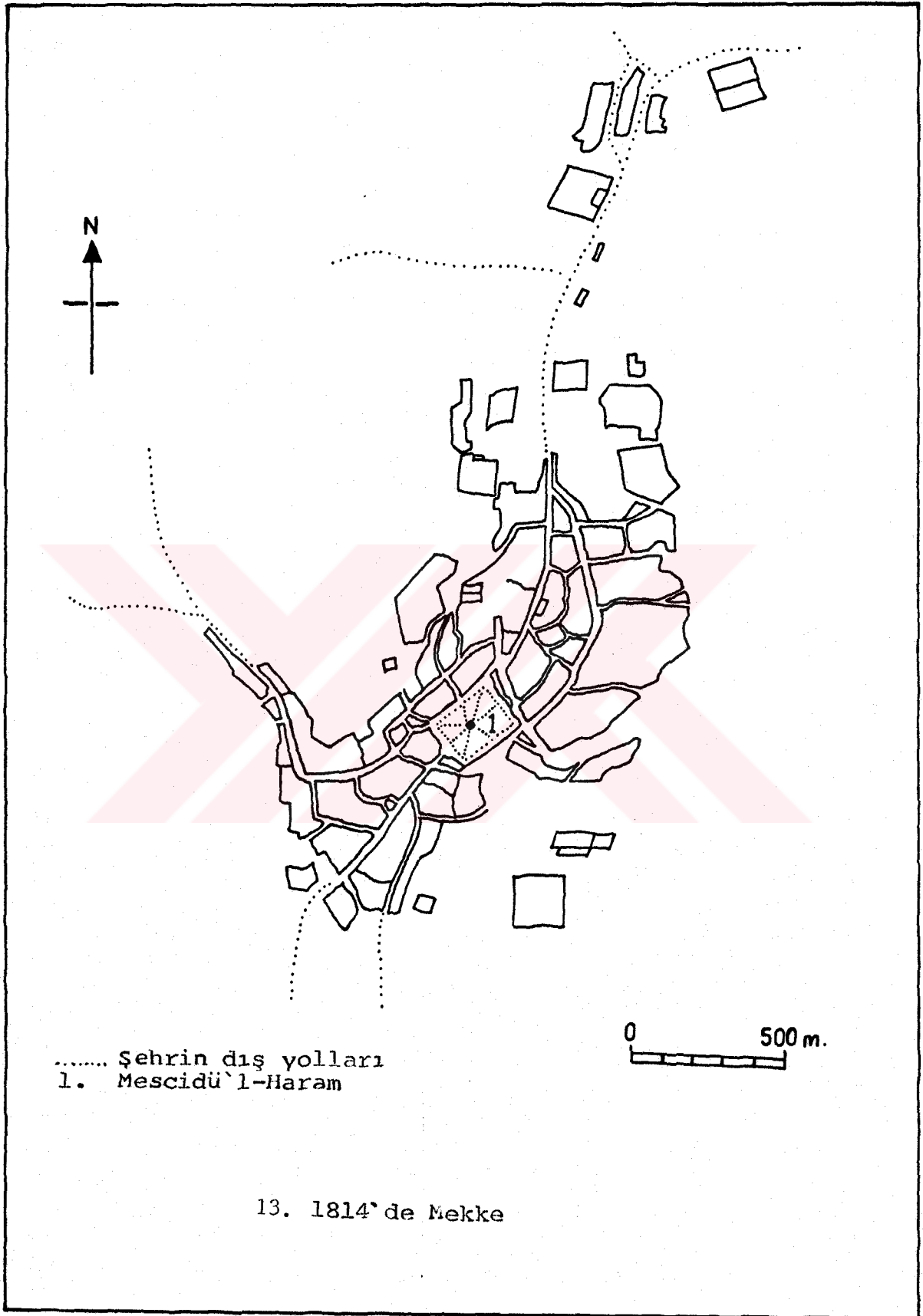
11. Darabcerd

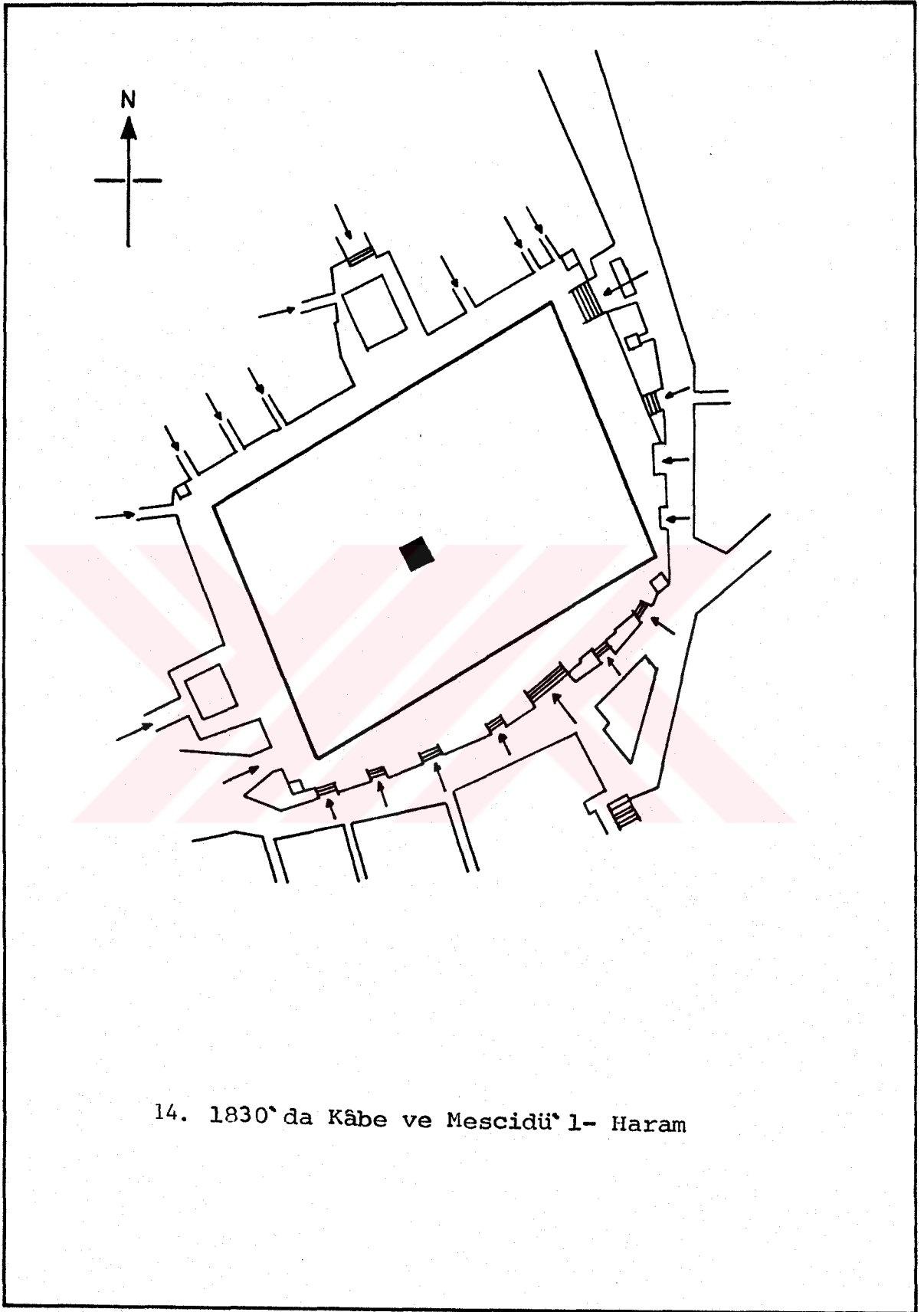

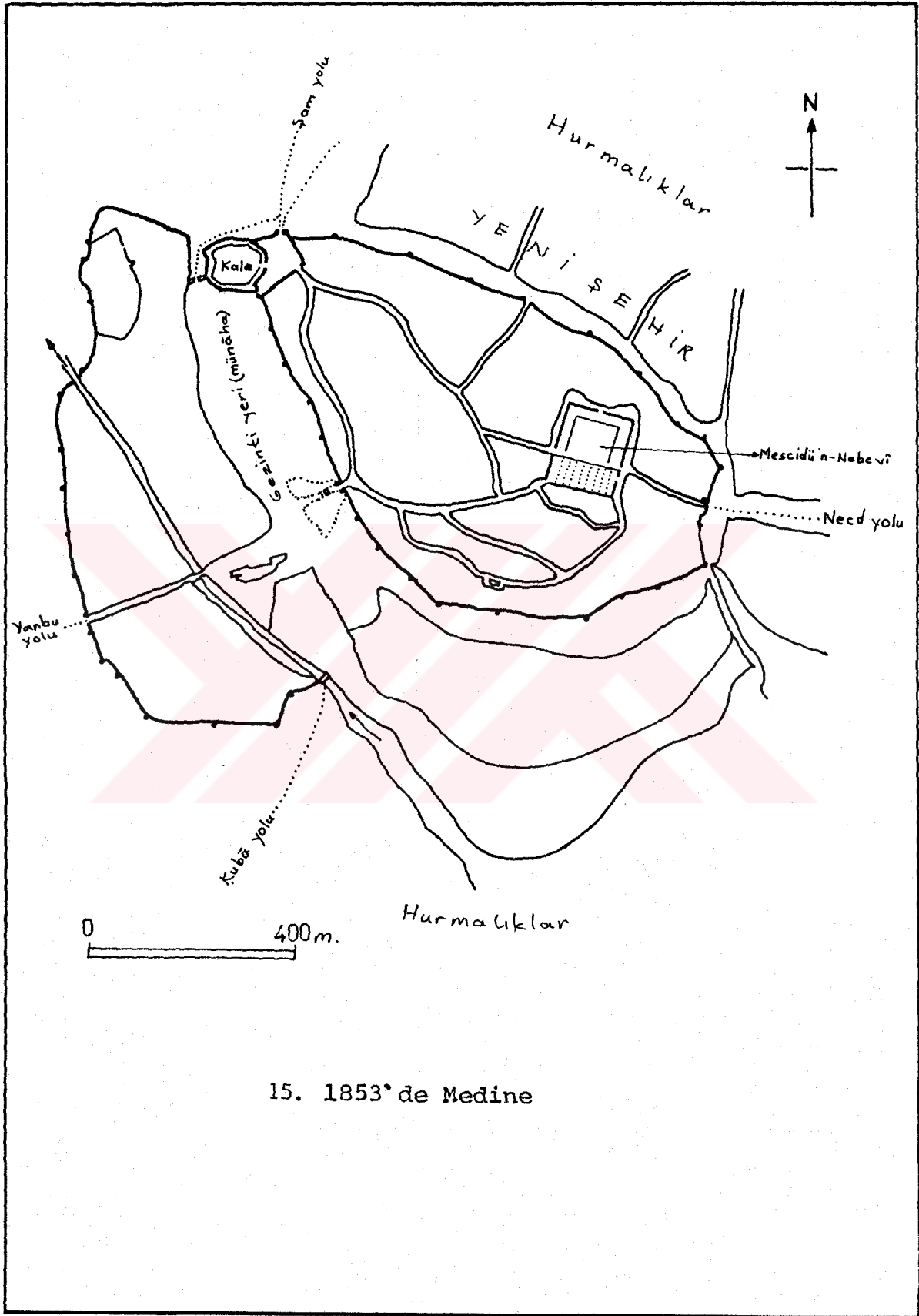
0 1600m.

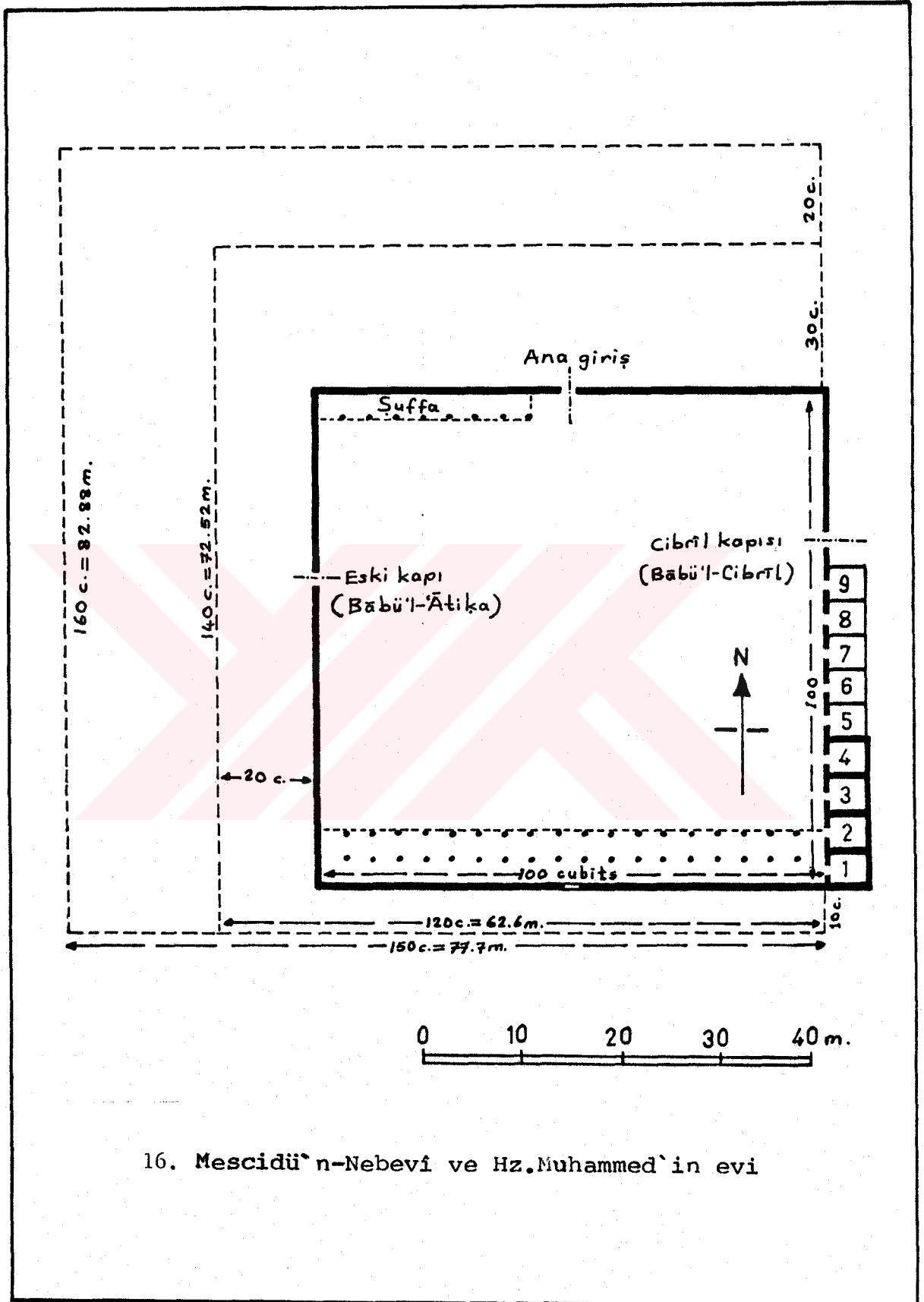
12. Ak-beşim

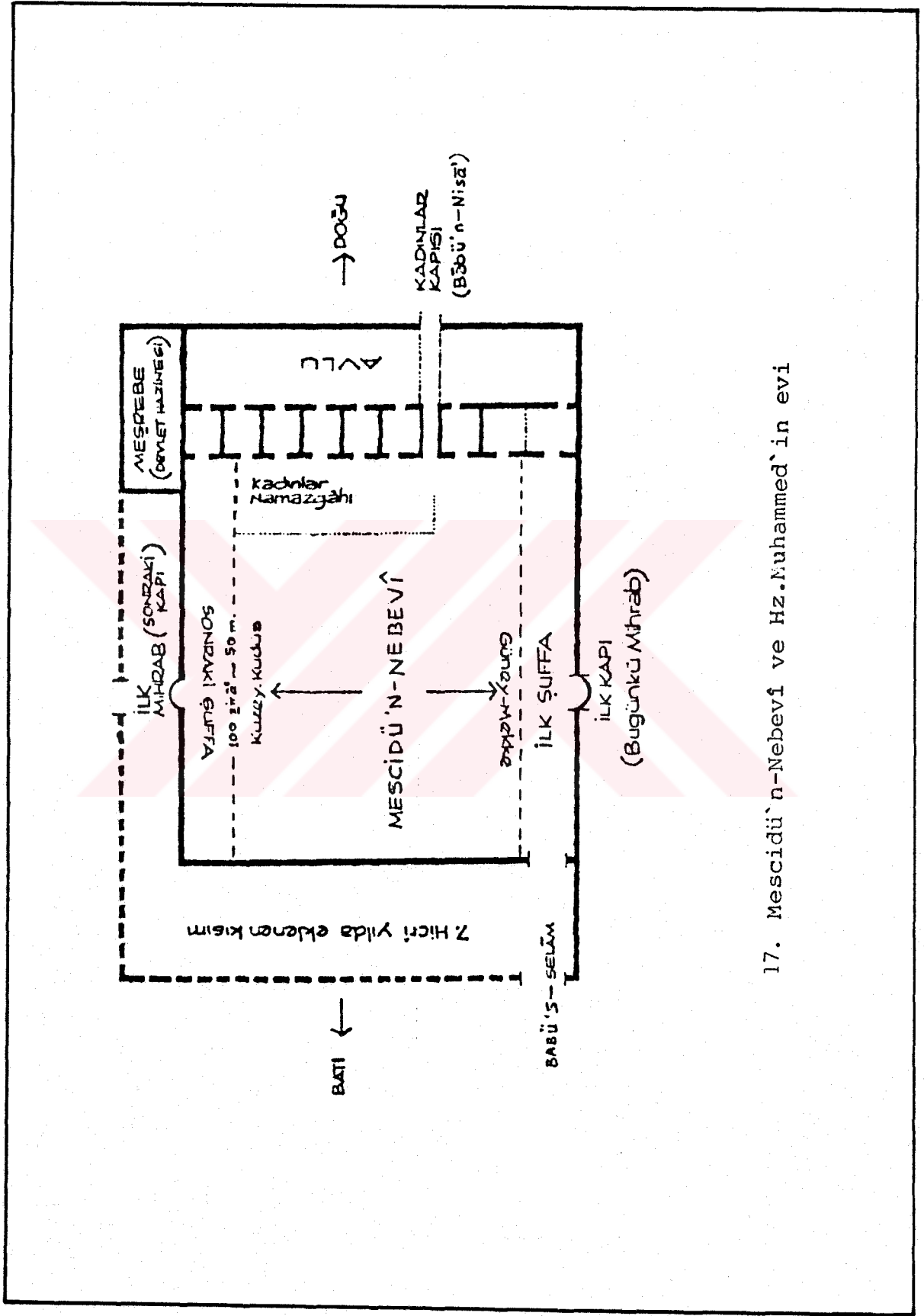
- 1 - kale, 2 - şehristan, 3 - rabad, 4 - dış savunma tümseği,
 5 - Küçük Ak-Beşim, 6 - batı yönü tümseği, 7 - doğu yönü tümseği,
 8 - Çu nehri kenarında yükselen teras, 9 - inşaatla müsait arazi
 10 - Ak-beşim şehri merkezine giriş

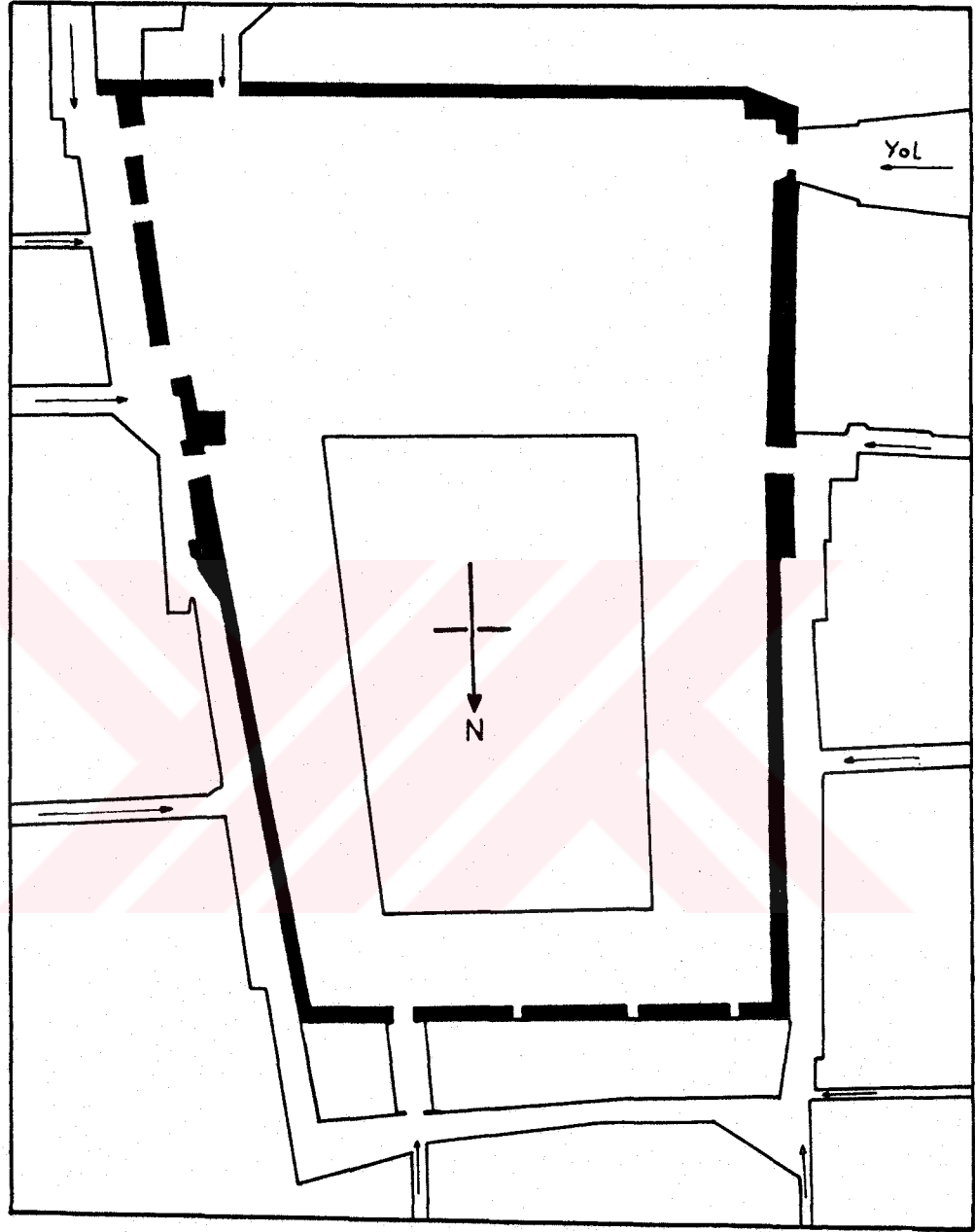

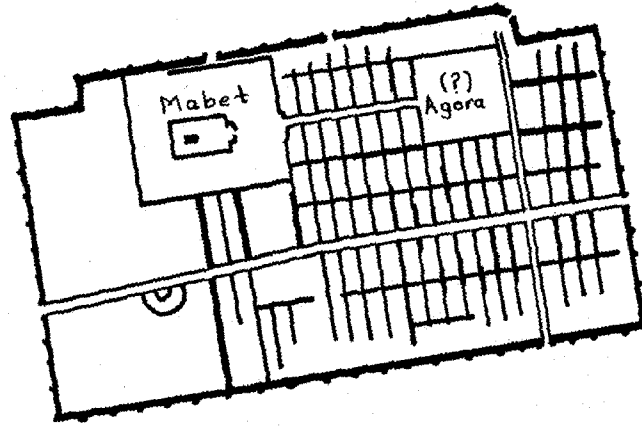

17. Mescidü'n-Nebevî ve Hz.Muhammed'in evi

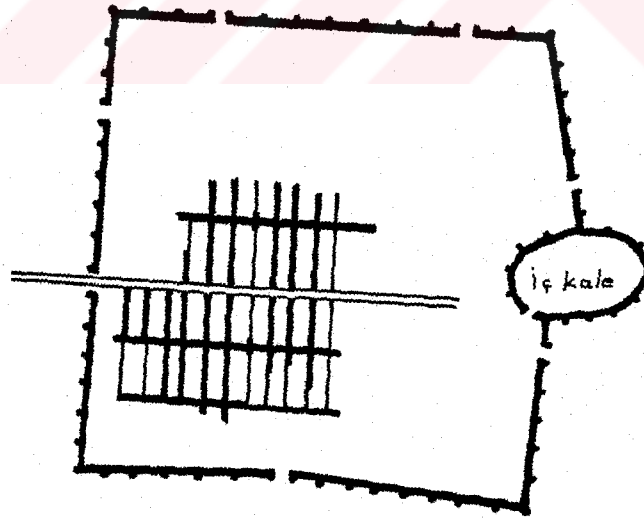

18. Osmanlılar döneminde Mescidü'n-Nebevi ve girişleri

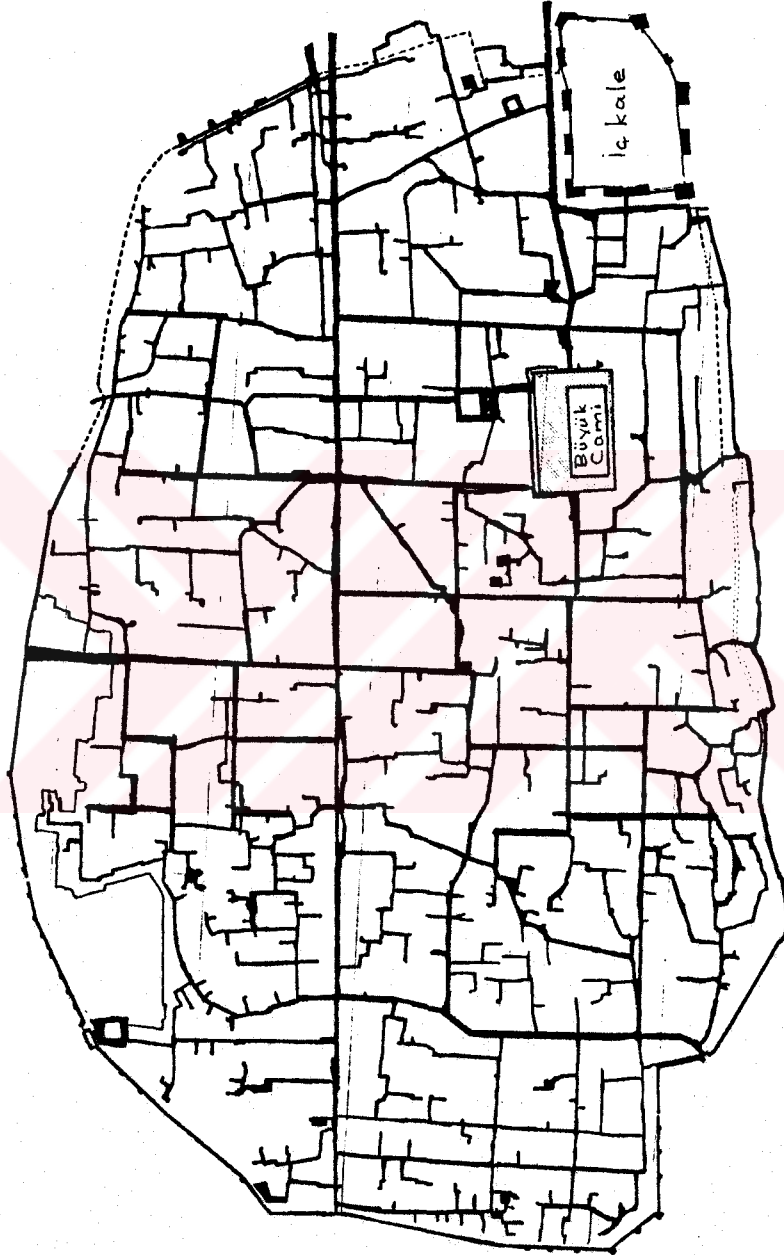
0 1000m.

19. İslam öncesi dönemde Şam

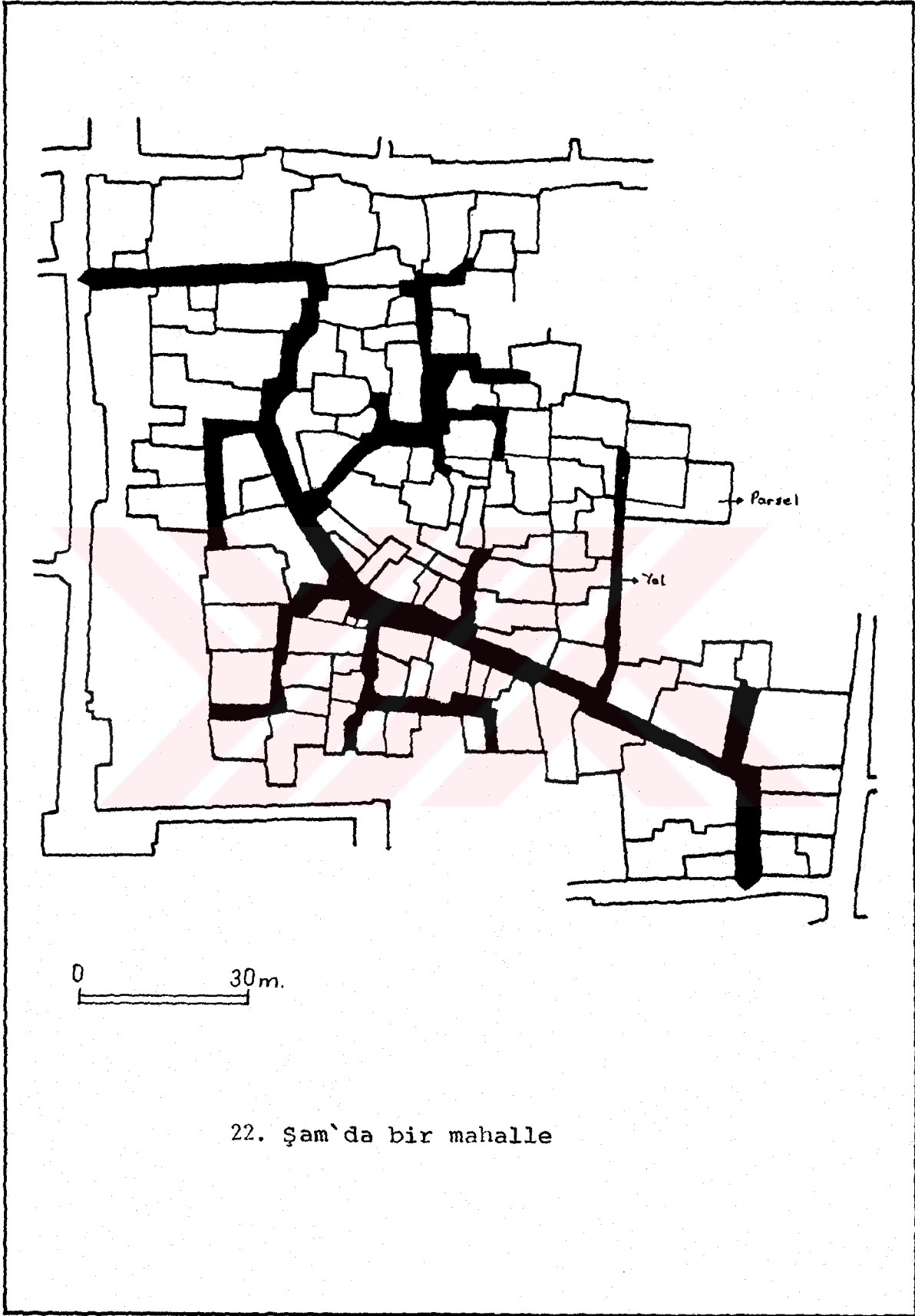

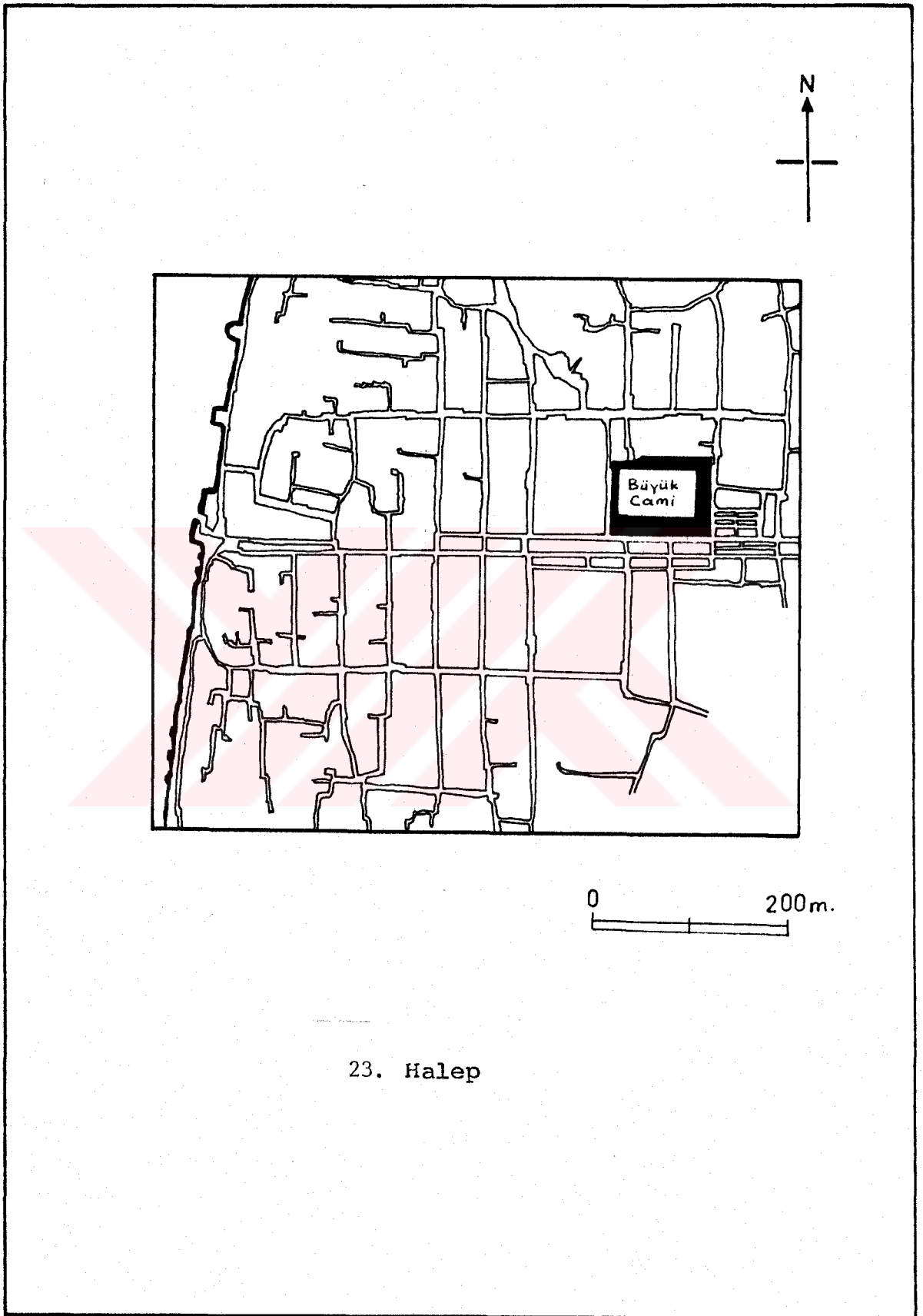
0 1000m.

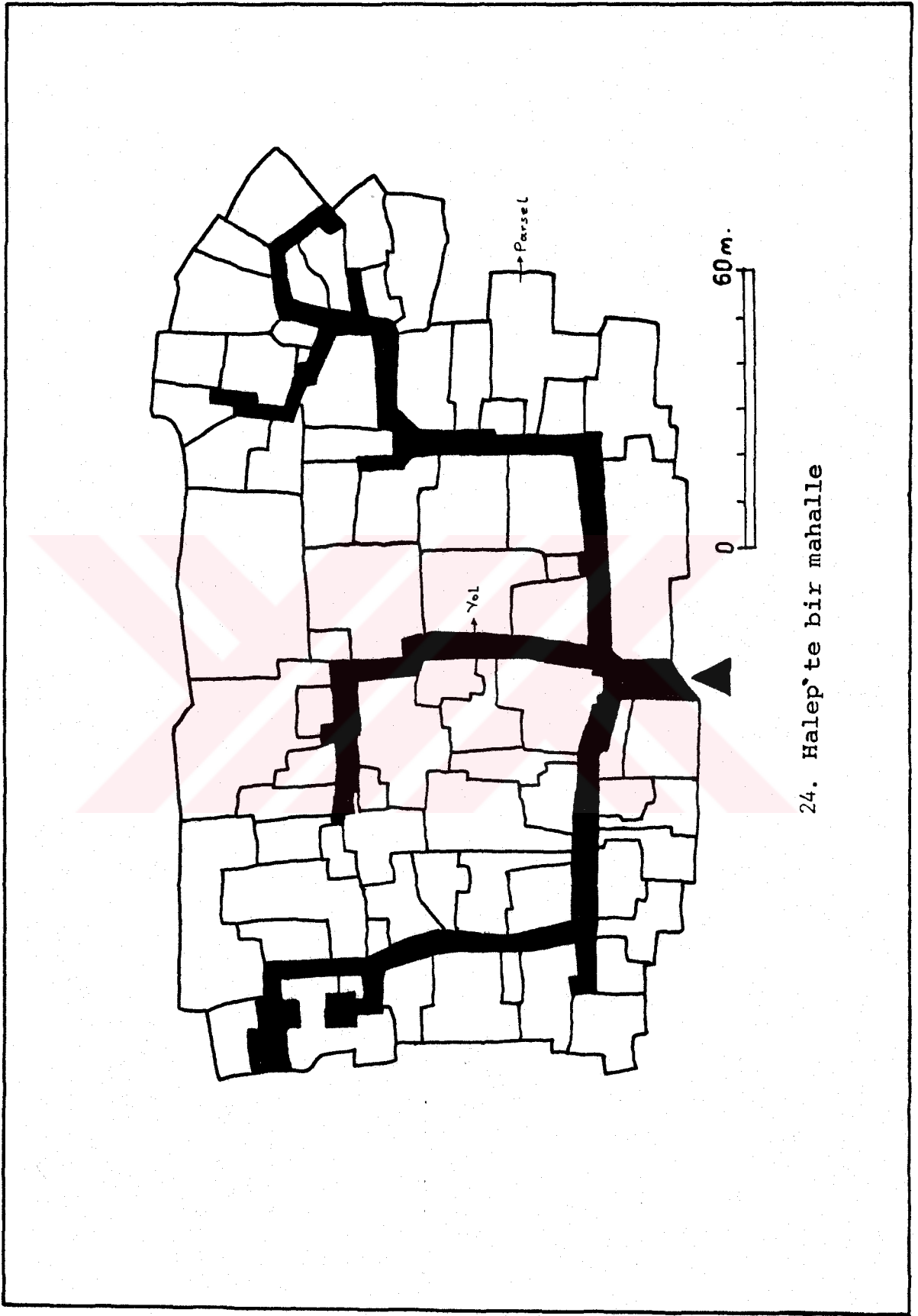
20. İslam öncesi dönemde Halep

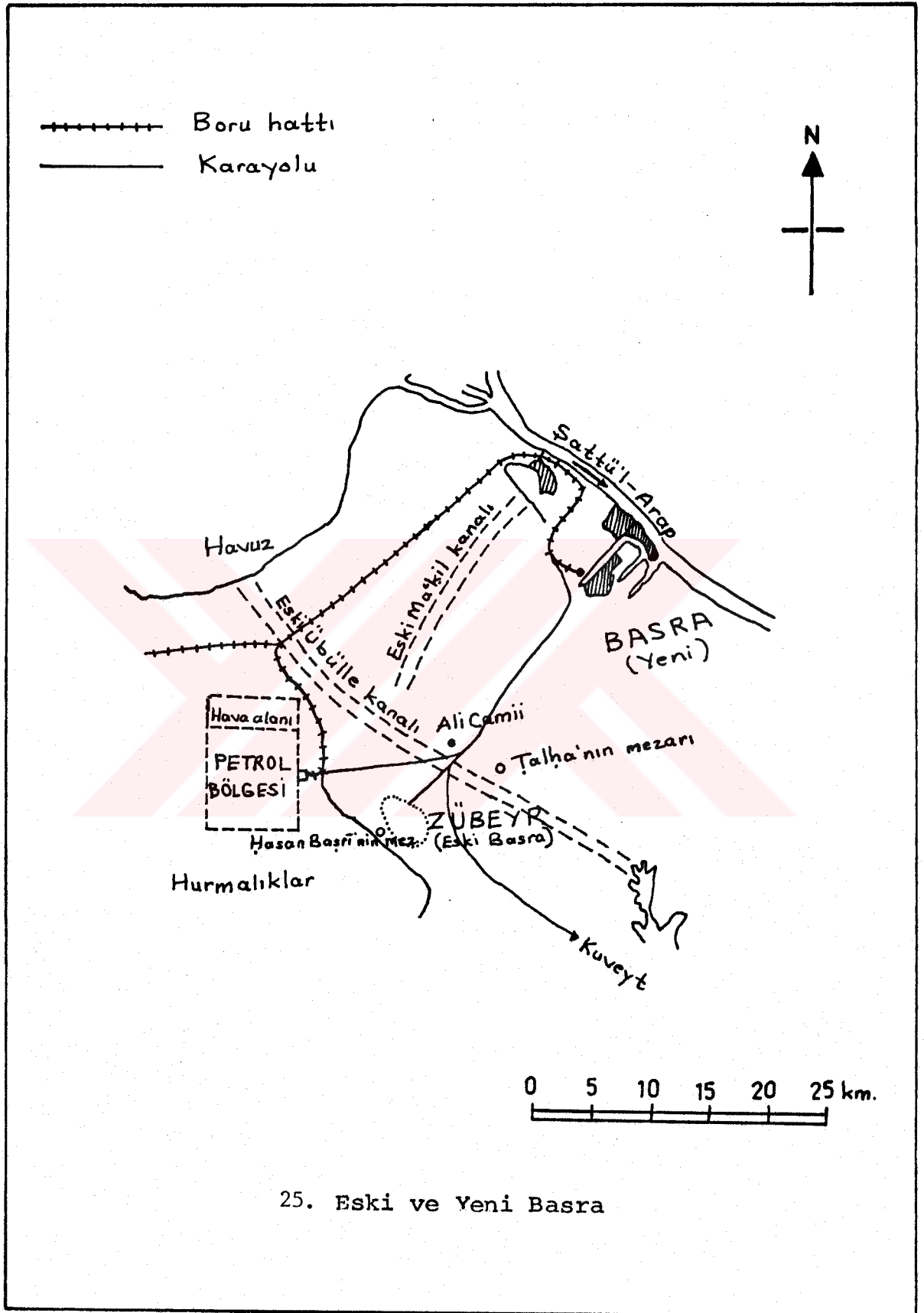
21. Şem

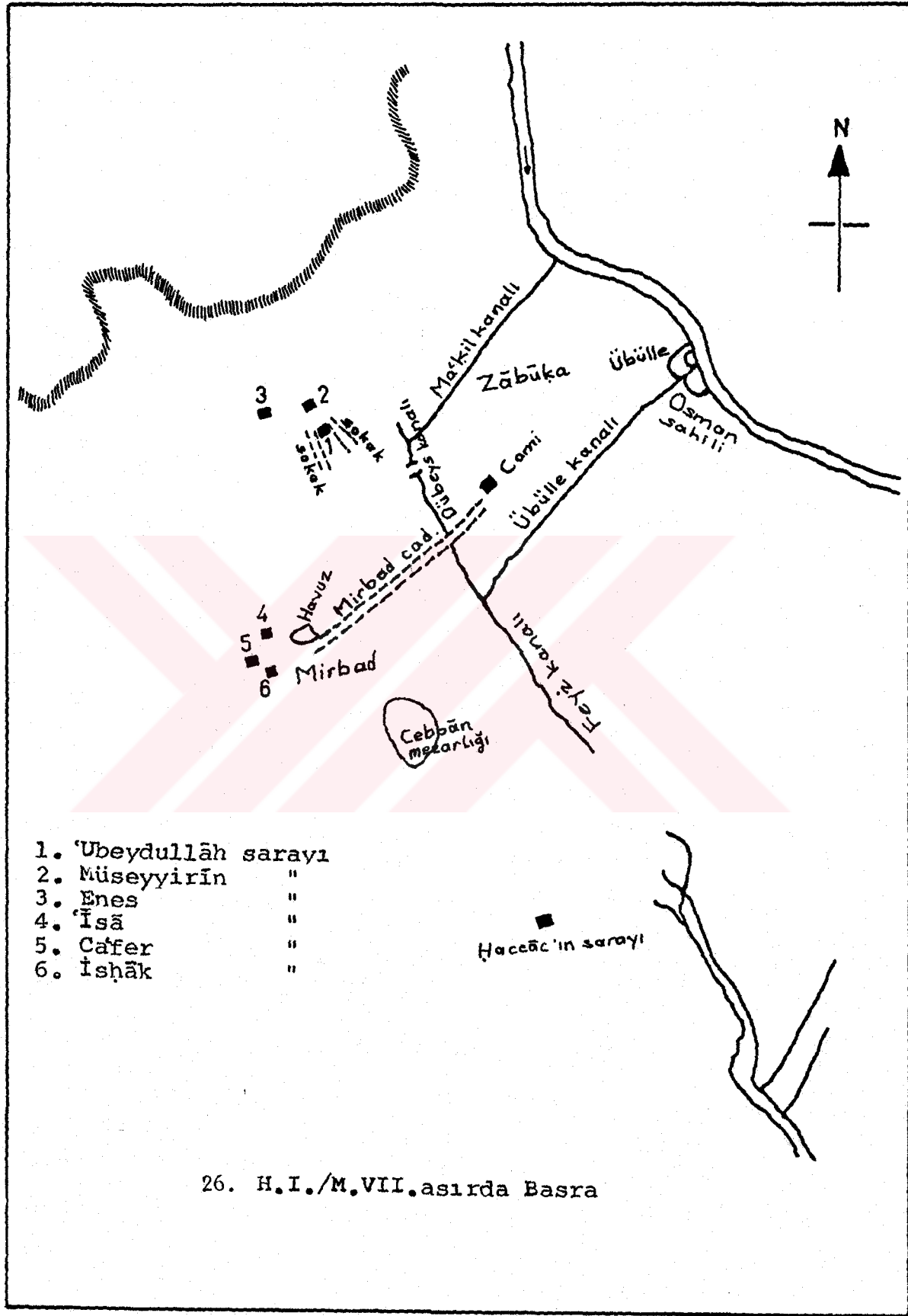

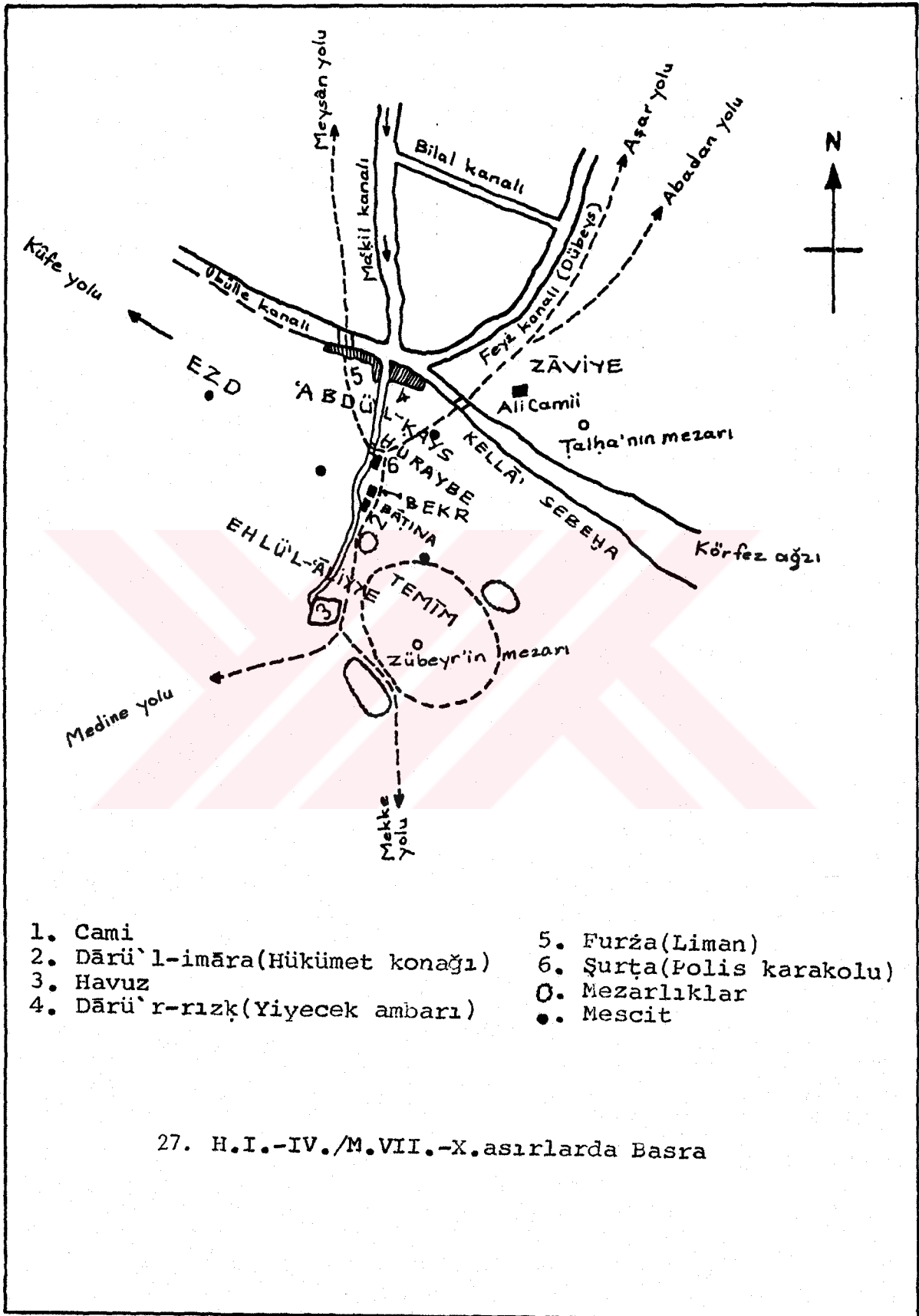

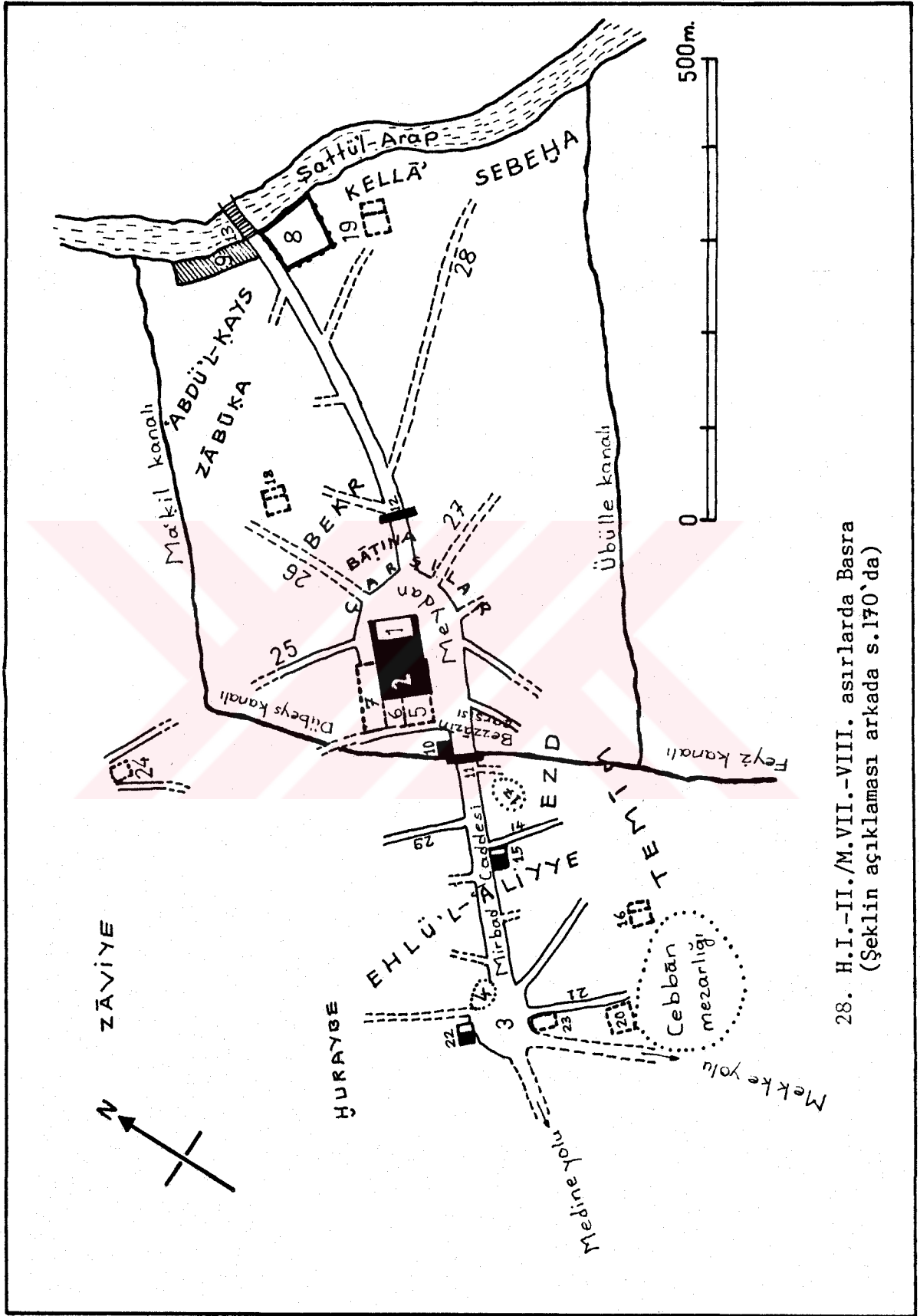

24. Halep'te bir mahalle

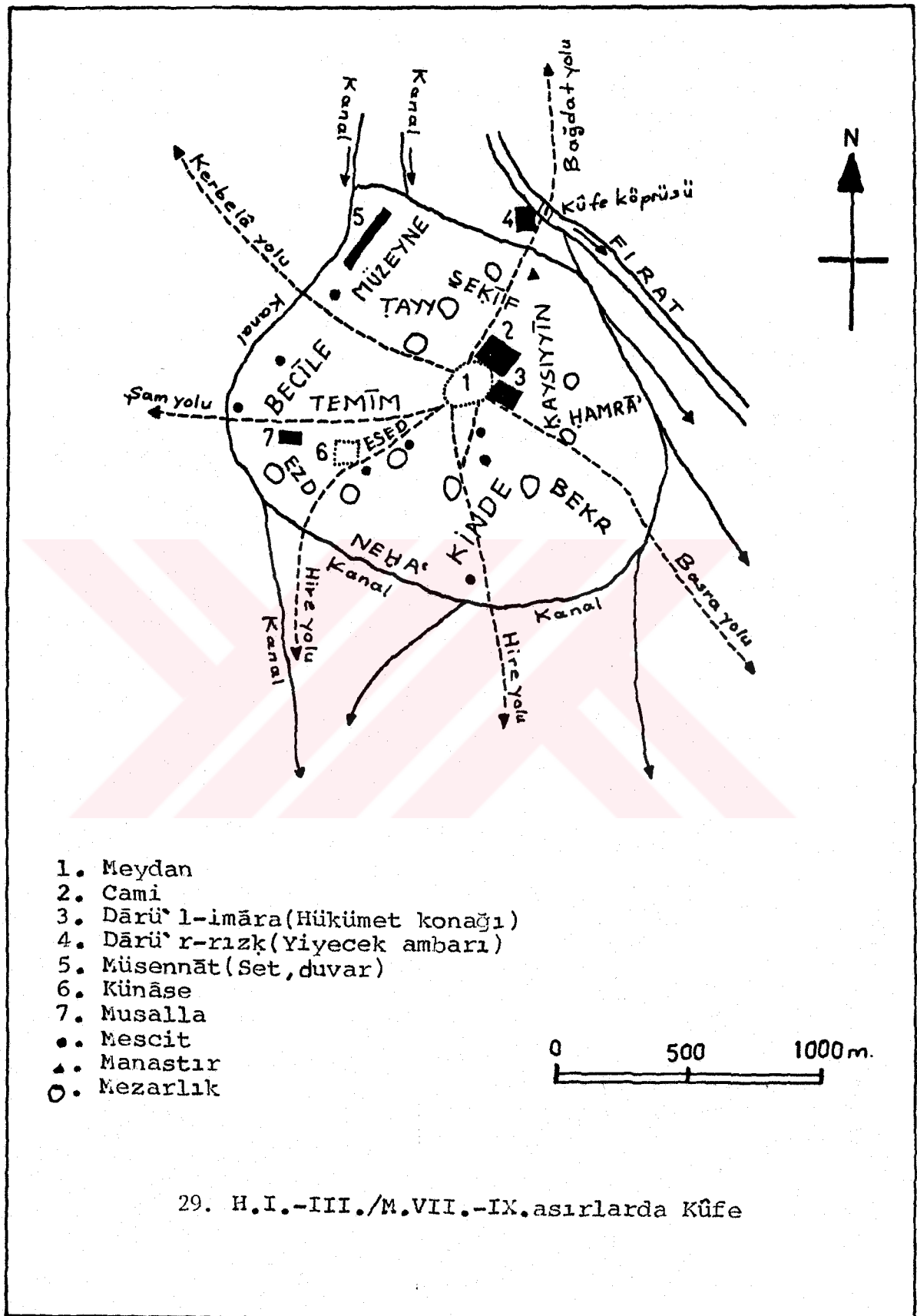

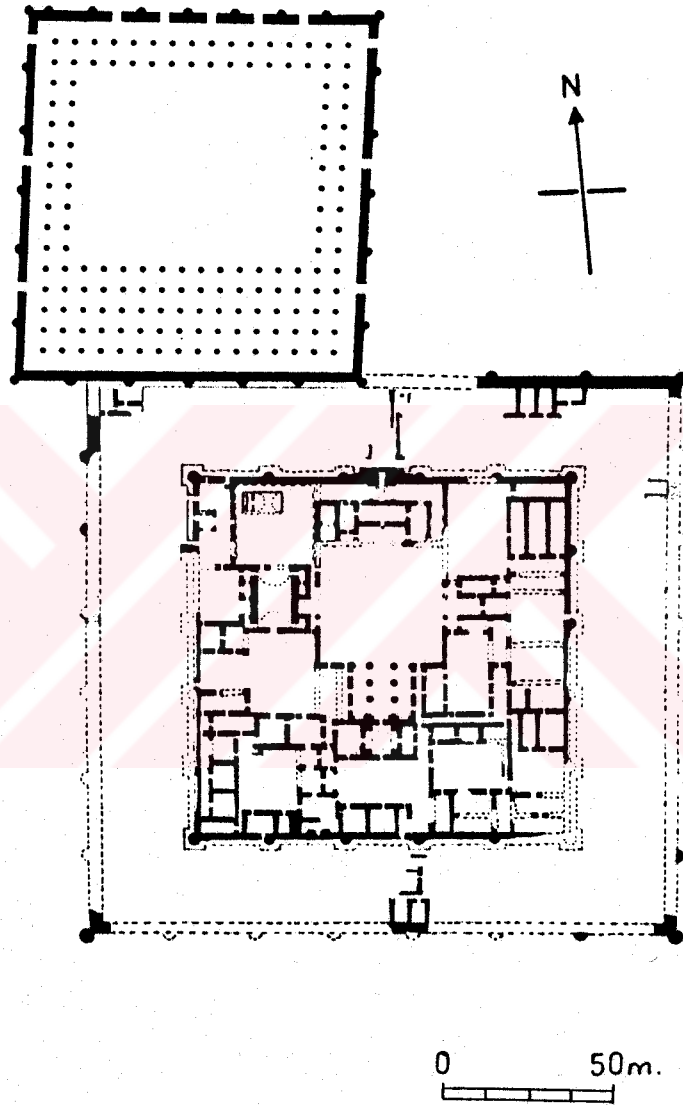

28. H.I.-II./M.VII.-VIII. asırlarda Basra
(Şeklin açıklaması arkada s.170'da)

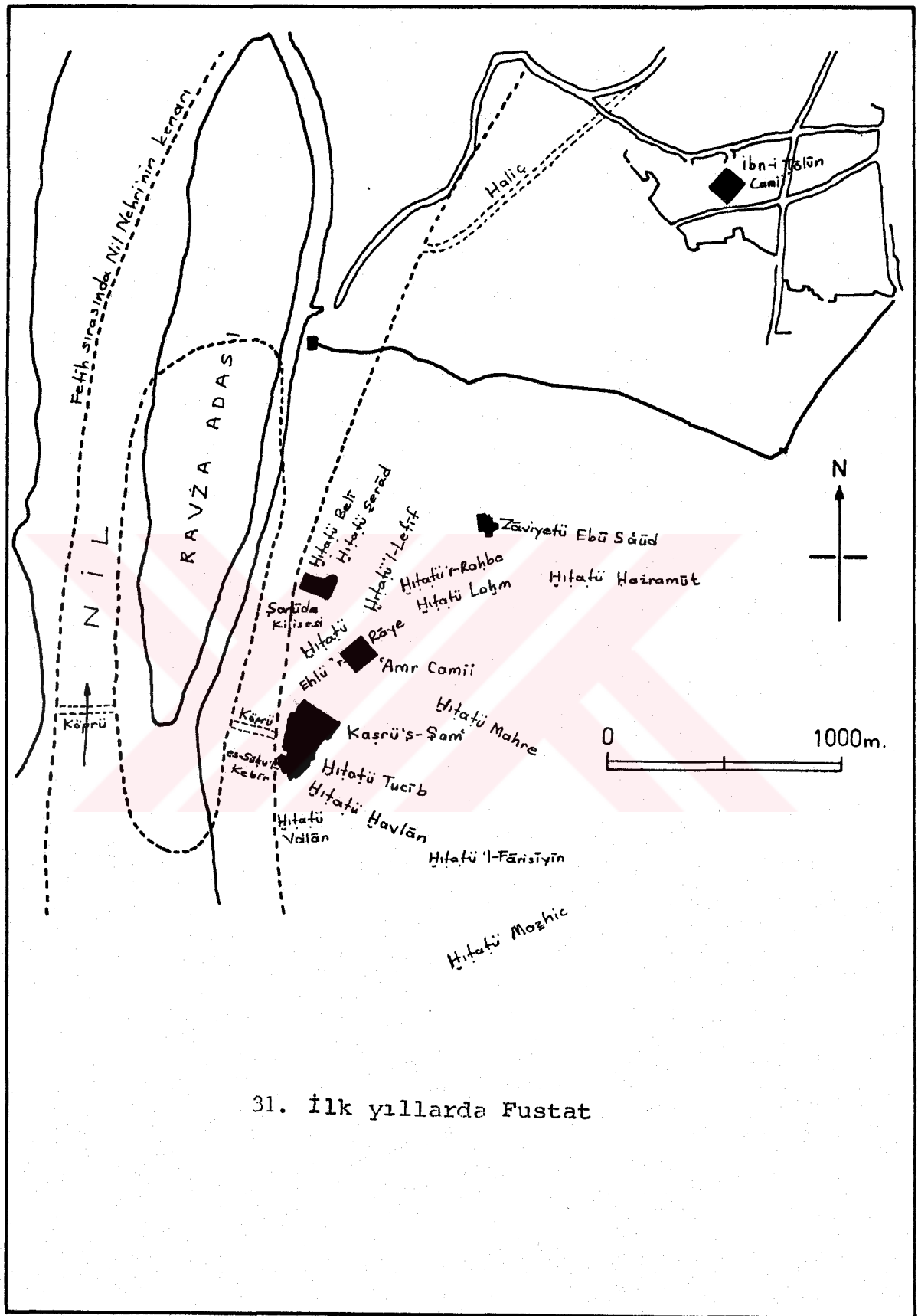
Şek. 28'in Açıklaması

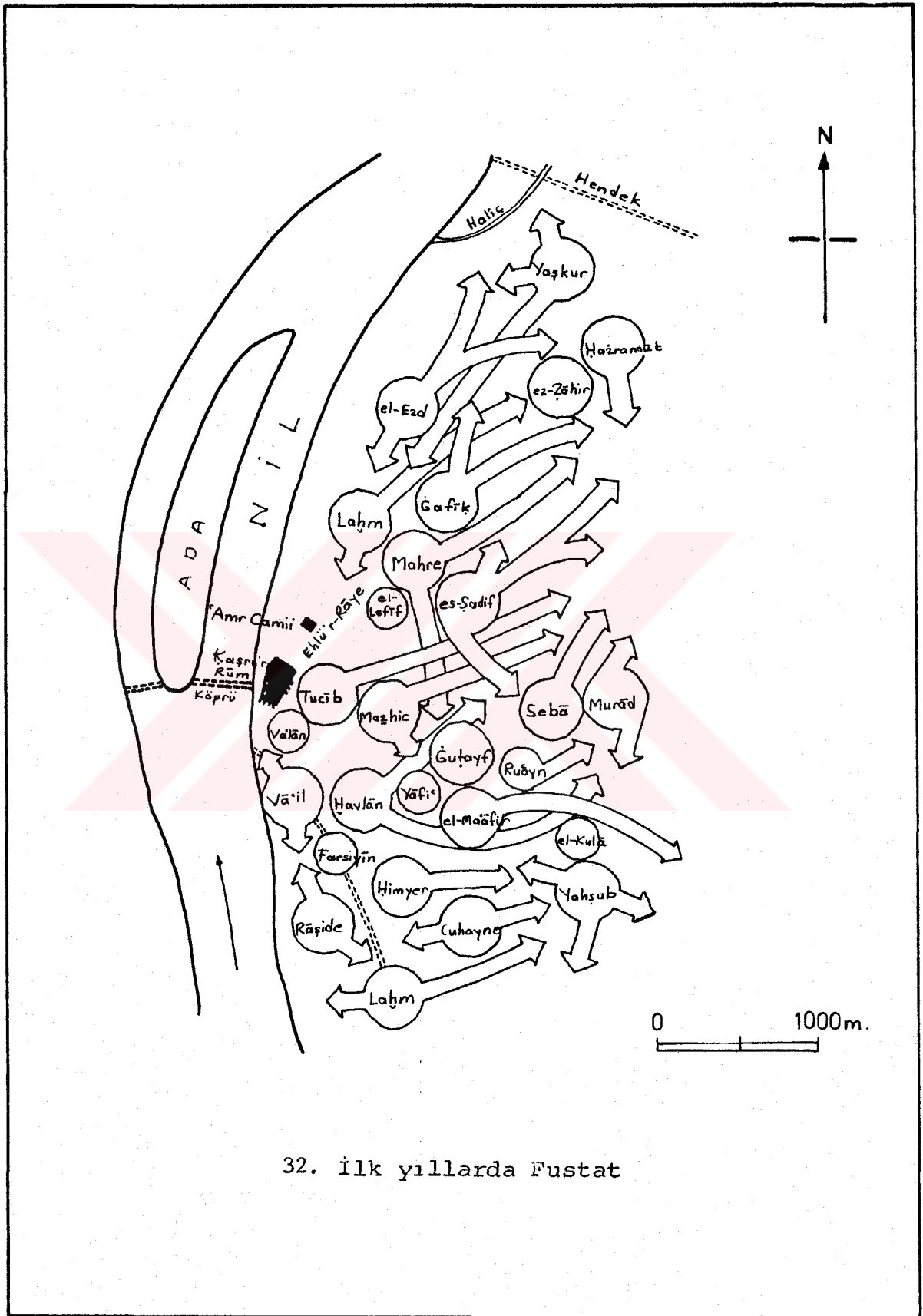
- 1-Cami
- 2-Dārü'l-imāra(Hükümet konağı)
- 3-Mirbad
- 4-Havuz
- 5-Hamam
- 6-Hapishane
- 7-Dīvānlar(Devlet daireleri)
- 8-Dārü'r-rızk(Yiyecek ambarı)
- 9-Furza(Liman)
- 10-Şurta(Polis karakolu)
- 11-Osman kapısı
- 12-İşbehānī kapısı
- 13-Köprü
- 14-Benī 'Adeviyye sokağı
- 15-Benī Kays mescidi
- 16-Benī Mecāşī mescidi
- 17-Benī Yeşkur mezarlığı
- 18-Benī 'Adī mescidi
- 19-.....mescidi
- 20-Musalla
- 21-Debbāğīn sokağı
- 22-Enşār mescidi
- 23-Zerbā sarayı
- 24-'Ubeydullāh b.Ziyād'ın sarayı
- 25-Istafānūs sokağı
- 26-'Abdurrahmān b.Semure sokağı
- 27-Kureys sokağı
- 28-el-Mevālī sokağı
- 29-Benī Āmir sokağı

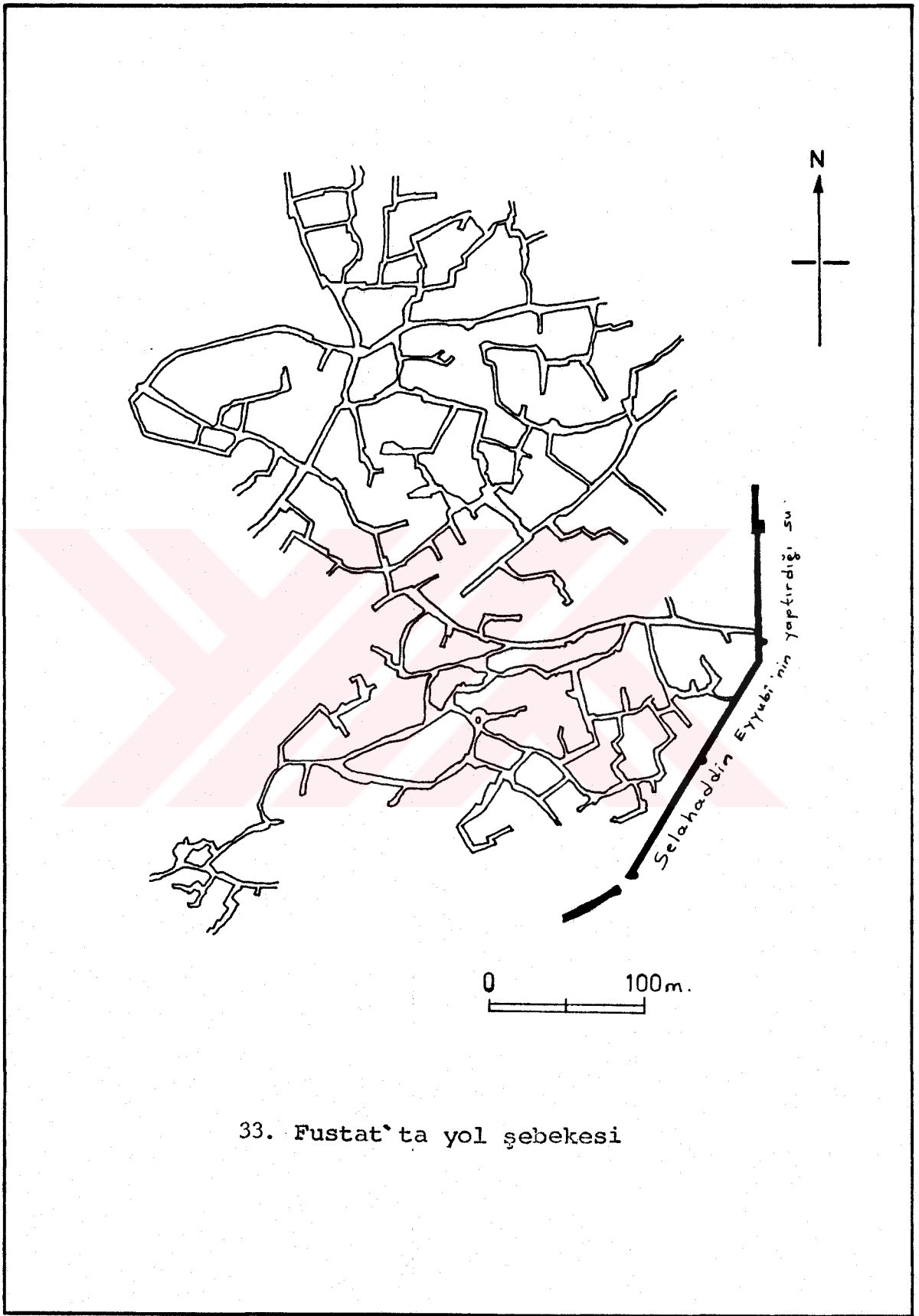

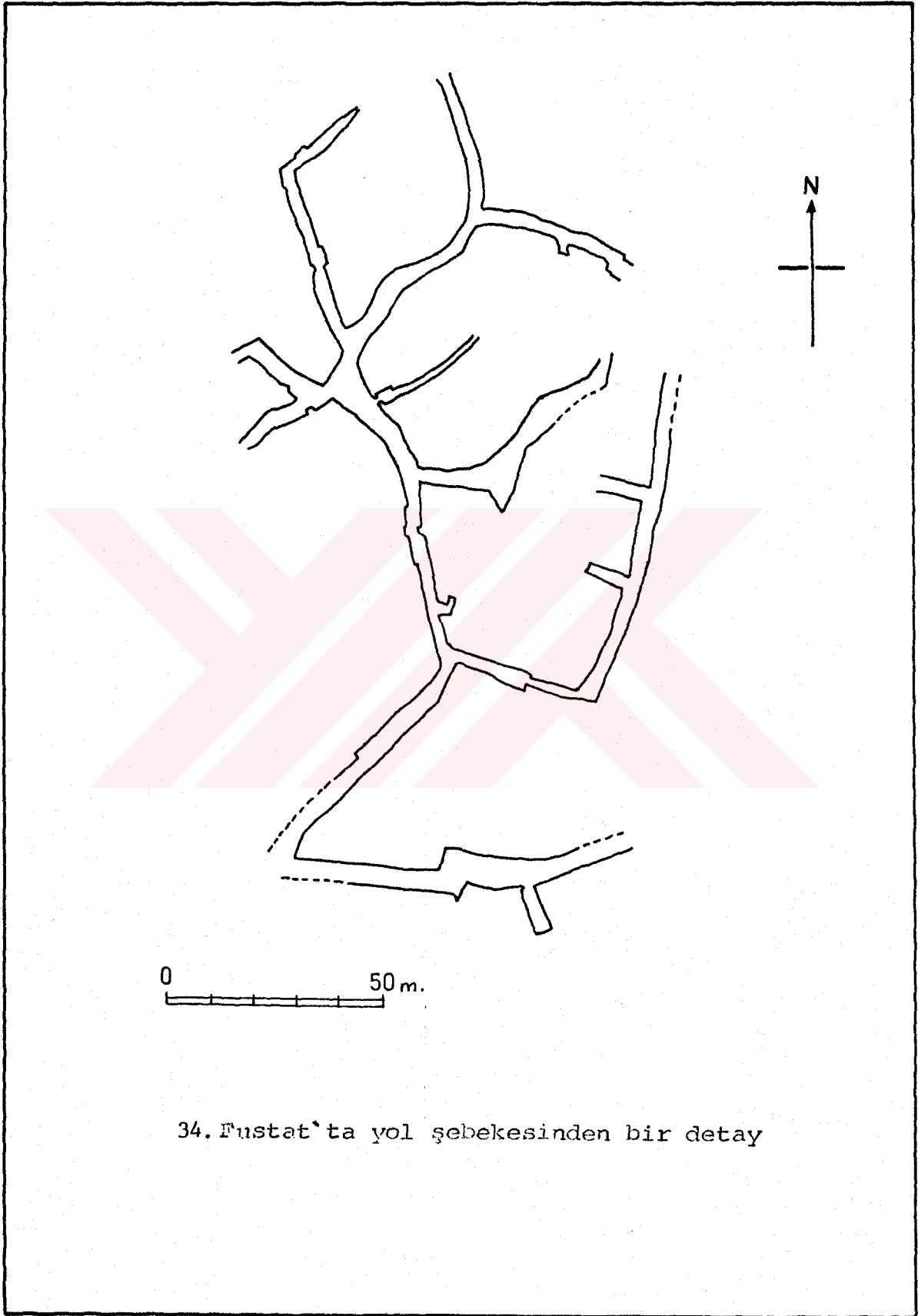

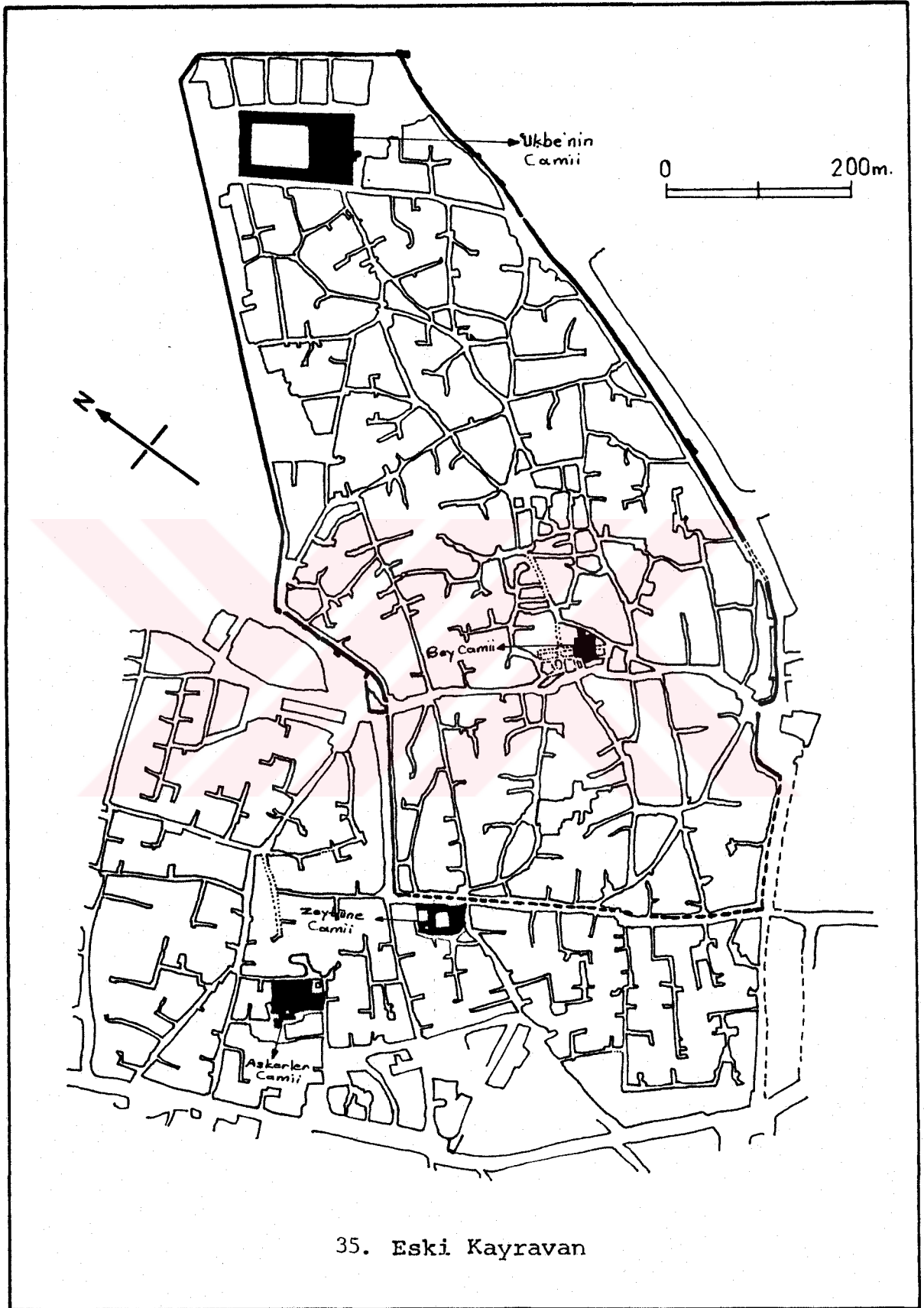
30. Cami ve dārū`l-imāra (Kûfe)

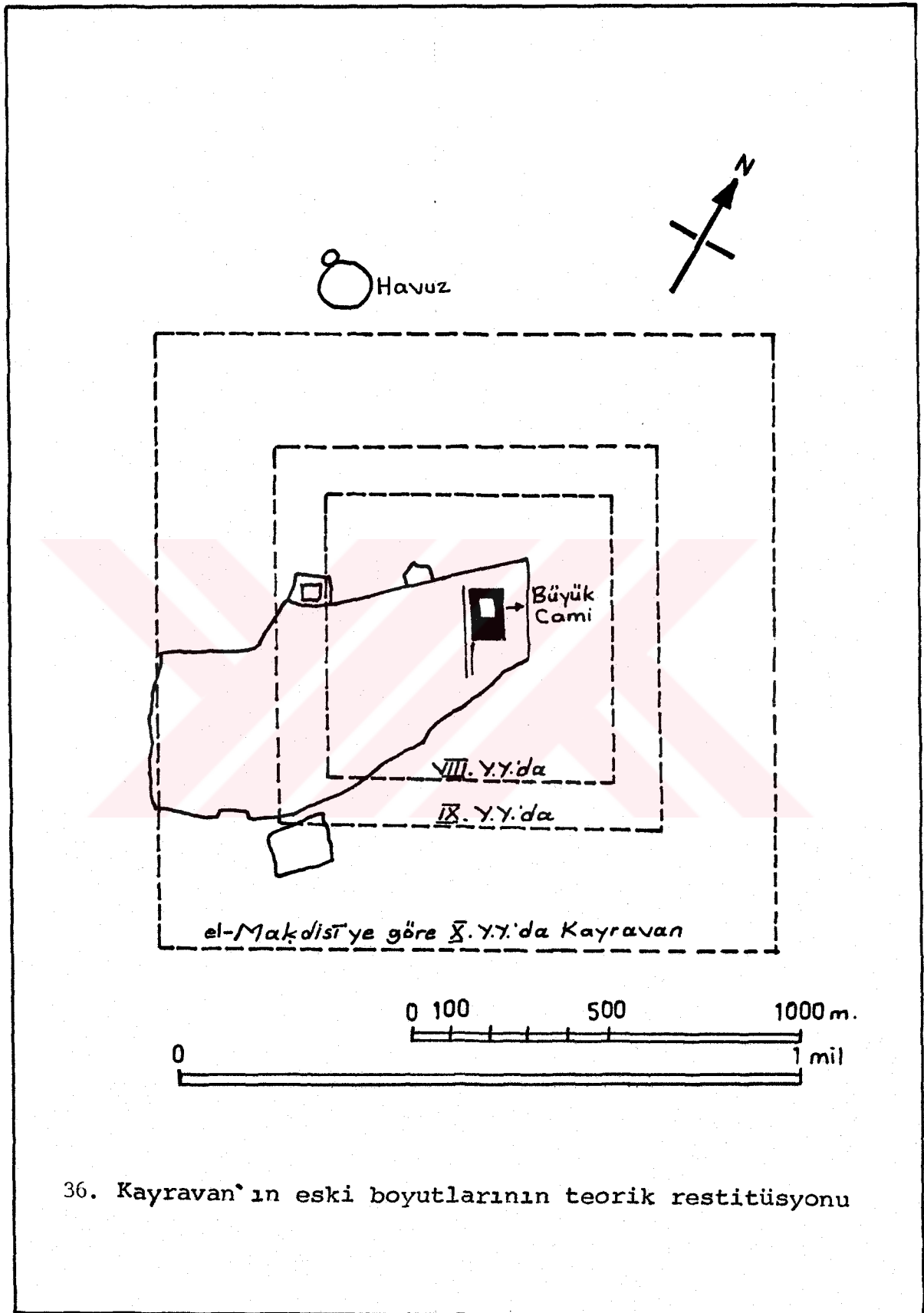

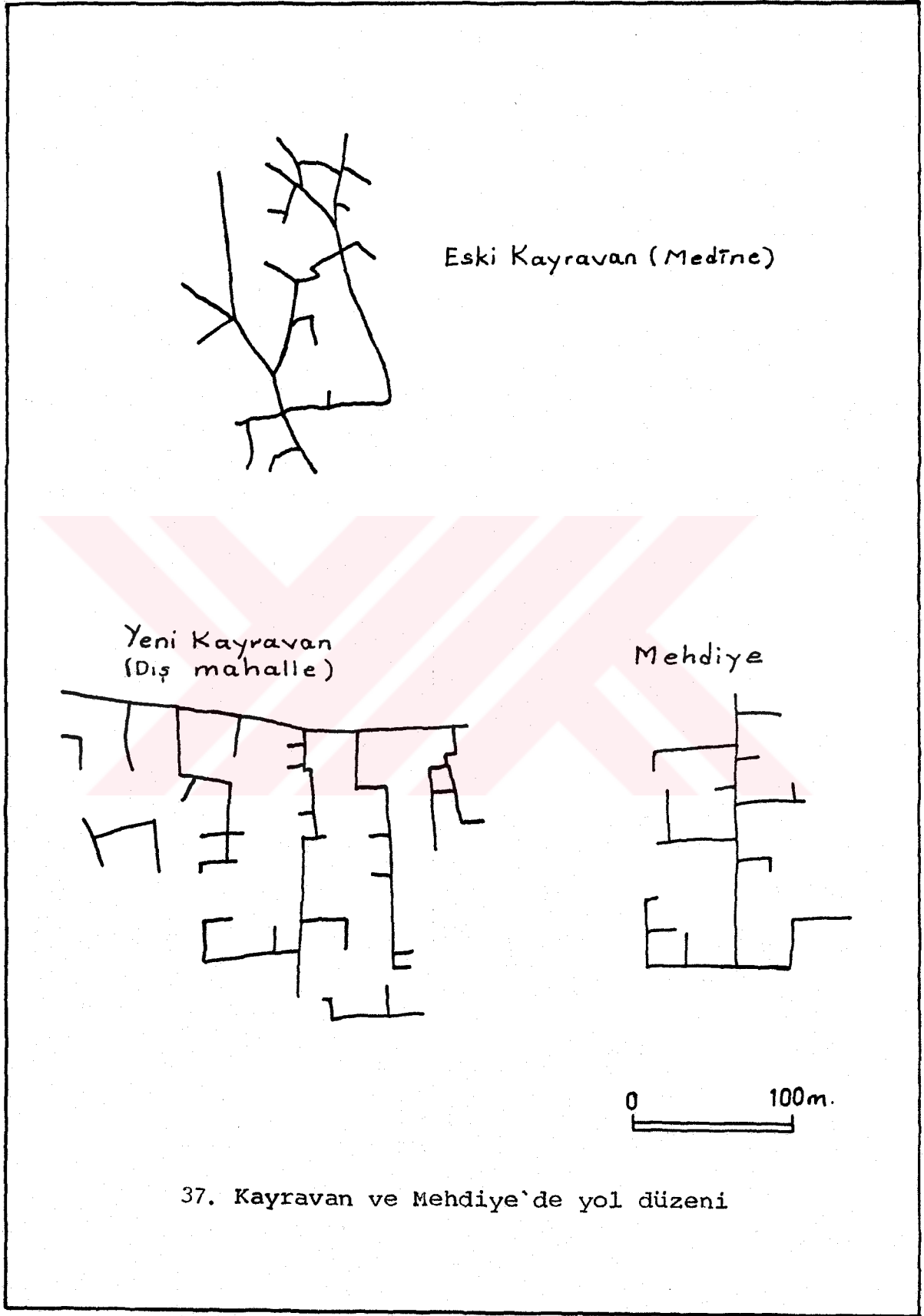

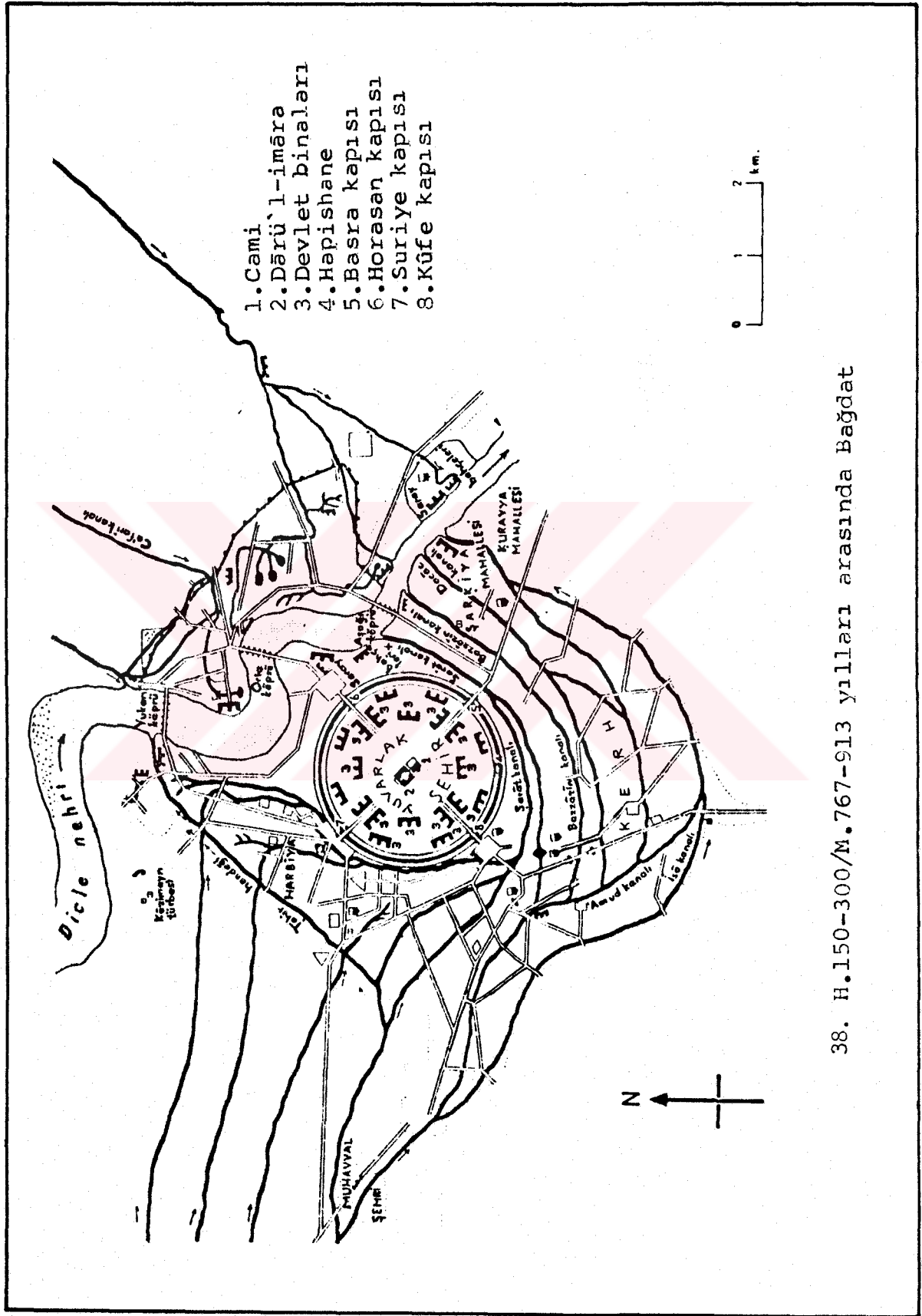

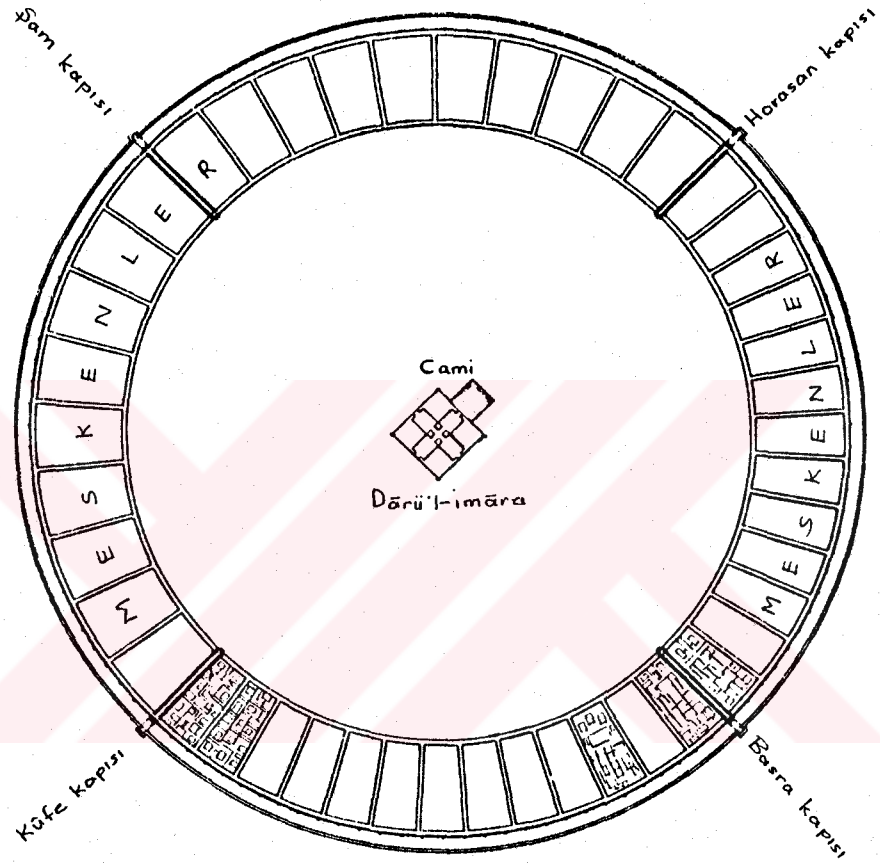

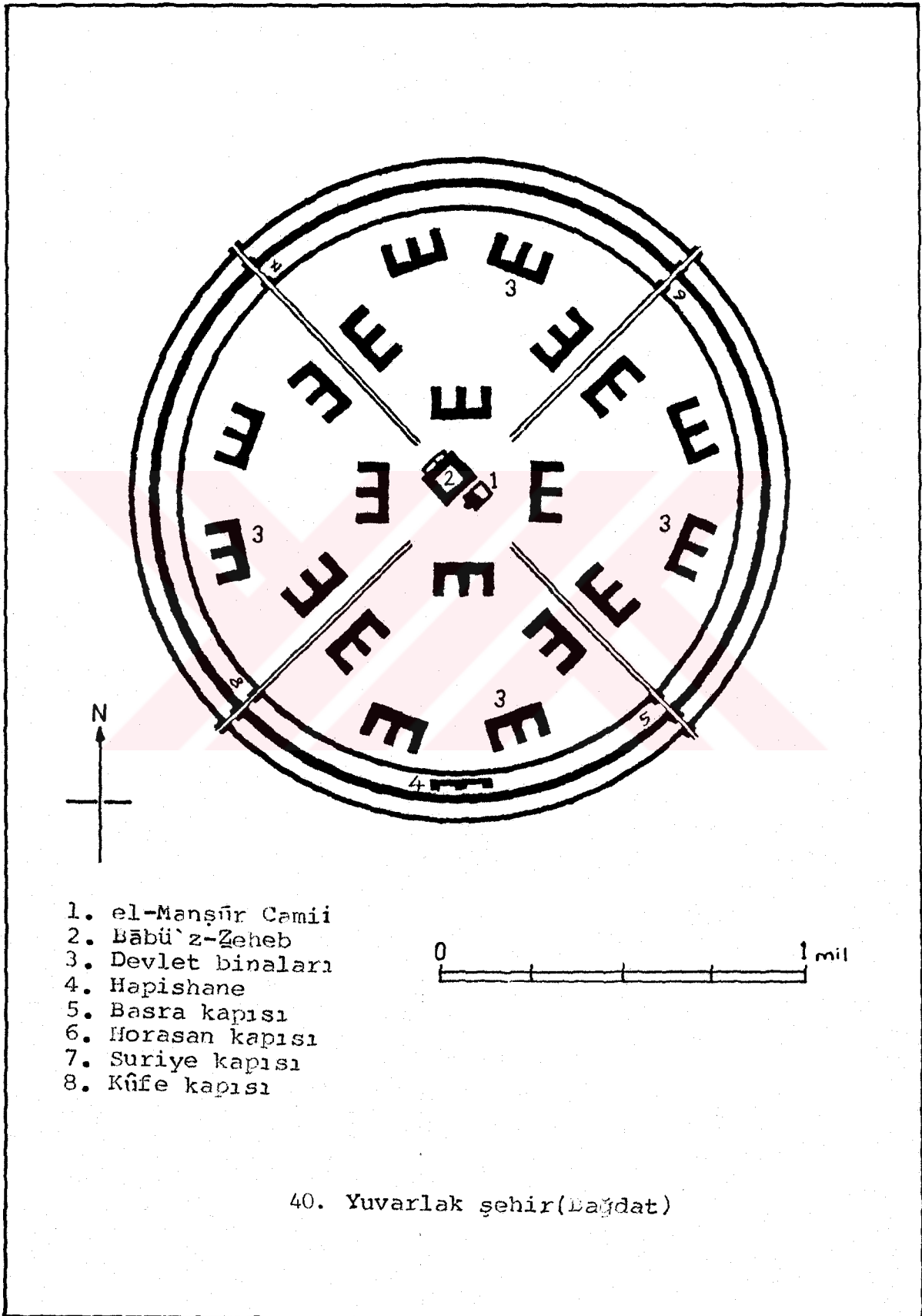

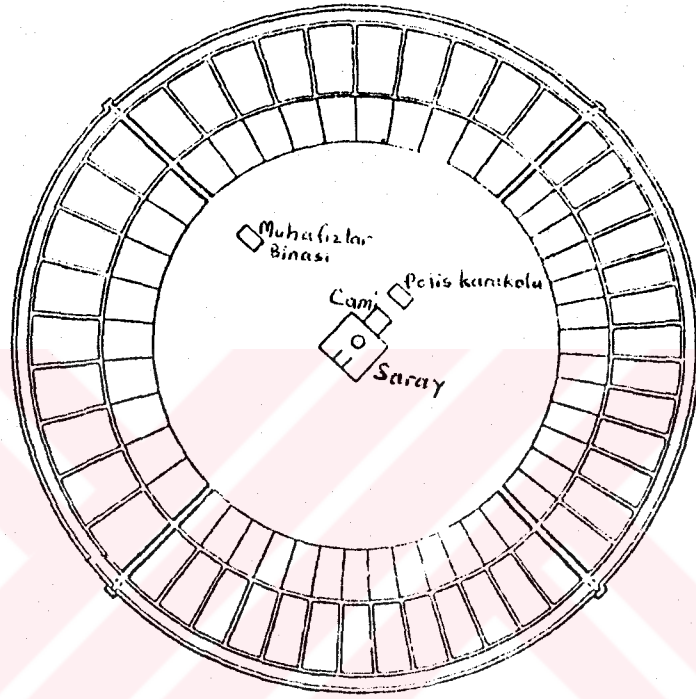

38. H.150-300/M.767-913 yılları arasında Bağdat

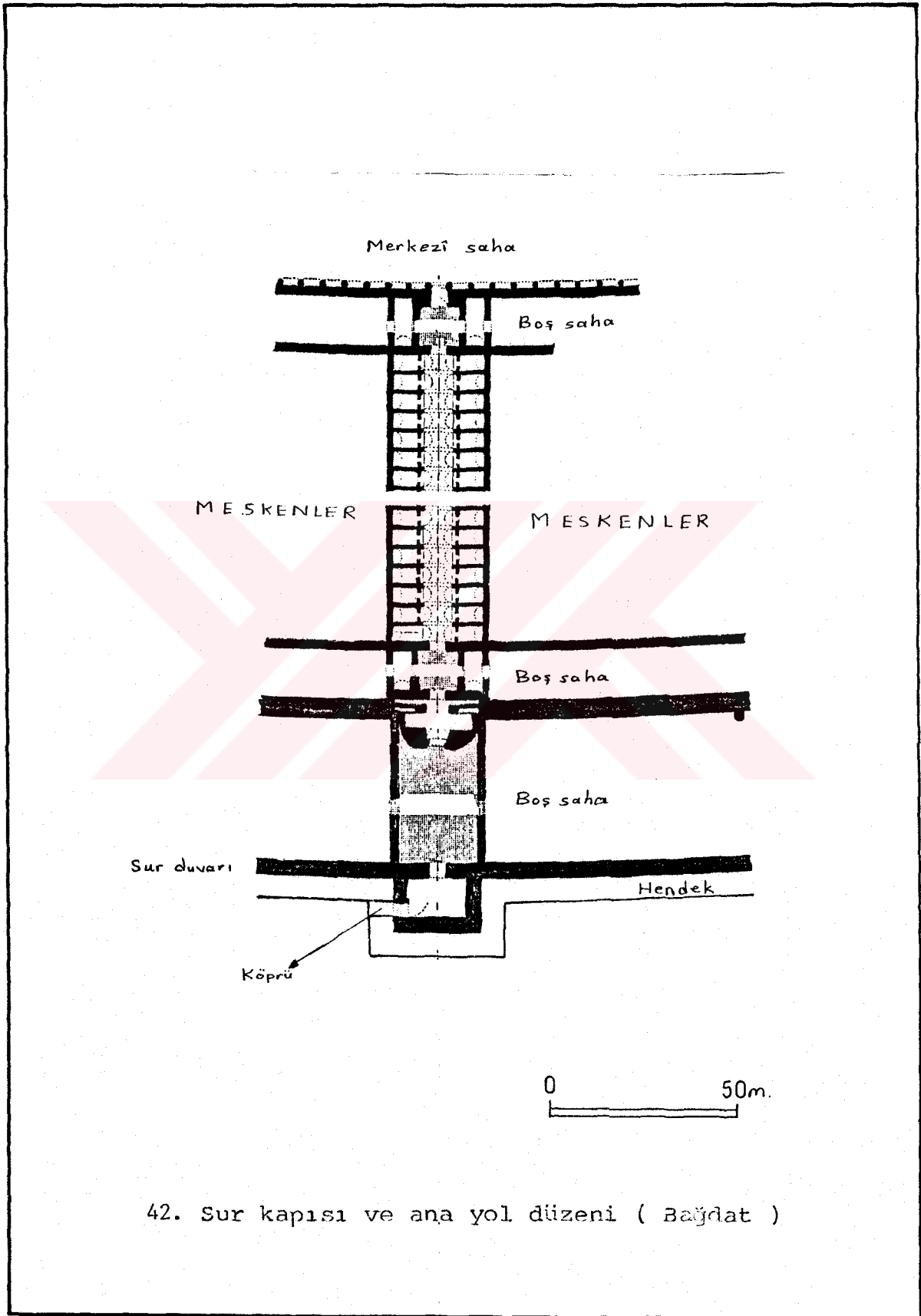

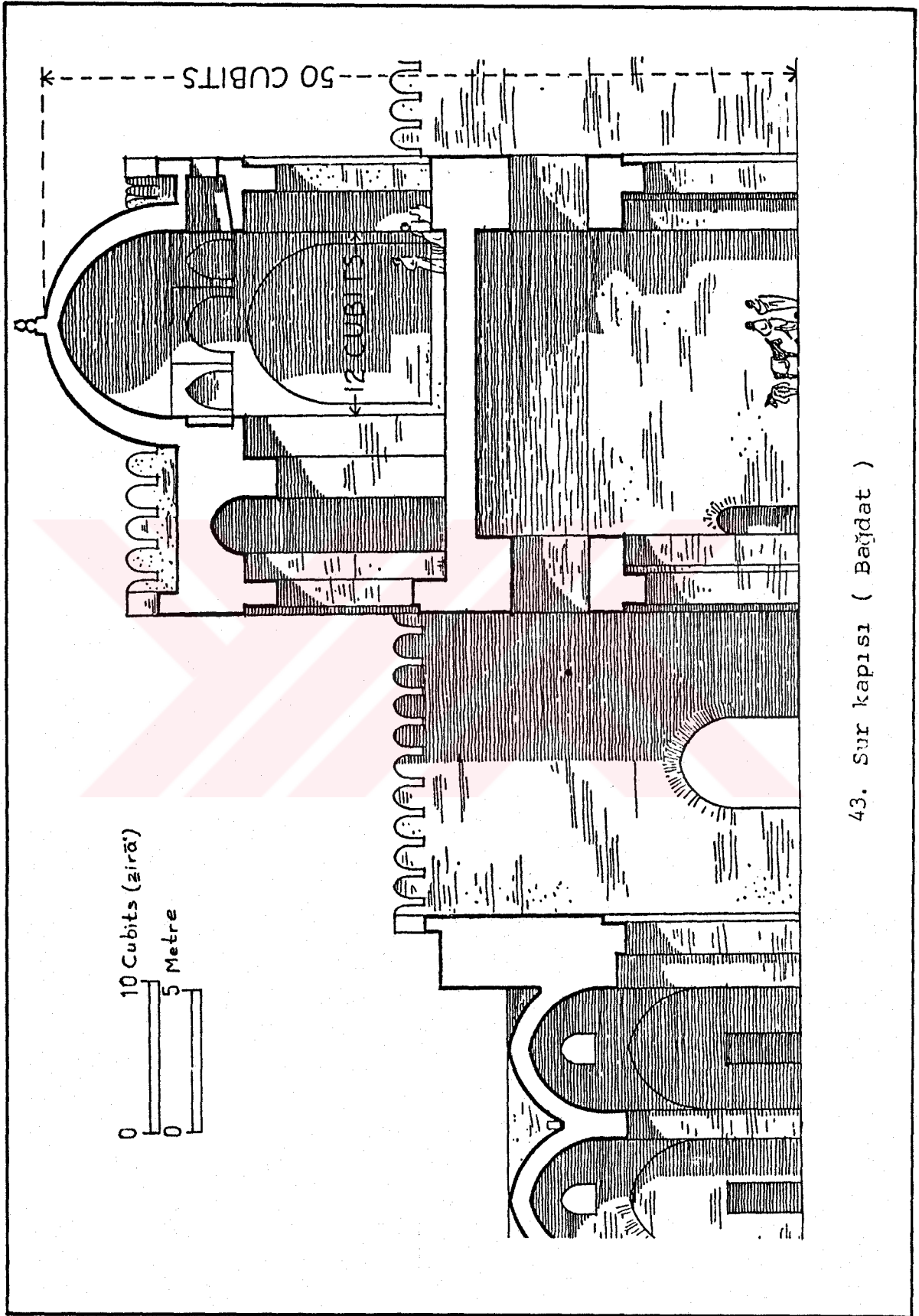
39. Mansûr'un kurduğu yuvarlak şehir (Bağdat)

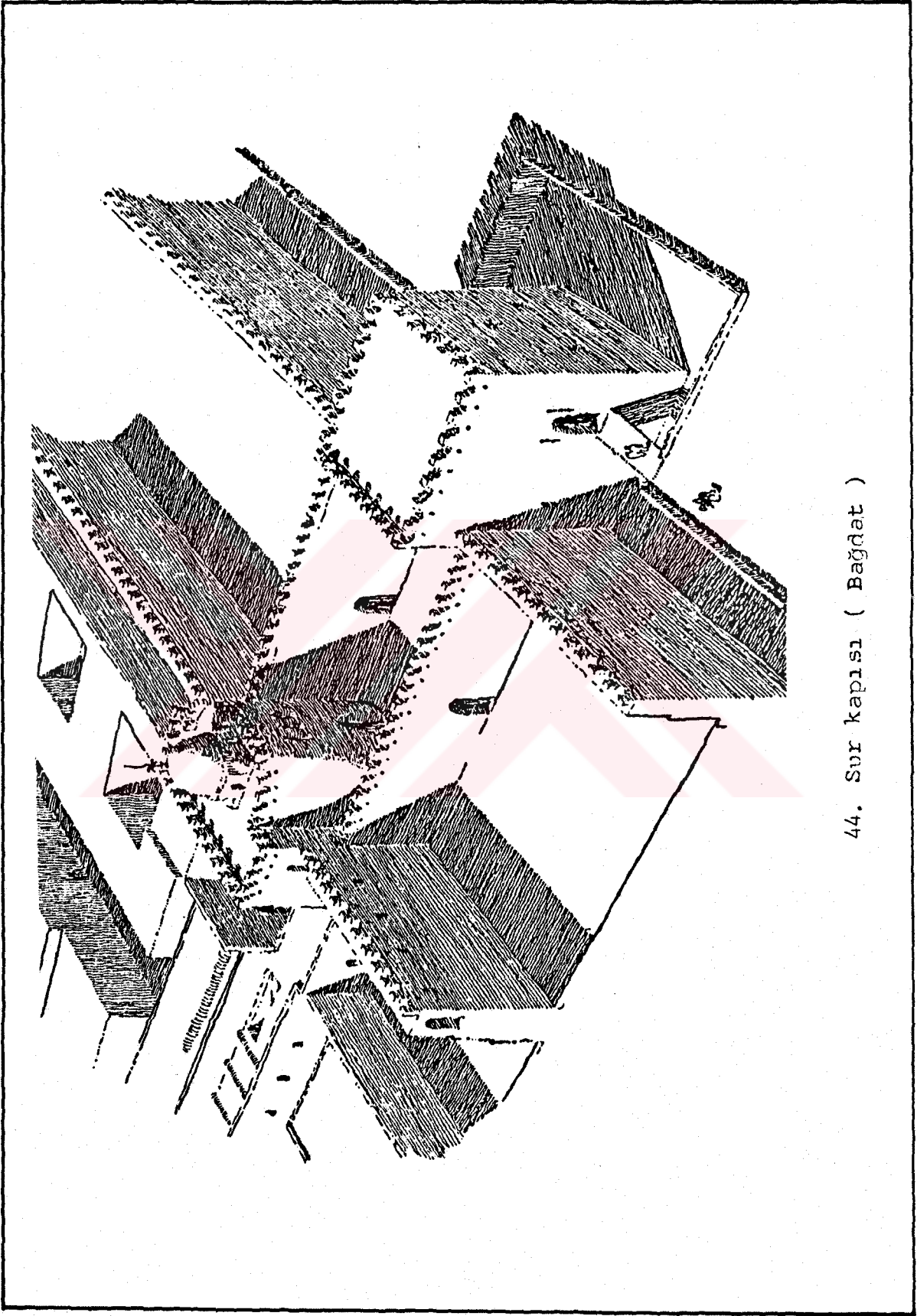

41. Yuvarlak şehir Bağdat

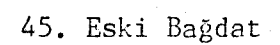

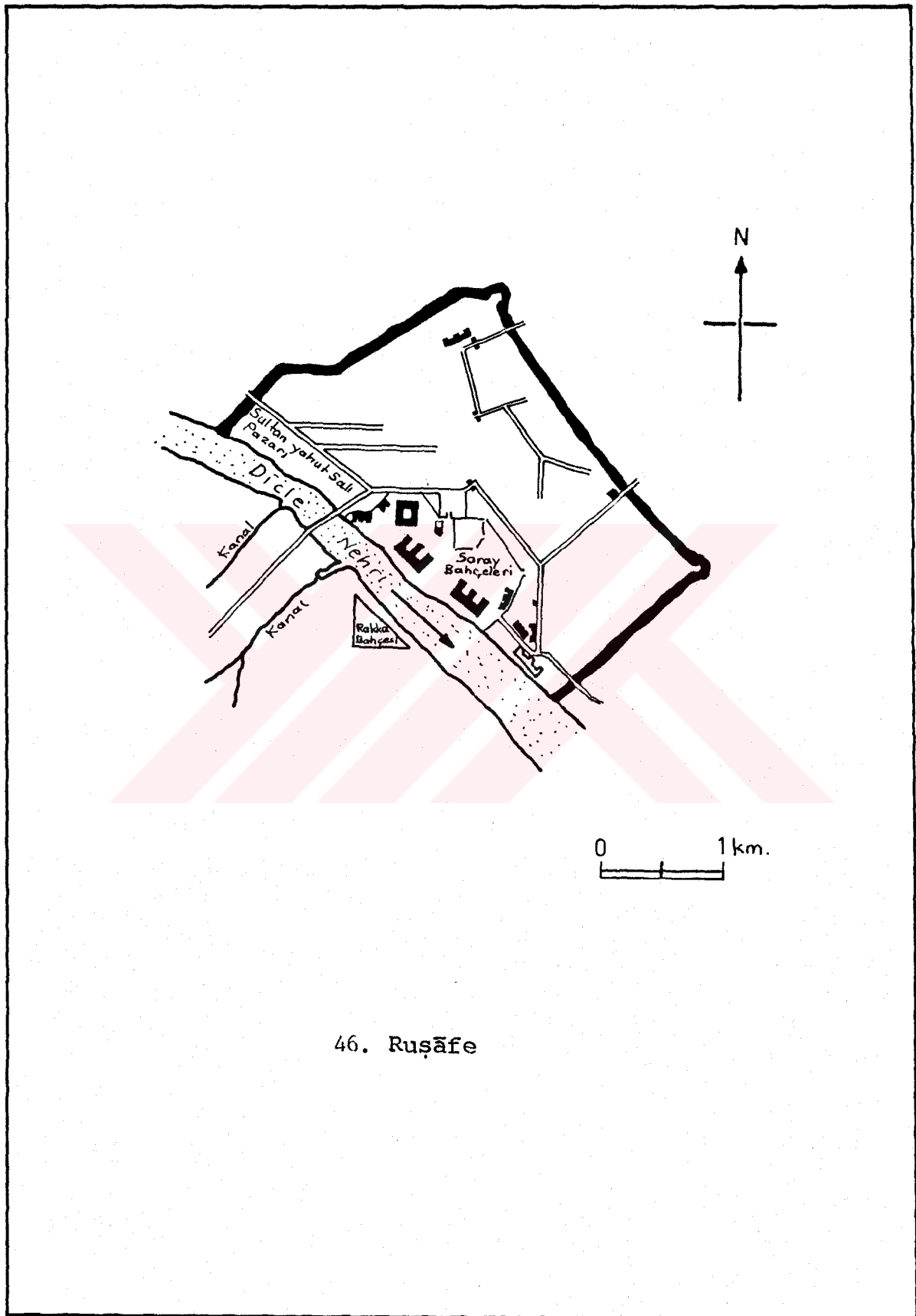

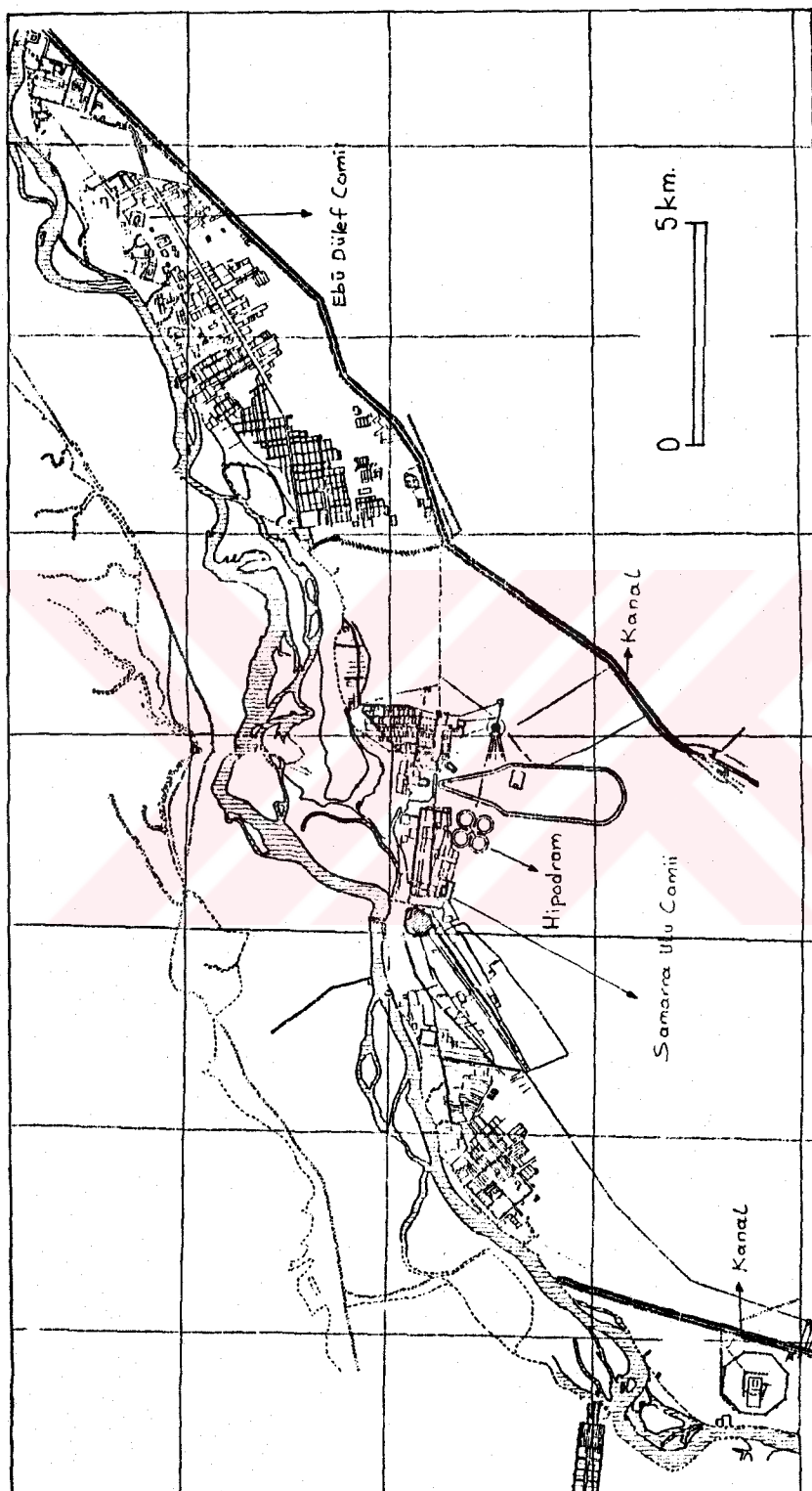
43. Sur kapısı (Bağdat)

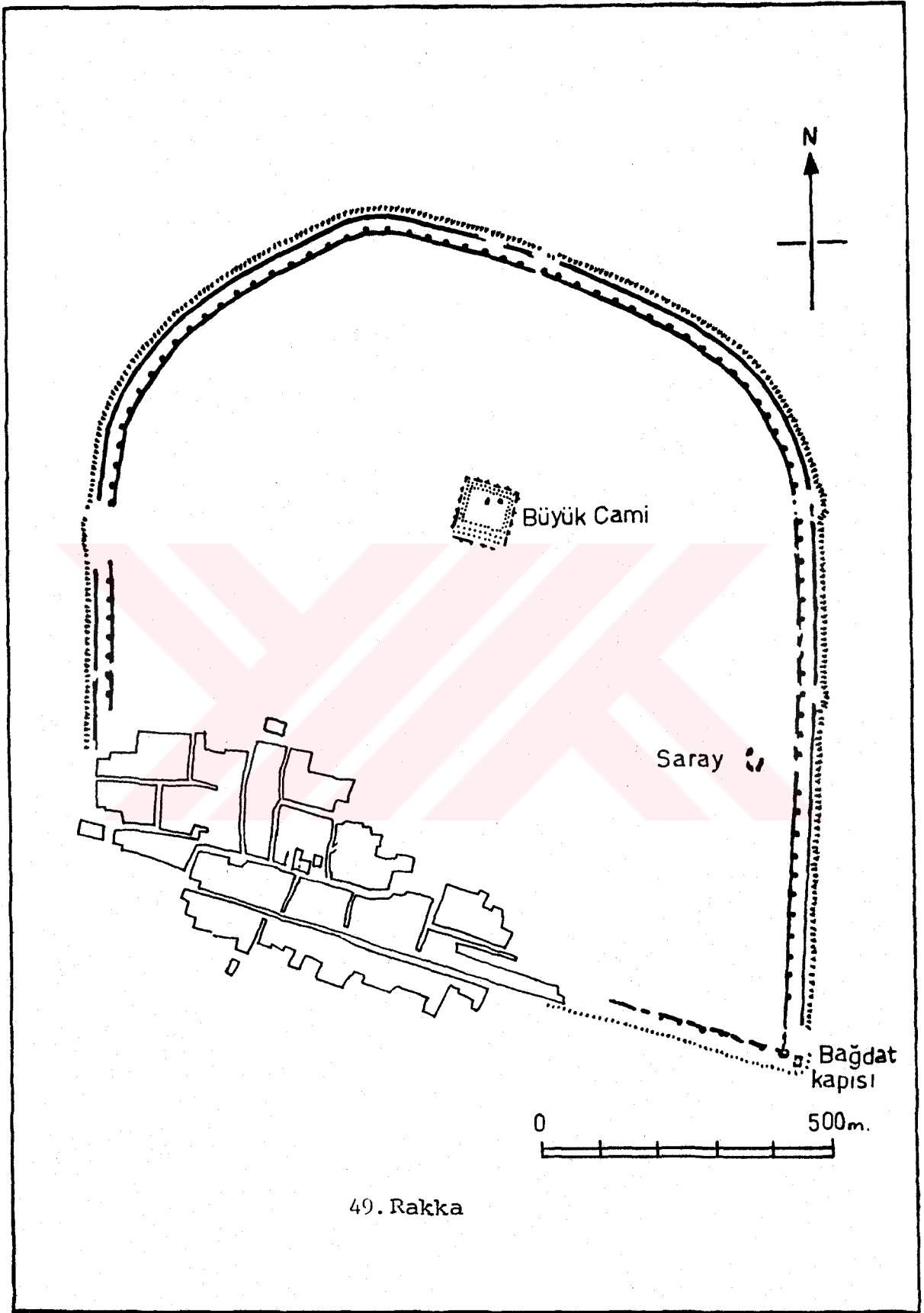
44. Sur kapısı (Bağdat)

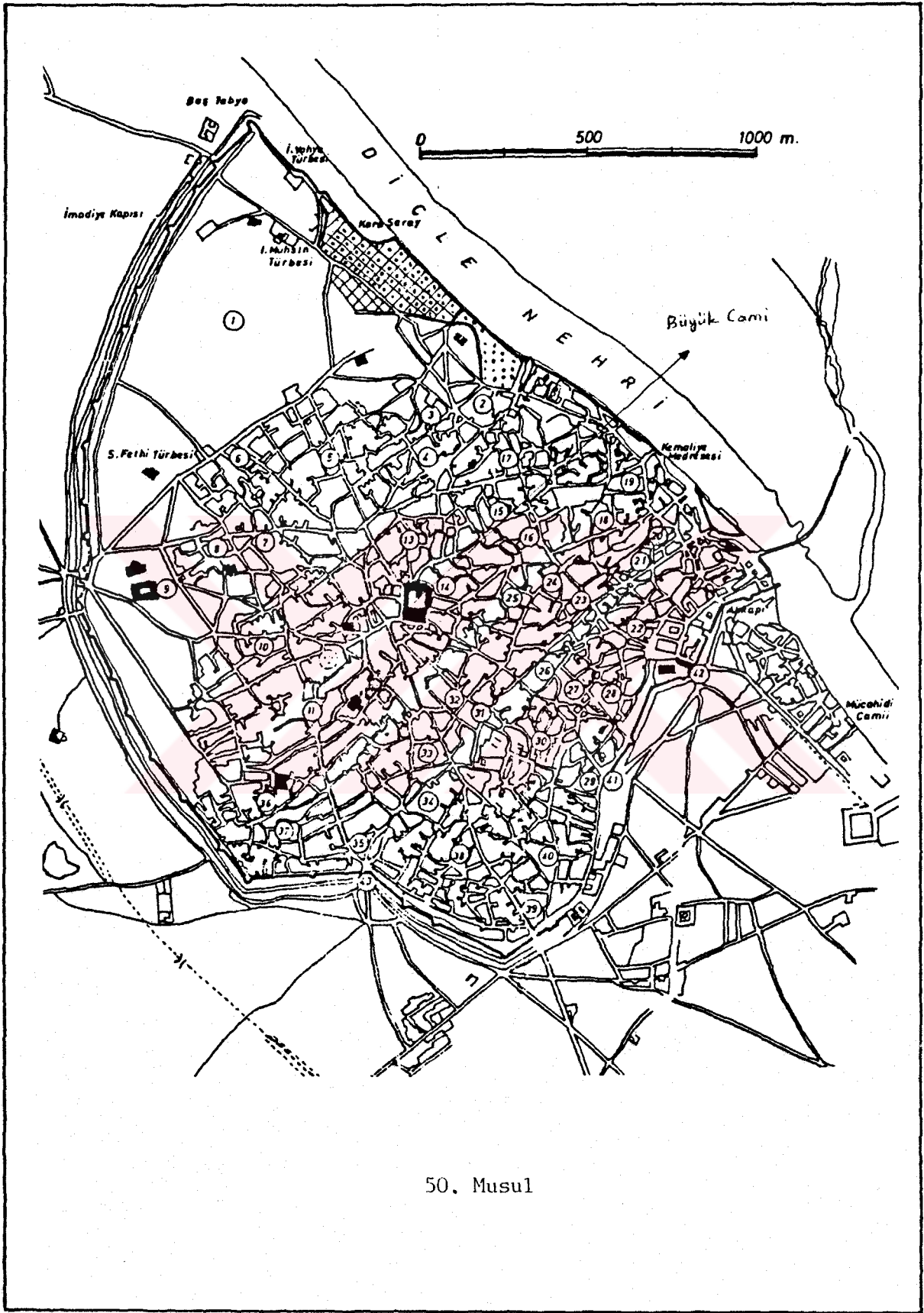

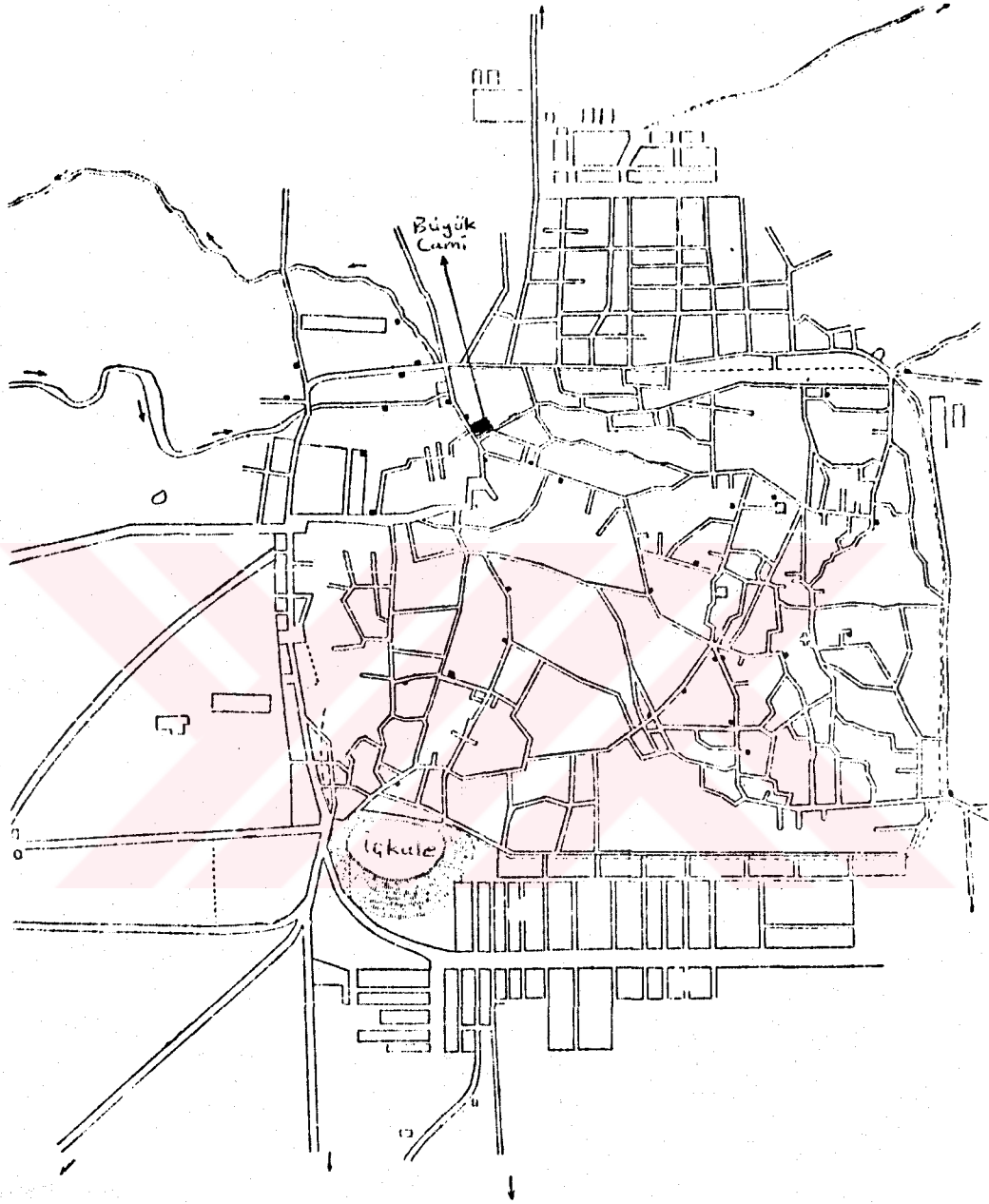

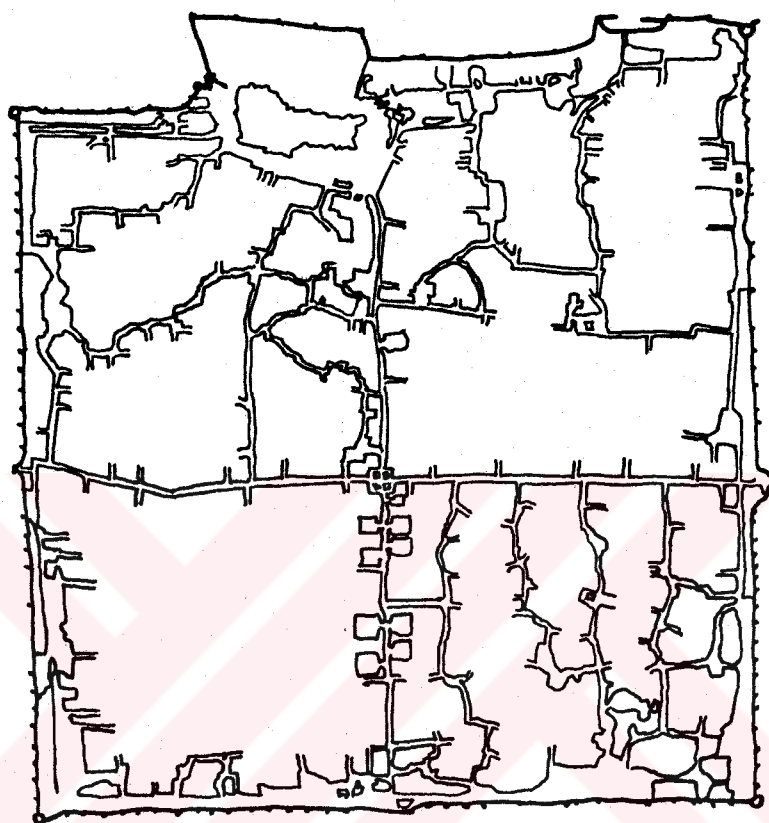
47. Samarra

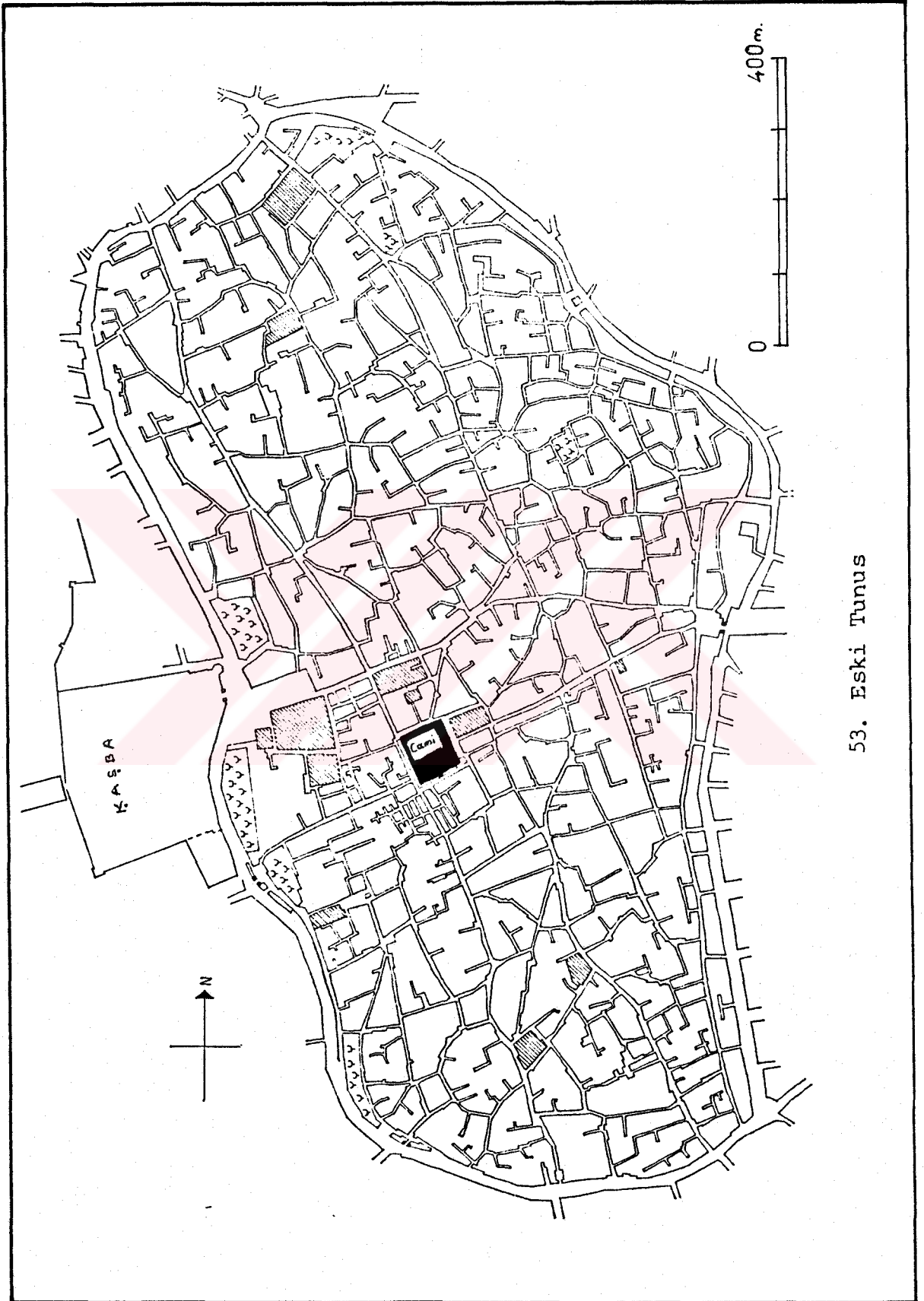

51. Humus

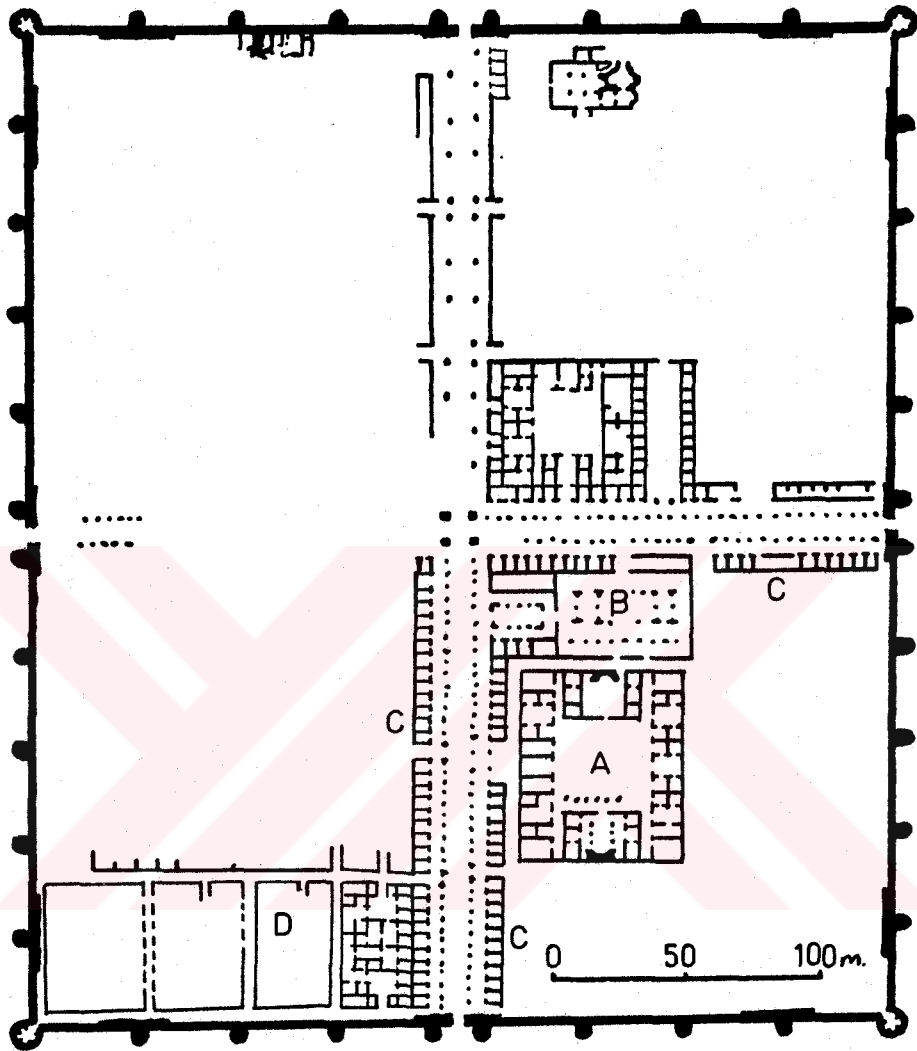

0 400 m.

52. 1879'da Herat

53. Eski Tunus

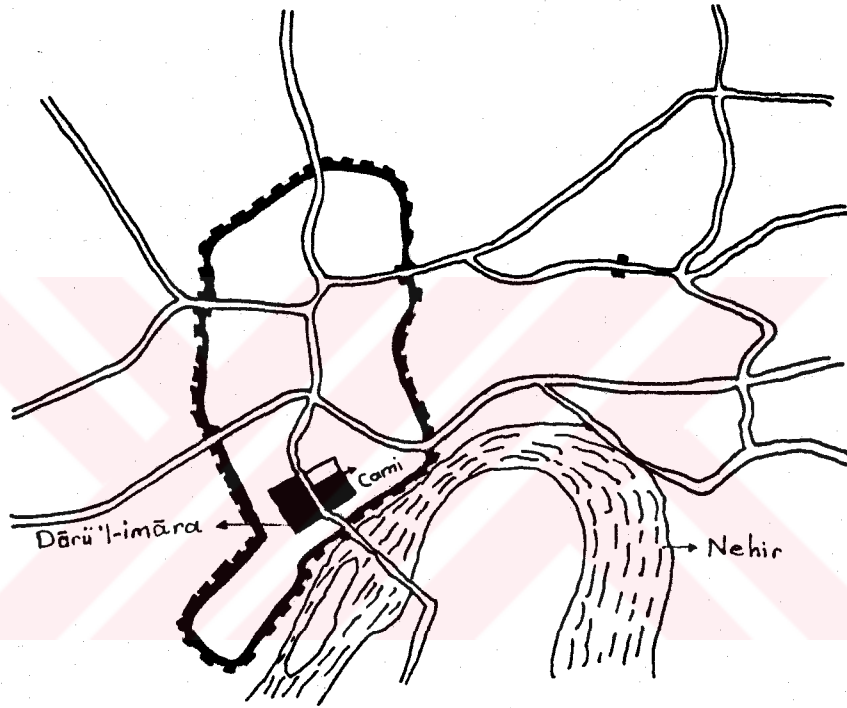
A-Saray

C-Çarşılar

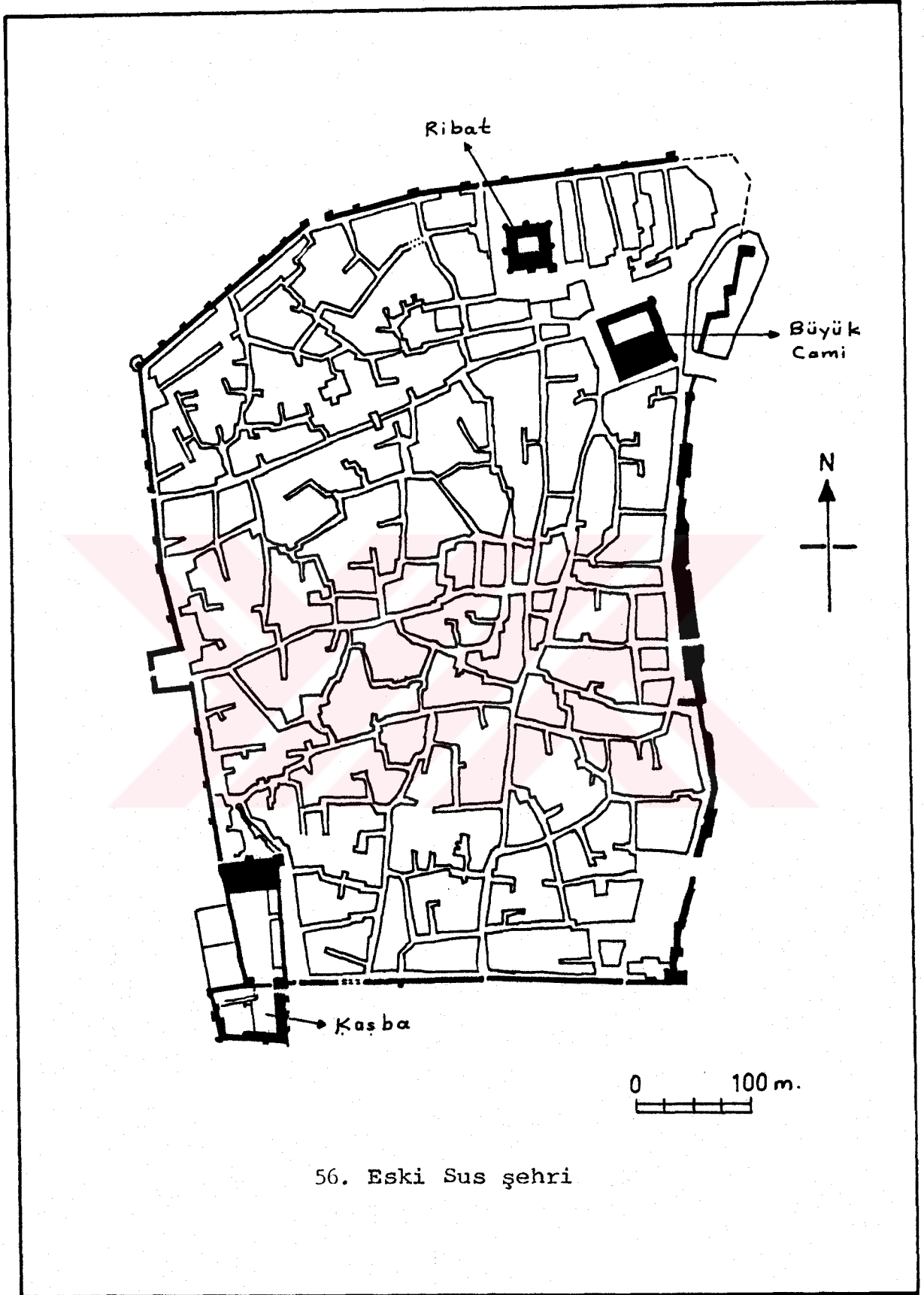
B-Cami

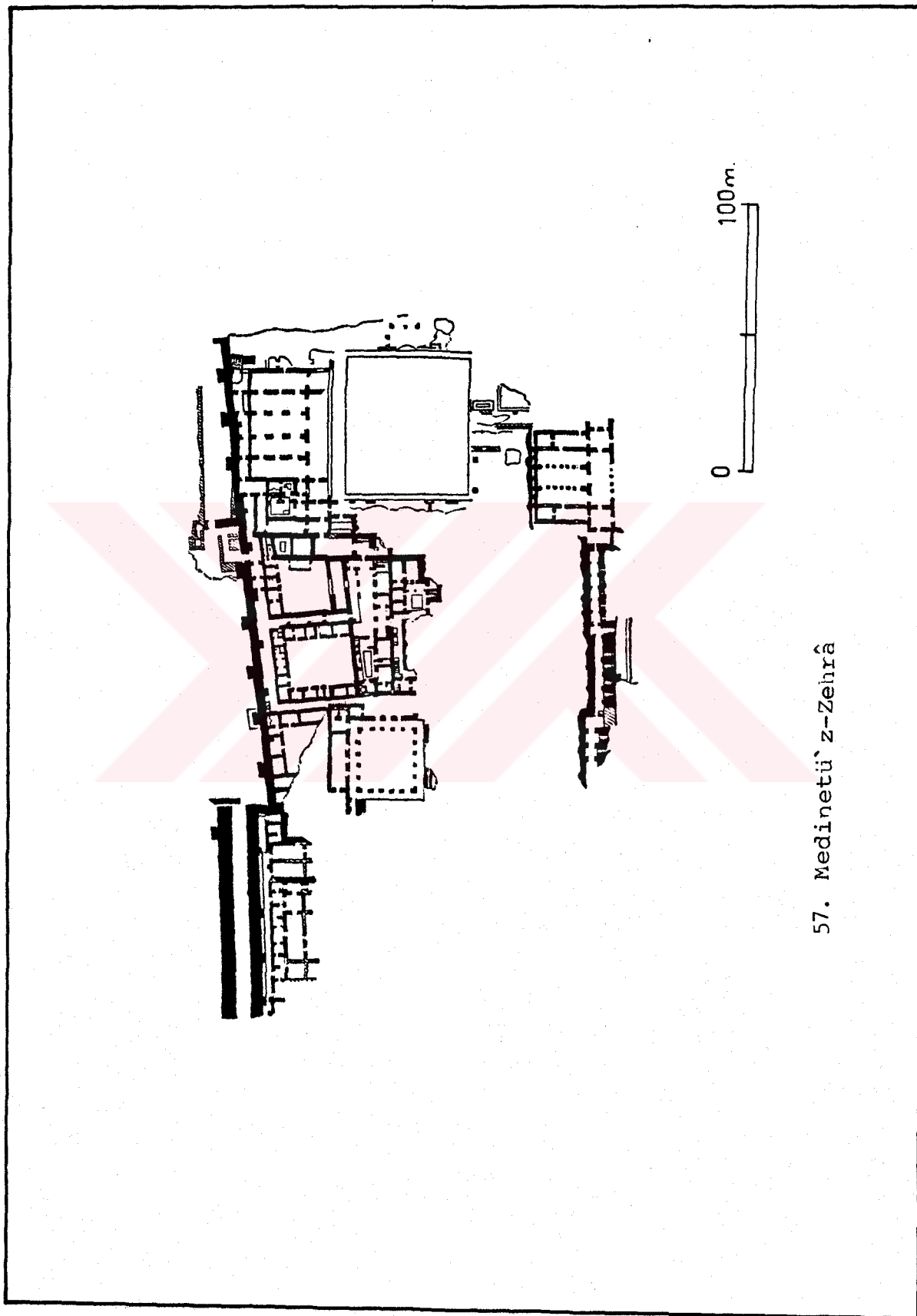
D-Konutlar

54. 'Aynü'l-Car (Ancar)

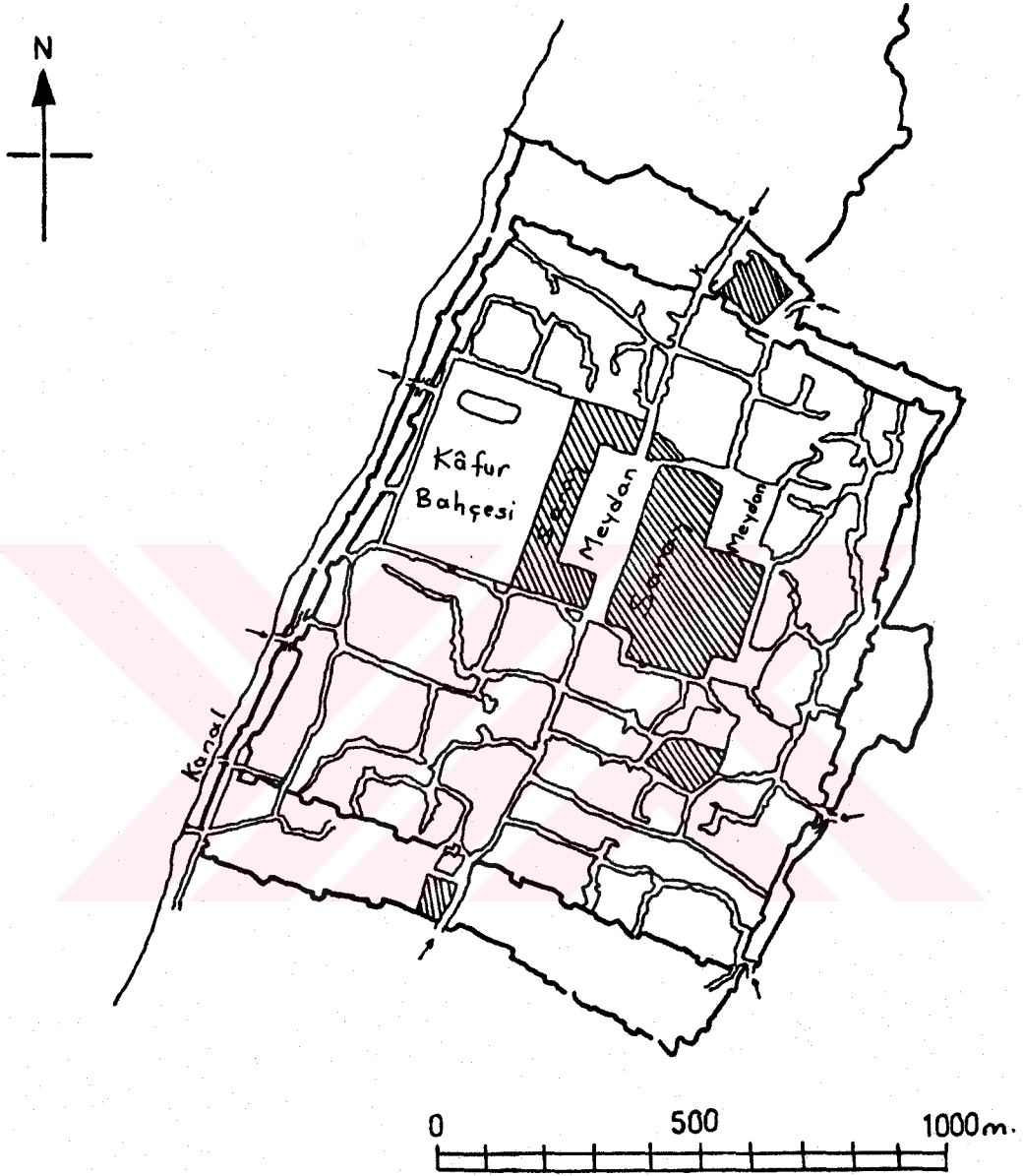

55. H.IV./M.X.asırda Kurtuba

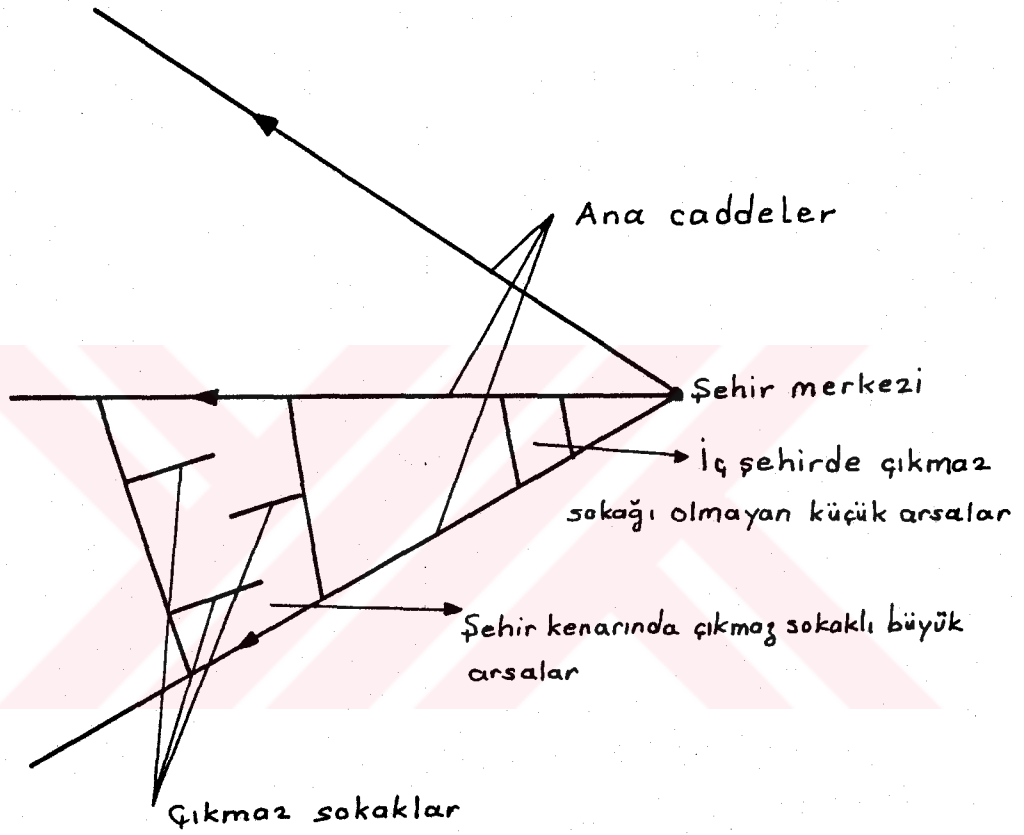

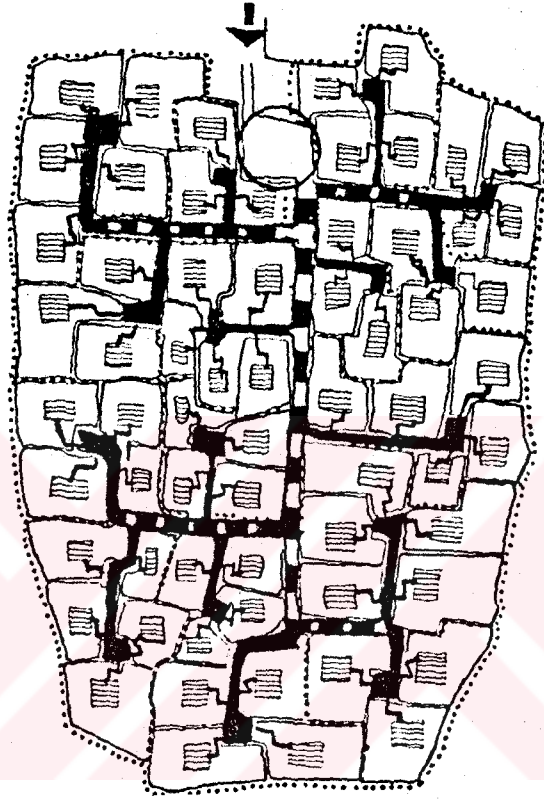
57. Medinetü' z-Zehrâ

58. Eski Kahire

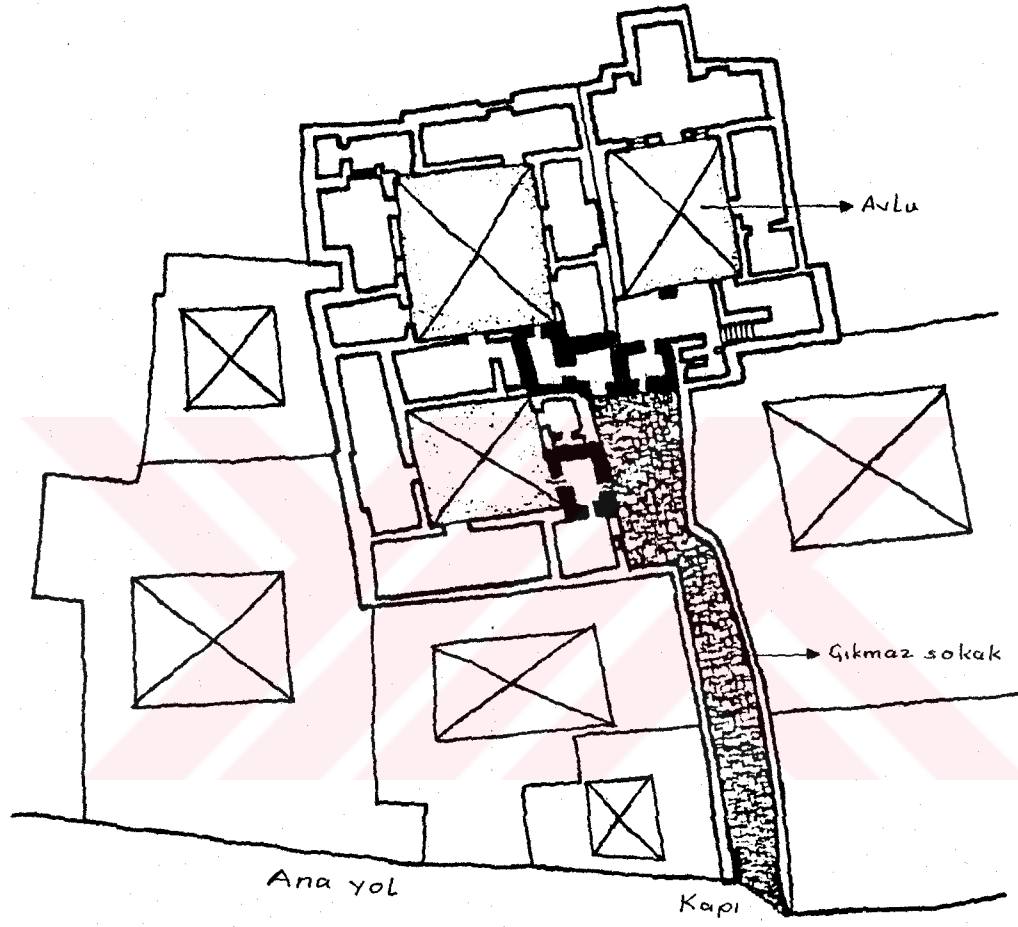

59. Çıkamaz sokağın teşekkülünü gösterir şema

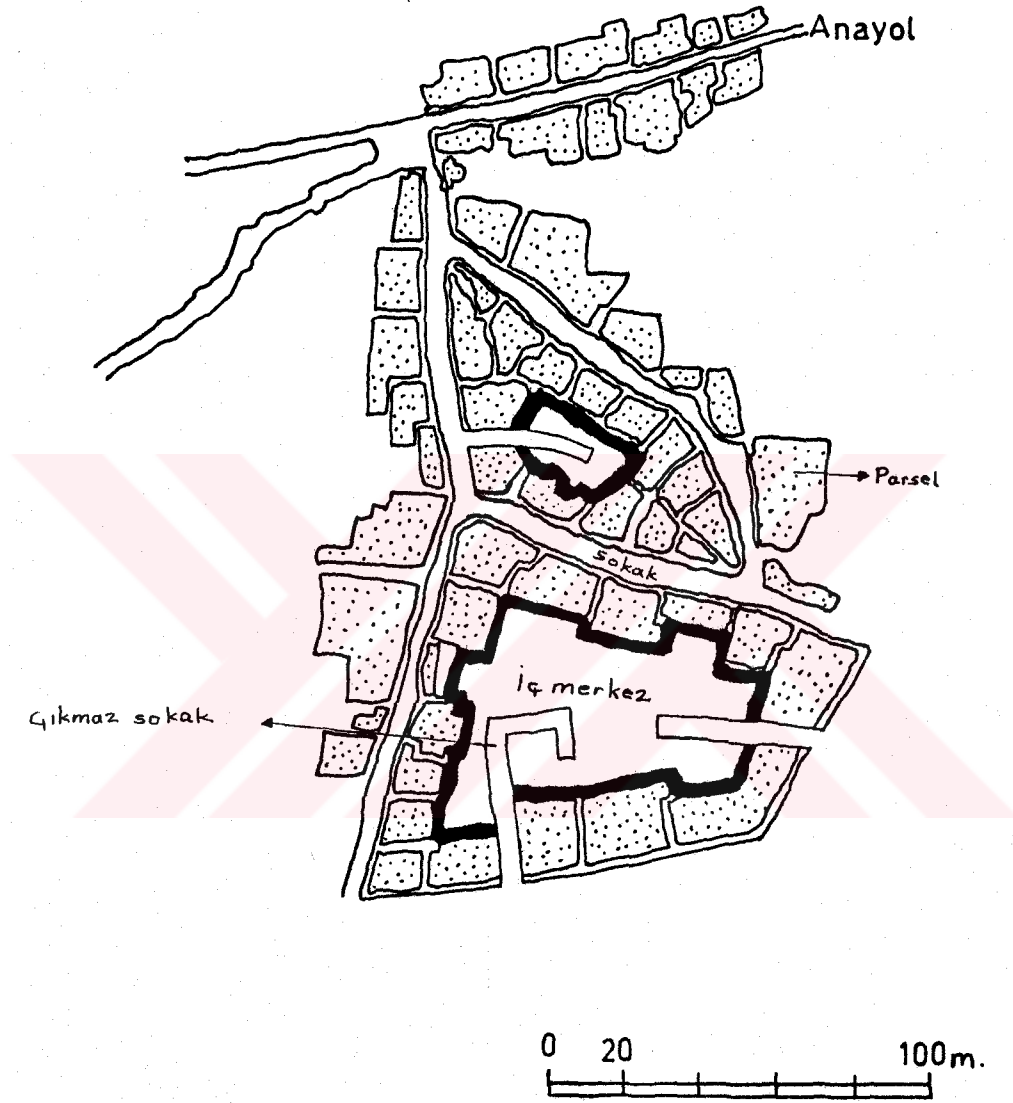

- Cemaat — Ana yol
 ▬ Sokak ▬ Avlu girişi
 ▬ Sokakcık ▬ Avlu

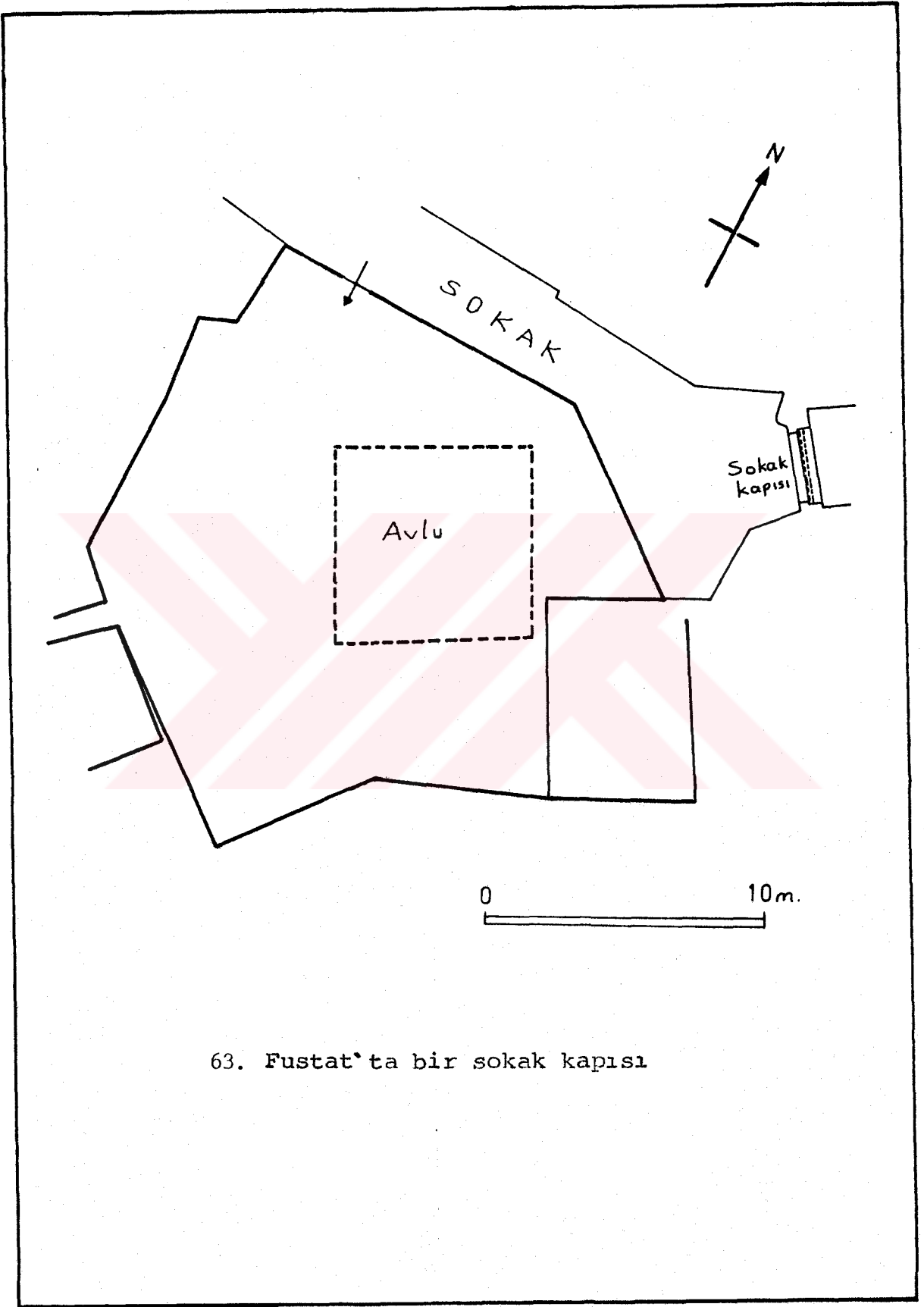
60. Eski Cezayir'de bir ikâmet mahallinin yol şebekesi

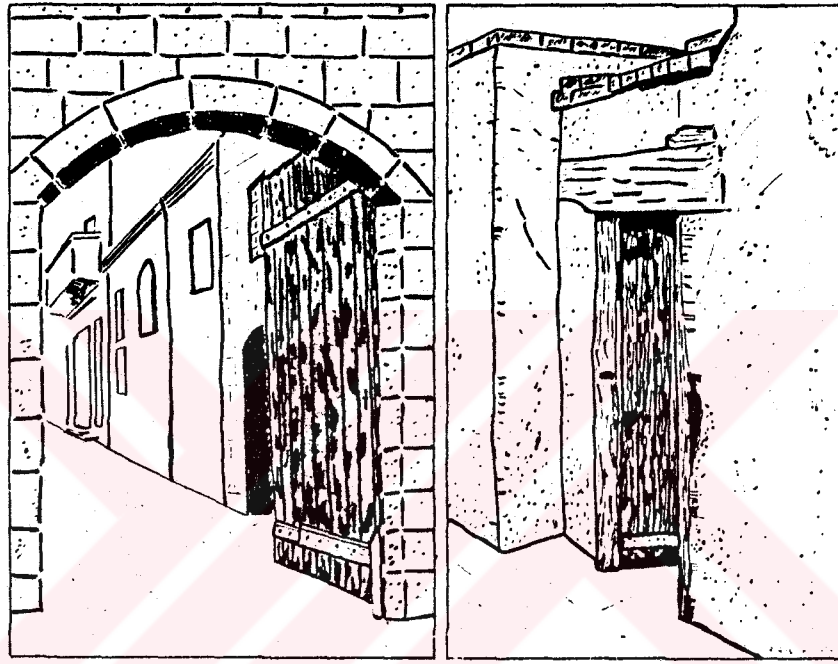

61. Eski Tunus'ta birkaç evin ulaşımını sağlayan bir çıkma sokak

62. Eski Tunus'ta yol şebekesinden bir detay

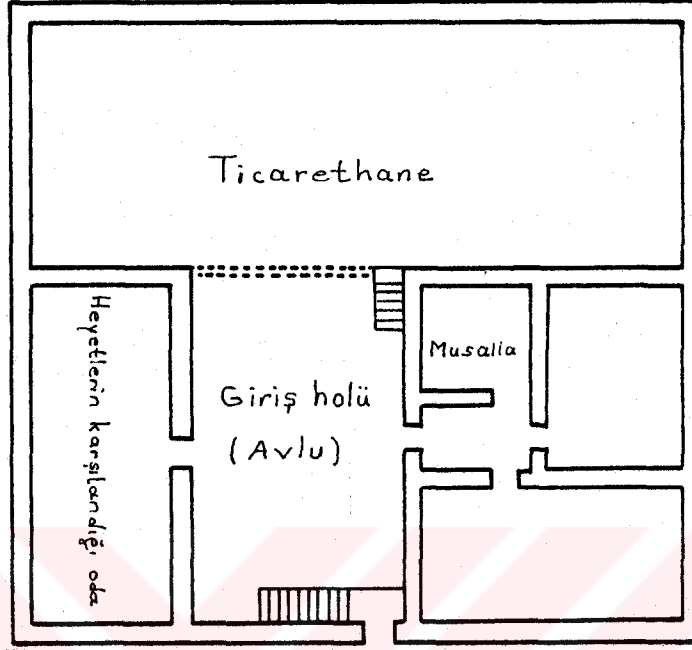

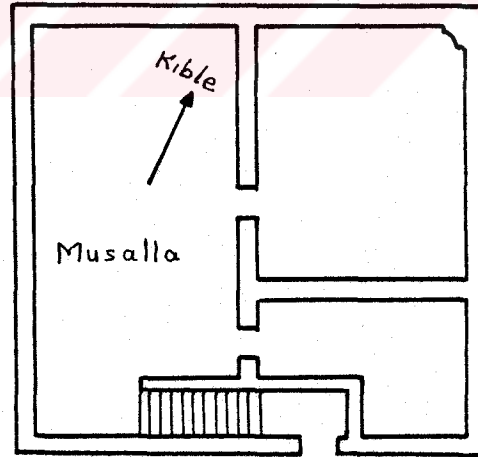
(a)

(b)

64. Kahire(a) ve Semerkant'ta(b) hâlâ
kullanılmakta olan mahalle kapıları

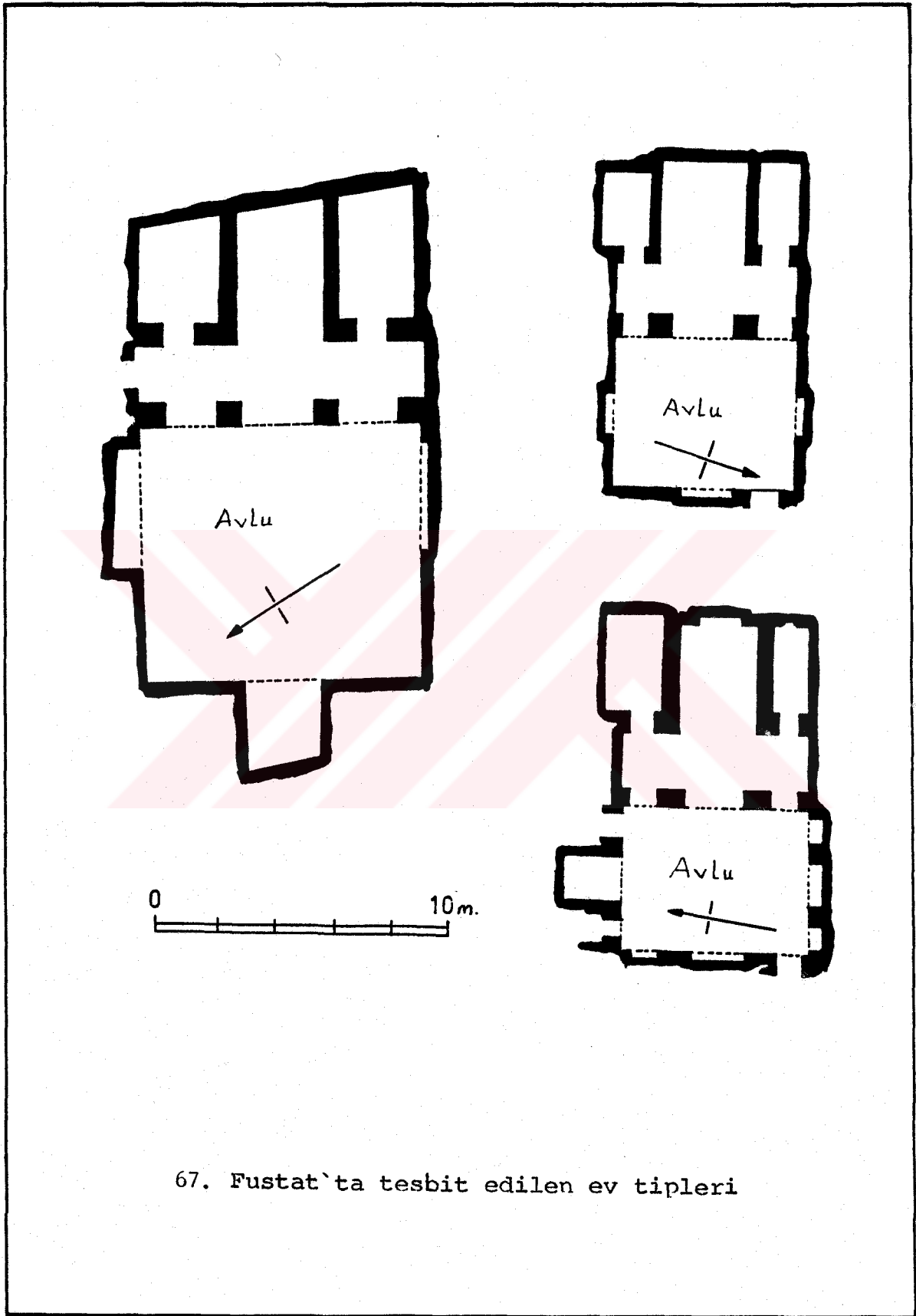

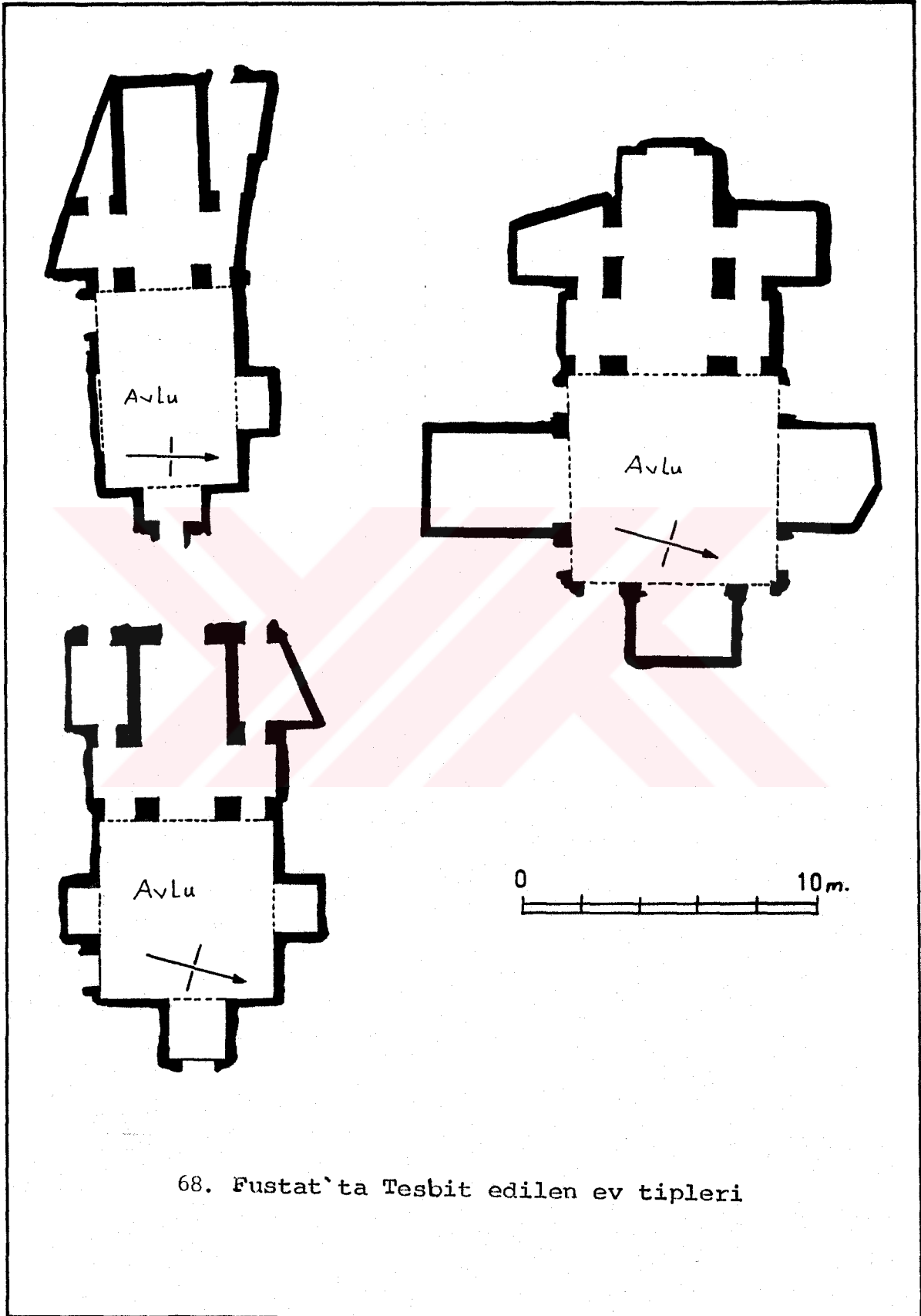
65. Hz.Muhammed'in eşi Hz.Hatice'nin evi(Mekke)

0 6m.

66. Hz.Muhammed'in babasının evi(Mekke)

T. G.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

69. Medine'de kollektif bir ev